

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

AFAD QURBANOV

*Müasir Azərbaycan
ədəbi dilinə dair
praktikum*

II cild

Afad Qurbanov

(1929–2009)

*Beynəlxalq və milli akademiyaların akademiki,
Azərbaycanın görkəmli dilçi alimi, türkoloq və
ictimai xadim, müasir Azərbaycan Əlifbasının müəllifi və
Azərbaycan Onomastika Elmi Məktəbinin banisi*

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

AFAD QURBANOV

*Müasir Azərbaycan
ədəbi dilinə dair
praktikum*

II cild

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Prezidentinin
121 sayılı 07 mart 2019-cu il tarixli sərəncamı ilə çap olunur.

Afad Qurbanovun “Seçilmiş əsərləri” toplusunun
hazırlanması üzrə məsul şəxslər:

Akademik İsa Həbibbəyli
Akademik Kamal Abdullayev
Akademik Nizami Cəfərov
Akademik Möhsün Nağısoylu
Akademik Yaqub Mahmudov

Afad Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinə dair praktikum.
II cild (2 cildə), Bakı, 2019, 376 səh.

Kitab ali məktəblərin filologiya fakültələrinin tədris
proqramına uyğun yazılmışdır. Praktikumun bu cildi sis-
temli şəkildə I cildin davamıdır. Əsərdən dil öyrənmək ar-
zusunda olan hər bir kəs faydalana bilər.

Vəsait Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi tərəfin-
dən təsdiq edilmişdir. Təkmilləşdirilmiş 4-cü nəşr.

ISBN 9 789952 835885

© Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, 2019

www.afadqurbanov.az

GİRİŞ

Dilimiz milli varlığımızdır.

Əsər Azərbaycan dilində filoloji təhsil verən ali məktəblərin proqramına uyğun yazılmışdır. Burada fənnin əsas bölmələrindən leksikologiya, onomalogiya, semasiologiya, frazeologiya, derivatologiya və leksikoqrafiya əhatə olunmuşdur.

“Praktikum”un bu hissəsində 550-dən çox müxtəlif növ çalışma və tapşırıq verilmişdir.

1. Leksik çalışmalar. Dilin leksik sistemi mürəkkəb və rəngarəng hadisələrlə olduqca zəngindir. Leksikaya dair mühazirələrdə verilmiş geniş nəzəri məlumatları möhkəmlətməkdə praktik xarakterli çalışmaların rolu və əhəmiyyəti son dərəcə böyükdür. Belə ki, leksika bəhsi üzrə çalışma üzərində aparılan hər bir iş leksikaya aid anlayış və kateqoriyaların məzmununun daha dərinədən dərk olunmasına kömək edir. Bununla bərabər, belə məşğələlərdə tələbələrə də sözə münasibət də tərbiyə olunur.

Vəsaitdə leksik təhlil üçün göstərilmiş çalışmalar zəngin dilimizin çoxcəhətli leksik sistemini əhatə edir. Leksik çalışmalarda sözlərin əlamətlərinə, dilimizdəki xalis Azərbaycan sözlərinə, alınmalara, arxaizm və neologizmlərə, terminlərə və digər söz qruplarına xüsusi yer verilmişdir. Vəsaitin bu hissəsinə sırf leksik çalışmalarla yanaşı, bir sıra leksik-üslubi çalışmalar da daxil edilmişdir. Bunun məqsədi ondan ibarətdir ki, bir çox leksikoloji hadisələri üslubi çalışma aparmadan əhatəli öyrənmək qeyri-mümkün olur.

2. Onomastik çalışmaları. Dilin leksik sisteminin müəyyən faizini onomastik vahidlər təşkil edir. Leksik sistemdəki vahidlərin – sözlərin ümumi və xüsusi olması hələ antik dövrün alimlərinin diqqətini cəlb etmişdir. Lakin çox təəssüflə qeyd edilməlidir ki, müasir dilçilikdə ümumi sözlərin (adlar) geniş tədqiq olunmasına baxmayaraq, xüsusi sözlər (adlar) haqda lazımi nəzəri mülahizələr söylənilməmişdir. Bizim dilçiliyimizdə bu məsələ aktual problem kimi öz həllini gözləyir.

Vəsaitə Azərbaycan dilindəki xüsusi adların öyrənilməsinə həsr olunmuş 60-dan artıq sırf onomastik xarakterli çalışma daxil edilmişdir. Bu onomastik çalışmaları sistemi müxtəlif növ çalışmalardan ibarətdir. Burada dilimizdəki antroponim, toponim, hidronim, zoonim və digər bu qrup adlar əhatə olunur. Başqa sahələrdə olduğu kimi, onomastik vahidlər üzərində aparılan çalışmaları da tələbələrə tədqiqatçılıq bacarığı aşılayar, onların müşahidə qabiliyyətini artırma bilər.

3. Semantik çalışmaları. “Praktikum”dakı çalışmaları müəyyən hissəsi Azərbaycan dilinin leksik-semantik sisteminə həsr olunmuşdur. Məlumdur ki, semantik təhlil bir çox məsələləri əyani izah etməyə kömək edir. Bunun vasitəsilə tələbələrə aydın olur ki, söz mətnindən asılı olaraq müxtəlif mənalar ifadə edə bilər. Eyni zamanda, semantik müşahidə sözün məcazi mənasının onun həqiqi mənası üzərində yarandığını da müəyyən edir və sair. Semantik təhlilin rolu və əhəmiyyətinə xüsusi fikir verilərək vəsaitə çoxlu miqdarda semantik xarakterli çalışma daxil edilmişdir. Bu çalışmalarda semantik proseslərə, əlaqələrə, çoxmənalılığa, omonimikaya, sinonimikaya, antonimikaya və digər məsələlərə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Bu bəhsdə, əlaqədar şəkildə, leksik-semantik, frazeoloji-semantik, üslubi və digər növ kompleks çalışmaları da yer verilmiş-

dir. Bütün bu çalışmalar tələbələrin sözün mənasından yerli-yerində istifadə etmək bacarıqlarını artırmağa, onların nitqinin hərtərəfli inkişafına xidmət etmək məqsədi daşıyır.

4. Frazeoloji çalışmalar. Dilin lüğət tərkibinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində frazeoloji çalışmaların da xüsusi rolu vardır. Dildəki frazeoloji sistem ən maraqlı sahələrdən biridir. Vəsaitdə Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərinin təsnifinə, xüsusiyyət və əlamətlərinə, məna və üslubi cəhətlərinə dair 120 çalışma verilmişdir. Bu çalışmaların müəyyən qrupu leksika və semantika ilə əlaqədardır. Belə bir cəhət həmin bəhlələrin bir-biri ilə dialektik vəhdət təşkil etməsinin nəticəsidir.

5. Leksikoqrafik çalışmalar. Lüğət və lüğətçilik haqqında biliklərin möhkəmləndirilməsində də çalışma üzərində iş xüsusi fayda verə bilər. Leksikoqrafik çalışmalar mütləq mövcud lüğətlərlə əlaqələndirilir. Çünki leksikoqrafiyanın nəzəri məsələləri ancaq mövcud lüğətlər üzərində dəqiq iş aparmaq əsasında ətraflı mənimsənilir.

Vəsaitə lazımi qədər leksikoqrafik çalışma daxil edilmişdir. Bu çalışmalar icra edilərkən, heç şübhəsiz, tələbələrin söz, onun quruluşu, mənası və digər xüsusiyyətləri haqqında təsəvvürləri daha da genişlənə və zənginləşə bilər.

6. Derivatoloji çalışmalar. Azərbaycan dili özünün zəngin söz yaradıcılığı imkanı ilə diqqəti cəlb edir. Dili-mizin lüğət tərkibinin sərhədlərini genişləndirən yüzlərlə yeni-yeni sözlər və ifadələr müəyyən söz yaradıcılığı yolları ilə əmələ gəlmişdir. Söz yaradıcılığının, başqa dillərdə olduğu kimi, Azərbaycan dilində də məxsusi şəkildə bir neçə yolu vardır. Vəsaitdə bu yolların hər birinə dair çalışma verilir. Bu bölmədəki çalışma və tapşırıqların konkret məqsədi tələbələrin söz yaradıcılığı haqqında nəzəri bi-

liklərini möhkəmləndirməkdən və onlarda elmi-tədqiqat işinə xüsusi maraq oyatmaqdan ibarətdir.

“Praktikum” geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Çalışma və tapşırıqlardan həm auditoriyada, həm də müstəqil iş prosesində istifadə etmək olar. Hər bir çalışma və ya tapşırıq tələbələrin əldə etdikləri nəzəri biliyi genişləndirməyə və dərinləşdirməyə xidmət edir. Bu praktik materiallar üzərində işləmək nəticəsində tələbələr dilimizin zəngin lüğət tərkibini mənimsəməklə bərabər, onun gözəlliyini, təsirliliyini, ifadəliliyini daha düzgün qiymətləndirmək bacarığına yiyələnə bilirlər.

Vəsaitdəki çalışmaların əksəriyyətinə dair üç variantda material verilir. Burada məqsəd, tələbələr tərəfindən material icra olunarkən, müəllimin nəzarət etmək imkanını artırmaqdan ibarətdir.

Praktikumun hər bəhsinin sonunda özünü yoxlamaq məqsədi ilə suallar verilir. Bundan əlavə, elmi ədəbiyyat siyahısı da göstərilir. Verilmiş ədəbiyyat nəzəri məlumatı daha da dərinləşdirmək üçündür.

I

LEKSİKOLOGİYA

AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏT TƏRKİBİ

§ 1. Dilin lüğət tərkibi anlayışını təsəvvür etdiyiniz kimi danışın.

§ 2. Verilmiş bədii parçanın tərkibini söz və ifadəyə görə müəyyənləşdirin. Müşahidə etdiyiniz xüsusiyyətləri aydınlaşdırın.

I

Bağın içində qonşu bağın mərzində bulunan böyük bir qaraağacın qalın kölgəsi altına çəkilər, təkbaşına orada vaxtını keçirər, daha doğrusu, günlərimi sayardım. Bununla bərabər, gələcəkdə ailəmizin məişətini kim təlim edəcək, mənim məktəbdə davamım nə yolla mümkün olacaq, məktəbi tərk etdikdə nə kimi bir işin və sənətin ardınca getməliyəm, bu barədə mənə kim rəhbərlik edəcək kimi suallar mənim fikrimi az məşğul etmirdi.

Gəncliyimin ilk baharını belə məişət qayğıları ilə keçirir, həyatın iztirablarını bütün varlığımla hiss edirdim. Bu iztirab mənə sərbəst və bəxtiyar yaşamanın nə qədər mümkün olduğunu düşündürür, məndə bədbincə bir haləti-ruhiyyə yaradırdı. Belə bir halda ikən, mənim kimi bir ailə fəlakətinə uğramış Xədicəyə təsadüf etdim (*S.H.*).

Yollarım sınandı yad ölkələrdə,
Neçə yad dodaqda səsləndi adım.
Sağ ol, ana dilim, məni heç yerdə
Köməksiz qoymadın, yalqız qoymadın.

... Utansın tarixə dəllallıq edən,
Tarix qapısına açar sözlər var.
Pərdəni qaldırsan beş-on kəlmədən
Qondarma cildlər tar-mar olar.

Sağ ol, ana dilim, ana öyüdüm,
Füzuli eşqindən divanə dilim.
Ürəyim başına nəfəs dəymədən
Fırlanıb kül olan pərvanə dilim.

Hanı Xanım çaylar, hanı bəy göllər,
Dillərdə cücərən yurdum izidir.
Yüz yol yaralanmış doğma kəlmələr
Xalqımın döyüşlər xəritəsidir.

Ala dağ, Qara dağ... Di seç, di ayır,
Dağları basılmaz ordum sanmışam,
Harda bircə kəlmə sözüm yaşayır
Oranı halalca yurdum sanmışam.

Ömrüm qırılmazdı, yol qırılsa da,
Səninlə həmişə mən üzü ağam.
Bədənim torpağa tapşırılsa da,
Ruhumu mən sənə tapşıracağam (S.R.).

II

Yolu o cür sürətlə gəldiyinə Əjdər indi peşman olmuş-
du. Bəlkə kənardan göz qoyan var. Düşünməzlərmi ki, bu

adam o cür arxayın yol getdiyi halda, nə üçün birdən-birə qaçmağa başladı?.. Bunun bir əngəli çıxmasa yaxşıdır.

Ağ paltarlı adam arxaya baxmadan irəliləyirdi. Əjdər aradakı məsafəni uzatmaq məqsədi ilə bir daşın üstündə oturdu, guya çəkmələri onu incidirmiş kimi onları çıxarıb yenidən geydi. Ehtiyatla arxaya nəzər saldı. Veranın ağır və təmkinli addımlarla gəldiyini görüb, yoluna davam etdi. Tərlədiyinin, yorulduğunun fərqi nə varmırdı. İndicə buraxdığı səhvi bir də təkrar etməmək üçün bütün diqqətini toplamışdı, həm izlədiyi adamı, həm də rastına çıxanları gözdən qoymurdu (*S.Rəh.*).

III

Ruhum müdhiş bir qaranlıq içində
Çırpınarkən, imdadıma yetişdin.
Fırtınalar ümidimi bağlarkən,
Xızrım oldun, fəryadıma yetişdin.

Bir sınıq çıxmışdım yola
Üzlədiyim yeri görmədən əsla,
Yorğunluq çökmüşkən qanada, qama,
Qüvvət oldun, qanadıma yetişdin!

Azmışdım yolumu... qarşımda ölüm...
Yaslara batmışdı gülüm, bülbülüm
Ölmüşkən əməlim, solmuşkən gülüm.
Gözlərinlə sən dadıma yetişdin! (*Ə.C.*)

AZƏRBAYCAN DİLİNİN LÜĞƏVİ VAHİDLƏRİ

§ 3. Aşağıdakı lüğəvi vahidləri qruplaşdırın, konkret sözləri birinci, sabit söz birləşmələrini ikinci sütunda yazın.

I

Ölkə, könül vermək, ağ gün, xoşbəxtlik, başa çatmaq, kitab, yarış, gözə gəlmək, əl qaldırmaq, ürək yandırmaq, meşə, bilik qazanmaq, yola düşmək, sırr açmaq, dəniz, çayır, baş əymək, xalça.

II

Söz eşitmək, sənətkar, kənar, xarici, yenilik, söhbət, hekayə, göz dikmək, ömür sürmək, gənclik, gözlük, səsalmaq, döşlük, bilik, işıq, dərd çəkmək.

III

Söz salmaq, sağlam, daxili köhnəlik, danışiq, nağıl, başbilən, göz gəzdirmək, həyat sürmək, xahiş, yazı, yada salmaq, baş əymək, ürəyinə düşmək, səhər.

§ 4. “Dinləmək”, “yıxmaq”, “yoxlamaq” leksik vahidləri ilə “qulaq asmaq”, “arxasını yerə vurmaq”, “baş çəkmək” frazeoloji vahidlər arasında hansı fərqlər vardır? Müşahidə etdiklərinizi yazın.

1) Leksik vahidlər

§ 5. Mətndəki konkret sözləri seçin və miqdarını müəyyənləşdirin.

I

Qız dinmirdi. Hamı gözünü ona zilləmişdi. O, ayaqyalın idi. Əynində köhnə, rəngi solmuş bir don vardı. Kö-

mür kimi qara, qıvrım saçları gözlərinin parıltısını daha da artırırdı. Mən diqqətlə baxdım: bu gözlərdə qorxu deyilən şey yox idi.

Zabit öz sualını bir neçə dəfə təkrar etdi. Qızın cavab vermədiyini görüb, onun adını soruşdu (C.M.).

II

Yağış axşamüstü kəsdi. Hava qaralanda ulduzlar parıldaşırdı. Torpaqdan qalxan rütubət və kolluqların ətri kiçik və səliqəsi pozulmuş otağı bürümüşdü. Zəmişan sol qolunu başının altına qoyub, divanın üstündə azca yuxuya gedib dincini almaq istəyirdi. Heç bir zaman özünü belə kədərli hiss etməmişdi. Gözlərini yumub şirin bir xəyala dalmağa, xüsusilə bu gün baş vermiş hadisəni öz-özünə təzədən dönə-dönə aydınlaşdırmağa çalışırdı (X.H.).

III

İki gündən bəri külək qarşısında çırpınan dəniz artıq sakitləşirdi. Ağ göyərçinlərə bənzəyən köpüklər bir-birini qovaraq sahilə doğru qaçır və nəhayət, xırda dalğalara qarışaraq gözdən itirdi. Bu zaman su sarımtıl rəngə çalırdı. Qağayılar iniltili səs çıxararaq, sahilə yaxın yerlərdə dolaşır və sonra dalğaların arasında gözdən itirdilər (S.Rəh.).

§ 6. Aşağıdakı leksik vahidləri cümlə içərisində işlədin.

I

Qabaqcıl, məşhur, müntəzəm, səmərəli, bayatı, günəşli, həqiqi, hərəkət, tədqiqat, kömək.

II

Ləyaqətlə, müqavilə, səmimi, qayda, şeir, gündüz, həqiqət, təhlil, kölgə, bahar.

III

Məharətlə, danışiq, sərbəst, qanun, həyat, səhər, qələbə, hərəkət, yaz, təsərrüfat.

2) Frazеолоји vahidlər

§ 7. Aşağıdakı frazeoloji vahidləri cümlədə işlədin.

I

Əli öyrənmək, söz salmaq, ayağını yığmaq, hay-küy qaldırmaq, adını çəkmək, ara vurmaq, qəlbini qırmaq.

II

Canına üsütmə salmaq, başda gəzdirmək, özünü öymək, gözə gəlmək, qan uddurmaq, baş qatmaq, başa qaxmaq.

III

Qalib gəlmək, boyun vurmaq, qəlbini açmaq, dar gün, yaxasını qaçıрмаq, ağı azmaq, bəxti kəsmək.

§ 8. Misallardakı frazeoloji vahidlərin leksik qarşılığını tapın.

I

1. Əlini iri alnında gəzdirərək, bir anlığa fikrə getdi (Q.İ.). 2. Əllərimi yolun qırağındakı gölməçədə yuyub, döyüşçülərə baş çəkməyə getdim (H.A.). 3. Küçədə uzaqlaşmaqda olan Azad onun səsinə eşidib ayaq saxladı (Ə.M.). 4. Niyazın gündən yanmış üzünü və dən düşmüş saqqalı Səlimin yadına öz atası Qəzənfəri saldı, ürəyi açıldı (A.Z.). 5. Əyləşənlərin hamısı söhbətə qarışır, səmimi sözünü deyir, ürəyini boşaldırdı (M.C.). 6. Bəli, Sərdar eşitdi, ancaq daha cıqırını da çıxartmadı (Ə.Ə.). 7. Sonra onun baxışları

toxunduğu simanın doğma və əziz cizgilərinə sataşarkən, qızın gözləri alacalandı (Ə.M.). 8. Tamaşa, deyəsən, onu heç eşitmədi, nə isə fikrə getmişdi (Ə.Ə.). 9. Nə yaxşı gəldin, qurbanın olum! Bağrım çatlayırdı (İ.H.).

II

1. Bizdən əvvəl gəlmiş əsgərlər yerli əhaliyə nə cür divan tutulduğunu, şəhərlərin, kəndlərin necə bombardman edilib yandırıldığını nəql edirdilər (C.M.). 2. Sifətim alışıb yanırdı, dərhal ağıma gəldi ki, mühazirəni qurtarandan sonra bəs mən hara gedəcəyəm (B.B.). 3. O, əl-ayağa düşdü, yaşlı kirpiklərini çala-çala, sağa-sola döndü, yönəlib içəridən köhnə bir stul gətirdi. 4. Cəmi bir neçə saat bundan qabaq barışıqlıq eləməyə söz verəndə özün bu barədə danışdın. 5. Kim bilir, bəlkə də bu mənim öz həyəcanım, ürəyimin səsi idi, mən tamam yorulub əldən düşmüşdüm (İ.H.). 6. Zərifə təzəcə işə başlamışdı ki, dayısı Sərdar ayağının səmindən tanıyıb, tələsik mətbəxdən dəhlizə çıxdı, işarə ilə nənəsinin divanda uzanıb mürgülədiyini ona başa saldı. 7. Tamaşa bu xoşagəlməz söhbətə güclə qulaq asırdı. 8. Əvvəldən acığı gəldiyi adamı onun yanında tərifləmək olmazdı. 9. O, Ağayara göz yetirdi, üzr istəyirmiş kimi onlara baxıb, gözlərini yumub açdı. 10. Nənəsindən söhbətin məzmununu təxminən öyrəncə, Zərifənin ruhu yüksəldi, lap dili açılıb, Ağazalı tərifləməyə başladı (Ə.Ə.).

III

1. Mən bir az əvvəlki donuqluğum üçün xəcalət çəkdim. 2. Ancaq xahiş edirəm ki, şit sentimental ifadələri mənim ayağıma yazmayın (İ.H.). 3. Müəllim Səltənəti ehtiramla yola saldı, Nailənin qayğısını öz övladı kimi çəkməyə başladı (M.C.). 4. Hər şeydən qabaq neft mədənlərini işə salmaq lazım gəlirdi (Q.İ.). 5. Bəzən Ağazal bu kökə

düşməsinin səbəbini də elə bunda görürdü. 6. O, nənəsinin ayaqlarına düşməyə hazır idi. 7. Bu gün yarım aydır ki, düzlərə düşmüşəm, hələ də səndən bir kəlmə cavab ala bilməmişəm. 8. Sən əsla şübhəyə düşmədən bir uşaq inamı və sadələvhlüyü ilə mənimlə birgə gəzirdin (*İ.H.*). 9. Qız oyanıb, küçədən gələn səslərə qulaq verdi (*Ə.M.*).

AZƏRBAYCAN DİLİNİN LEKSİK SİSTEMİ

§ 9. Leksik sistem anlayışını şifahi şərh edin. Danışarkən fikrinizi misallarla əsaslandırın.

§ 10. Dilin ümumi quruluşunda leksik sistemin mövqeyini aydınlaşdırın.

§ 11. Leksik kateqoriya nədir? Bu haqdakı mövcud fikirləri xatırlayın.

SÖZ ANLAYIŞI

§ 12. Söz nədir? Bu suala şifahi cavab verin.

§ 13. Nə üçün “ağac”, “daş”, “su”, “torpaq”, “dəniz”, “günəş” səs kompleksləri söz adlanır? Səssiz söz ola bilərmi?

§ 14. Sözün daxili və zahiri cəhətləri hansılardı? Fikrinizi misallar əsasında izah edin.

§ 15. Azərbaycan dilində bir səsdən ibarət söz varmı? Misal göstərin.

§ 16. İki səsdən ibarət 15 söz yazın.

§ 17. Üç səsdən ibarət 10 söz yazın.

§ 18. Dörd səsdən ibarət 10 söz yazın.

§ 19. Beş səsdən ibarət 10 söz yazın.

§ 20. Altı səsdən ibarət 10 söz yazın.

§ 21. Yeddi səsdən ibarət 5 söz yazın.

§ 22. Səkkiz səsdən ibarət 5 söz yazın.

§ 23. Doqquz səsdən ibarət 3–4 söz yazın.

§ 24. On səsdən ibarət 2–3 söz yazın.

§ 25. Mətndəki sözləri səslərin (fonemlərin) miqdarına görə qruplaşdırın.

I

Başını bulayan qoca çobanla bərabər hamı içəri girdi. Lakin içəridə dərhal hamı cəld kənara çəkildi, çünki səhər günəşinin gur şüaları qapı yerindən birbaşa qarşdakı divardan asılmış xalçanın üstünə düşmüşdü. İndi onlar başlarını qaldırıb xalçaya baxdıqda, gördükləri elə fərəhli bir mənzərə oldu ki, bir an heç biri heç bir söz deyə bil-məyərək, dayandıqları yerdə donub qaldılar (Ə.M.).

II

Aylı gecələrin sehrkar parıltısı uşaq yuxularımı qaçırar, amma dəli bir nadinclik əvəzində xoşbəxt bir həyat

rahatlıqla ruhumu, canımı sarar. Gözəlliyindən gah alışıb yanan qıpqırmızı ay, gah da süd kimi bəmbəyaz bir gəlin çevrəsinə dönər, sevdalı parıltılar saçar; ahəstə-ahəstə sehrli-sirli yollara çəkər həvəsli, vurğun məşuqələr tək... Çalışıb-çırpınan qəlbim... Belə süd kimi aylı gecələrdə analı günlərimin sevinci birəyüz artar; məni sehrinə qərq edən işıqlı dünyanı, bu ağ gecələrin ərməğanı kimi az qala bağrıma basmaq istərdim (M.T.).

III

Elə bil çoxdanın tanışı, qohumu idik. Elə bil bayaqdan bəri mən onu gözləyirdim. Üstünə lopa-lopa qar ələnmiş kəndin, aylı-ışıqlı gecənin gözəlliyi indicə gözümə görünməyə başladı. Hava elə mehriban idi ki... Mən belə iri qar lopalarını hələ o vaxta kimi görməmişdim. Onlar üzümə, gözümə, kirpiklərimə, saçlarıma bir-birinin ardınca qonur, dayanır, əriyirdi (B.B.).

§ 26. Bir hecalı 15 söz yazın.

§ 27. İki hecalı 15 söz yazın.

§ 28. Üç hecalı 10 söz yazın.

§ 29. Dörd və daha çox hecalı 10 söz yazın.

§ 30. Verilmiş bədii parçalardakı sözləri (söz köklərinin) hecaların miqdarına görə qruplaşdırın.

I

Kişi küncə salınmış cırıq, köhnə bir xalçanı qaldırdı, döşəmənin bir taxtasını bıçaqla tərpedib yuxarı çəkdi və bir metr uzunluğunda taxta parçasını asanlıqla götürüb

kənara qoydu. Taxtanın altında böyük bir cəftə göründü. Cəftədən tutub güclə özünə sarı çəkdi. Aşağıya, zirzəmiyə bir qapı açıldı. Kişi aşağı düşdü və arxasınca qapını örttdü.

O, gözdən itən kimi qarı yenə taxta parçasını yerinə qoyub xalçanı üstünə çəkdi və üstündə bardaş qurub yavaş-yavaş, səliqə ilə çubuğunu doldurmağa başladı.

Bir azdan aşağıdan səs gəldi. Qarı cəld qalxıb xalçanı kənara çəkdi və qapını açmağa kömək elədi (S.R.).

II

Şəhərdə Zərnişan beş gün səhərdən axşamadək nasos və boru məsələsi ilə məşğul oldu. Boru əldə etmək üçün çox əziyyət çəkmədi. Nasos haqqında isə çox yerlərə müraciət etməli oldu. Məsələ orasında idi ki, zavoda başqa təcili bir sifariş verildiyindən, nasos istehsalı bir neçə aylığa dayandırılmışdı... Zərnişanın ümidi yalnız bir şeyə gəlirdi. Xoşbəxtlikdən zavoda sifariş edilmiş bir nasosu, zavod direktorunun dəfələri xəbər verməsinə baxmayaraq, hələ də gəlib aparmamışdılar. Zərnişan həmin nasosu almaq üçün hər yerə müraciət etdi. Bir neçə yerdən zavoda zəng vurdular (X.H.).

III

Yüz dəfə bunları fikirləşən, hər dəfə yenidən ölçüb-biçən, yeni-yeni sözlər tapıb-düşünən, yoldaşları ilə hər sözü başqa bir ahənglə məsləhətləşən, öz aləmində xəyalən icra edib nəticəsini yoxlayan Qasım görüşünü zehmində müəyyən şəkllə sala bildiyinə sevindi, əlini-əlinə çalıb ayağa qalxdı, vaqonun pəncərəsindən kənara, böyük Rusiyanın ayaz altında süd kimi ağaran qarlı, sakit, ucsuz-bucaqsız çöllərinə xeyli baxdı, “yaxınlaşıraq”, – deyər kupədəki şeyləri, paltarlarını yır-yığış eləməyə başladı (M.C.).

§ 31. Əşya adı bildirən 10 söz göstərin.

§ 32. Mətnədən əşya adı bildirən sözləri seçib yazın.

I

Çobanlar bu yaz o xalçanı dağlara qaldırarkən onu yeni tikdikləri geniş və işıqlı bir komada asmışdılar.

Fikirləri belə idi ki, axşam yığıncaqlarını bu komada keçirsinlər, işdən sonra söz-söhbətə, çalib-çağırmağa bura yığılsınlar.

Lakin bu mümkün olmadı. Onlar o xalçaya baxa bilmirdilər. Hər dəfə o qara haşiyəni gördükdə, inanmaq istəmədikləri bir şeyə inanmaq məcburiyyətində qalır, o qara haşiyə onlara, ölümünə inanmaq istəmədiklərinin ölümünü xatırladırdı...

Buna görə idi ki, indi onlar İzzət qarı ilə Qumrunu komaya doğru apararkən hamısı susmuşdu. Sonra gəlib komaya çatdıqda onlar heyrlərlə bir-birinin üzünə baxdılar: gecəki tufan komanın damını qopardıb atmış, rəzəsindən çıxmış qapı tayları yerə düşmüşdü (Ə.M.).

II

Zəmişan bu kəndə gəldiyi gündən Yetərin evində rahatca yerləşmişdi. Bu, kəndin kənarında müharibədən cəmi bir il qabaq, azca yoxuş bir yerdə tikilmiş iki otaqdan ibarət bina idi. Bayırdan baxan, habelə içəridən otaqları görəndə adam heç cür inanmırdı ki, bu, on beş il qabaq tikilmişdir. Bunu ancaq ev sahibi və onun qızı Dürdanənin səliqəsi və qeydkeşliyi ilə izah edirdilər. Bina bayır tərəfdən yaz-qış ağardılmış olurdu. Buna görə də Zəmişan belə bir ailəyə düşdüyündən çox razı idi. Yetər də xoşxasiyyət, az danışan bir qadındı. İki otaqda üç qadın qalırdı. Həyətdə qızılgül kolları basdırılmışdı. Bunlardan birisi Zərnişan yaşadığı otağın pəncərəsi qabağında idi (X.H.).

III

Günəş artıq batmaq üzrə idi. Kölgələr uzanır, hava qaralırdı. Dəniz tərəfdən sərin meh əsirdi. Yolçu yeməyini qurtardıqdan sonra ayağa qalxdı, yaxın təpələrdən birinə çıxıb ətrafı diqqətlə süzdü, sonra çəkmələrinin boğazını bir az yuxarı qaldırıb, sürətli addımlarla şəhərə tərəf yollandı. Xeyli getdikdən sonra qəbiristanlığa çatdı. Artıq günəş tamamilə gizlənmişdi. Hər tərəf get-gedə qaralır, fikrə qərq olmuş kimi görünən qəmgin qəbir daşları mavi bir pərdəyə bürünürdü. Bu təpədən baxdıqda Bakının mənzərəsi bütün əzəməti ilə göz qarşısında canlanırdı (S.R.).

§ 33. Hal və hərəkət adı bildirən 10 söz göstərin.

§ 34. Verilmiş bədii parçadan hal və hərəkət adı bildirən sözləri seçib yazın.

I

Qapıların ağzına pərdə kimi asılmış xalçaları aralayıraq, Səlim hər bir xışıltını dinləyir, yanılib-yanılmadığını fikirləşirdi: – görəsən bu yol vəkili, münəccimin və ya xəzinədarın otağına getmir ki! Böyük əyanlardan hər birinin qala daxilində ailələri ilə yaşadıkları gözəl imarətləri və onlarca xidmətkarları vardı. Ancaq yenə qəsrin aşağı mərtəbəsində onlara otaqlar verilmişdi. Çıraqlar və şamların titrək alovları bəzən qapıların ardından eşidilən yumşaq addım səsləri, xidmətkarların gözə çarpan laqeyd simaları və gözə görünməyən daha bir çox şeylər sanki Səlimi addım-addım izləyir və ürəyini anlaşılmaz bir həyəcanla doldururdu (A.Z.).

II

Belə yerlərdə qaranquş, qazalaq, göyərçin, bildirçin, kəklik yuvası çox olurdu. Baharın gözü otların arasında bir şeyə sataşdı. Diqqət eləyəndə dayandı. Ot basmış daşlar altında çil-çil bir şey görünürdü. Bu, quş qanadı deyilmi? Bahar əyləndə kəkliyin başını gördü.

Kəklik tərpenmirdi. Bahar yavaş yeridi. Papağını tez yuvanın ağzına basdı. Kəklik çırpındı, qanad çaldı. Az qaldı əldən çıxsın. Bahar onun quyruğundan yapışdı. Quş dartınıb uçmaq istəyirdi. Bahar onu sevincək, ikiəlli qucağına basmışdı (M.C.).

III

Quşbaşı qar göydən tökülür, yerdə burulur, kəndin yolları, balaca daxmaların qapıları tutulurdu. Külək elə bil qarla yaxalaşır, götürüb ağaca-daşa çırpırdı. Dağlar dillənir, daşlar səslənir, qalın meşələr guvuldayır, ağaclar köklərindən qopub yerə sərilirdi. Dördgöz pəncərənin xamırlanmış kağızları qopur, qarlı külək içəriyə soxulur, buxarının külünü, otağın pərdələrini qaldırıb, hisli divarlara çırpırdı. Küncdəki palazın üstündə çöməlib oturmuş balaca uşaqlar yumruq kimi yumurlanırdılar. Hamı mızıldayır, hamı açılıb bükülürdü. Səfyar donduğundan nə dilini açə bilir, nə də əyilib-bükülürdü (S.Rəhim).

§ 35. Əlamət və keyfiyyət bildirən on söz göstərin.

§ 36. Aşağıdakı bədii nümunələrdən əlamət və keyfiyyət bildirən sözləri seçib yazın.

I

Sultan Gülbənizə çevrildi. Onun hündür, yarıaçıq sinəsini, dolu, lakin həm də zərif qollarını ötəri süzüb, yerə

baxdı. Nə qədər qəzəbli olsa da, o, topuğa qədər uzun köynəyinin yaxası uzununu bir cüt dümqara, ağır hörüyü sallanan bu gözəllə sərt danışmağın çətinliyini duyurdu. İki il bundan əvvəl Sultan bu dilavər gözəli raykomda işə götürmək istəyirdi. Baş tutmadı. Sonra məlum oldu ki, Gülbəniz Gülgəzlə rəfiqədir; Sultan Məsimdən xahiş etdi ki, o, yəni Sultan evdə olmayanda Gülbəniz rəfiqəsini darıxmağa qoymasın (İ.H.).

II

Onun içinə düşdüyü tilsimli dairə getdikcə daralır və yalnız şairin otağına gedən qapı açıq olub, sanki geri dönməyə dəvət edirdi. Ancaq Səlim geri dönmədi. İndi, əksinə əyanlardan birinin otağına girmək ümidi ilə hər qapının ağzındakı pərdəni qaldırırdı. Birdən bir adama rast gəldi. İri, girdəsifət, qaraqabaq olan və hər cəhətdən xidmətkara bənzəyən bu adam qapının ağzında durmuşdu. İçəridən tutqun, bozuntul bir işıq süzülürdü. Nökər bircə kəlmə də deməyə fürsət tapmadan, otaq sahibi özü göründü. Onun əynində yumşaq parçadan bir xələt vardı. Bu, münəccim-başı idi (A.Z.).

III

Pəncərədə sürməyi donlu ağbəniz qız göründü. Qardaşımı görəndə sevincindən qaşları çatıldı. Tez pəncərədən uzaqlaşdı. Heç beş-on dəqiqə ötməmiş qız bizim yanımızda oldu. Sakit, mülayim... Sonra isə yavaş-yavaş, xısın-xısın danışmağa başladılar. Məni unutmuşdular. Mən də onlardan uzaqlaşıb söyüd ağacının yeri sıgallayan salxımları ilə oynamağa başladım. Bir də gördüm ki, havadayam. Nazim məni qucağına almışdı. Sonra məni sürməyi donlu qızın yanına apardı (X.H.).

§ 37. Hiss və həyəcan bildirən beş söz göstərin.

§ 38. Mətnədən hiss və həyəcan bildirən sözləri seçib izah edin.

Ay bu yurda gələnlər, yolunuz açıq olsun!
Haraya üz tutsanız, nur olsun, işıq olsun!
Ey İsa bulağı, İsa bulağı,
Nəğməkar Şuşanın nəğmə oylağı! (R.Z.)

Xanimana. Ah, ey azğın təbiət, sən məni çiçəksiz, meyvəsiz bir ağacmı, ya heç nəyə, heç kimə fayda verməyən ot-suz, çiçəksiz bir şoranlıqımı yetişdirdin!? Yoxsa vətənimin, ailəmin düşməni olan bir canını həyat sahəsinə bir dəstə çiçək kimi təqdim etmək üçün ortasından bağlanan çürük bir kəndirmi yaratdın? Of!.. Alovlar içində qovrulan tale-siz bir ana qəlbinə nə qədər dərd sığışa bilər? Yox, artıq bu dərdlərə dözməyəcəyəm! Ey könül, kölgə kimi yerlərdə sürünmə, şölə ol, göylərə yüksəl. Ey xain, atının cilovunu bərk tut, yollar uçurumdur (A.Ş.).

§ 39. Mətndəki sözləri göstərilən qruplara görə seçib yazın: a) əşya, b) hal-hərəkət, c) əlamət bildirən.

I

Payız düşmüşdü, biçin tamamilə qurtarmışdı. Qu-raqlıq olduğu üçün hələ əkin işinə başlanmamışdı. Neçə gün idi ki, göy üzünü bulud alır və çəkilirdi. Kəndlilər peyinliyin başına toplanır, hərəsi bir fikir söyləyirdi. Bəzisi deyirdi ki, inşallah yağacaqdır, bəzisi də deyirdi ki, heç yağan ruzigara oxşamır. Demi çəkən ağsaqqalı Allah-verən dayı qabaqdakı başıdumanlı dağı göstərir və ümid-lə deyirdi ki, bu yaxınlarda narın bir çiskin başlayacaqdır.

Çiskin yağışın lap yaxşısıdır. Çiskin narın-narın torpağın canına işləyir.

Yağış və çiskin barəsində açılan söhbət gəlib ət üstünə çıxdı. Bir aydan da yuxarı idi ki, kənddə bir heyvanın da burnu qanamırdı, kənd isə uşaqdan böyüyə ətsizləşmişdi. Payız məhsulundan sonra kabab yemək bu kəndin qədim adəti idi (*S.Rəh.*).

II

Birnəfəsə gəldiyim yolu, ayaqlarımı sürüyə-sürüyə qayıdırdım. Tez-tez geriye, ağ divarların arasınca uzanan qaranlıq dalana baxırdım. Mən artıq həyatimizə açılan ensiz, uzunsov dəmir darvazanın ağzında idim. Lakin içəri girmək istəmirdim. İndi hərdən xatırlayanda özümü də təəccübləndirən bir qərarla orada dayanmışdım. “Geri qayıtmalıyam. Mütləq qayıtmalıyam, qapını döyməliyəm”, – deyə təkrar edirdim. Əgər yanımda bir ürəyi yananım olsaydı, yəqin ki, əbəş yerə özüm-özümə əzab verdiyimi söylər, məni ovundurmağa, sakitləşdirməyə çalışardı. Amma yəqin ki, əsla sakitləşməzdim. Bu qədər əsəbi gərginlikdən sonra məni deyəsən həтта qara basmağa başlayırdı; lap uzaqda ağzı qaralan dalanın dərinliyindən, meynəli evin aynabəndindən işıq gəlirdi. Yox, məni nə qara basırdı, nə də gözlərim alacalanırdı: bir az bundan əvvəl ora – həyət də, aynabənd də qaranlıqdı, indi isə orada işıq yanırdı! (*İ.H.*)

III

Qulam dayı geridən boylanır, Məşədibəyi görmürdü. O da hamı ilə bərabər irəliyə cumdu. Məşədibəy dinmirdi. Əlinin birini yuxarı qaldırdı.

Möhkəm bir zərbə ilə onu vurub yerə sərməyə hazır olan, ən adi hərəkətlərə çevik və sərt bir tövrlə cavab

verən, kəsik-kəsik nəfəs alan, hər sözü qəribə bir həssaslıqla dinləyən bu insan kütləsi Əzizbəyovun sakit nəzərləri altında bircə an susdu. Üst-başı mazuta bulaşmış bu sadə adamlar nə qədər acıqlı və kinli olsalar da, məhəbbət dolu bir baxışı görməyə və duymağa qadirdilər. Onları irəliyə cummaqdan saxlayan da məhz bu oldu. Lakin Əzizbəyova elə gəldi ki, bir az da vaxt ötsə, izdiham yenə irəliləyəcək, daha sonra heç nə onun qabağını dayandıra bilməyəcək. Odur ki, fürsəti əldən vermədi (M.H.).

§ 40. Geyim adı bildirən 30 söz yazın.

§ 41. Qohumluq bildirən 20 söz yazın.

§ 42. Sənət-peşə bildirən 15 söz yazın.

§ 43. Vaxt bildirən 10 söz yazın.

§ 44. Qab-qacaq adı bildirən 25 söz yazın.

§ 45. Gül-çiçək adı bildirən 20 söz yazın.

§ 46. Verilmiş sözləri ifadə (birləşmə) ilə əvəz edin.

Nümunə: Alim – elmlə məşğul olan şəxs.

Yazıçı, şair, mühəndis, müəllim, həkim, bəstəkar, me-mar, təyyarəçi, müğənni, bağban, tərəvəzçi.

§ 47. Verilmiş hər bir söz qrupunu onların hamısı üçün ümumi olan bir sözlə ifadə edin.

Nümunə: Alma, armud, ərik – meyvə

Toyuq, sərçə, qaz –

İnək, qoyun, at –

Qərənfil, lalə, bənövşə –

İLKİN VƏ DÜZƏLTMƏ SÖZLƏR

§ 48. İlkən söz anlayışını izah edin. Hansı sözləri ilkin hesab etmək olar?

§ 49. İlkən sözə aid 15 nümunə göstərin.

I

Onlar balaca nömrədəki dəyirmi stolun ətrafında qabaq-qabağa oturmuşdular. Məşədibəy az danışdı. Onun bu təsadüfi gəlişi Sabiri xeyli həyəcanlandırmışdı. O gün fəhlələrin Məşədibəydən dərin bir ürək çırpıntısı ilə danışdıqlarını xatırlayaraq, onun qorxulu adam olmadığına ürəkdən inanmışdı. Amma yenə də söhbət qısaca suallarla daha da qısa cavablardan o yana getmirdi. Birdən Sabir doğruldu, bədənində şiddətli bir ağrı hiss edərək üz-gözünü turşutdu. Bunu o dəqiqə görə Məşədibəy səbəbini xəbər aldıqda Sabir xeyli kədərləndi, yerində qıvrıla-qıvrıla məchul bir nöqtəyə baxıb fikrə getdi və sonra dərin, qara gözlərini yenə müsaibinə zillədi (M.H.).

II

Bir yeni qəlb çarpır, bu gün sinəndə,

Bir sərxoş kimiyyə nəşəmlə mən də

Nəşəm həqiqətdir, sanma xəyaldır.

Al bu üfüqlərə məni də qaldır!

Apar bu arzuna, nazlanma sən də,

Apar istəsən də, istəməsən də ...

Yaşarkən dünyada qorxa-qorxa sən,
Bir uçum fəxrısən indi xalqa sən.
Sən ey insanlığın böyük yarısı,
Anası, bacısı, qızı, qarısı!
Yarınkı qovğada bizə arxasan,
Dönərsən, uçunca Qərbə, Şərqə sən.
Sehrbaz adilə oda yanılan,
Gözəl çoban qızı Janna Darka sən.
Tarix şənini etməkdə təqdis
Ey İskit elinin anası Tomris!
Ah, Key Xosrov sizə yandan baxdısı,
Gözəl oğlunuzu oda yaxdısı,
Onun da başını kəsib həməən siz,
Qanlı bir dərəyə diyirlətdiniz,
Dediniz: "Son ikən qandan doymadın,
İndi doyunca iç, sən ey müftəris!"
Tarixdə azmıdır böylə qadınlar?
Dostlarım keçmiş vərəqləsinlər.
Türk qızı Tahirə nələr yapmadı?
Yazıq, şəriətin əbus cəlladı.
Verdi edamına bir axşam qərar.
Şərqin qadınlığı güllü gülüzar,
Anıb Tahirəni, qara baxtına
Göydə bulud kimi ağlasın zar-zar! (M.M.)

III

Xalqımız öz keçmiş ilə, qəhrəman və sənətkar babaları-mızla öyünməyə adət etmişdir. Biz heç bir vaxt keçmiş zəngin mədəniyyət və sənətimizi, şərafli qəhrəmanlıq tariximizi unuda bilmərik. Çünki o bizim üçün parlaq bir nümunə olmalıdır.

Lakin hazırkı tərəqqi və inkişaf dövründə biz, hər şeydən əvvəl, keçmiş deyil, gələcəyi düşünməli, parlaq gələcəyimizi təmin etməyə çalışmalıyıq.

Göz adama irəlini görmək üçün verilmişdir. Bizim parlaq gələcəyimiz isə bugünkü gənclər – yeni nəslimizdir. Zaman keçdikcə qocalarımız həyat səhnəsindən çıxır. Onları gənclər, yeni nəslimiz əvəz edir. Buna görə də gələcəyimizin sağlam, bilikli, bacarıqlı, tərbiyəli və namuslu əllərdə olduğunu görmək ən böyük arzu və mənim kimi qocalara ən gözəl bir təsəllidir.

Budur, imtahanlar yaxınlaşır. Bir sinifdən o biri sinfə keçmək zamanı gəlib çatır. Bir ilin müddətində çəkilən zəhmətin nəticəsi alınacaq, çalışan, çalışmayan şagirdlər meydana çıxacaqdır (A.Ş.).

§ 50. Düzəltmə sözə aid 10 misal göstərin.

§ 51. Mətndəki düzəltmə sözləri seçin və izah edin.

I

Həftəbazarı köhnə, ağ divarları uçuq bir hasarçanın içində idi. Kənardan baxanda hasar üstündən adamların başı görünürdü. Camaat qarışqa kimi qaynaşırdı. Burada hər cild adam görmək olardı. Satan alana, alan satana qarışmışdı. At kişnəməsi, miyançıların səsi, pul cingiltisi dərvişlərin qəsidəsinə, dilənçilərin sızıltılı səslərinə qarışmışdı. Sona da çoxlarının diqqətini cəlb edən gödəktuman, baldırıaçıq, boz, kütsifət və qəribə libaslı bir adama baxırdı. “İngilis” deyər adamlar bir-birinə göstərirdilər. İngilis burada iri və məğrur addımlar ataraq istədiyi hər şeyə diqqət yetirir, heç kəsdən məsləhət soruşmur, heç nədən çəkinmirdi (M.C.).

II

Xudayar sağ əlini yuxarı qaldırır başladı:

– And olsun, Allahın birliyinə, sən bir də mənim işlərimə qarışasan, mənim sözümün qabağında söz danışasan,

ta onda özünü ölmüş bil! And olsun Allaha, qabırğalarını sındıraram! Ayişənin qızı, mənim evlənməyimin sənə də dəxli var?

Övrət bir cavab vermədi. Xudayar bəy genə başladı:

– Dədən evindən mənə çox dövlətlər gətirmisən, bir az da şaxlan mənim üstümə. Nə deyirsən? Sözü nədir? Mən əgər evlənirəm, özüm bilirəm ki, nə səbəbə evlənirəm. Bunu hamı başa düşür ki, mənim fikrim özgədir. Mən ondan ötrü evlənirəm ki, mənim göylüm arvad xahiş edir. Yox belə deyil. Bə niyə bu neçə ildə bu cür fikirlərə düşməmişəm? (C.M.)

III

Köməkçi çıxıb qapını ardınca çəkəndə Səməd qızarmış gözlərdə necə sarsıntılı baxdısa, Sultan istər-istəməz başını aşağı saldı. Əmi bütün varlığı ilə duyurdu ki, dünənki dumanlı hadisələrdən, qardaşoğlunun gecə yarıda qalxıb evdən getməyindən sonra onlar hökmən açıq danışmalıdırlar; müxtəlif qayğılarla, mübahisələrlə dolu qəbul saatlarında Sultan tez-tez Səmədi xatırlayıb, onun köksünün qaynadığını və söhbətin vacibliyini hiss etmişdi. Sultan, əlbəttə, onunla hər cür söhbət edə bilərdi. Amma qorxurdu. Səmədi həmişəlik itirəcəyindən qorxurdu. Buna görə də sözünü kənardan, həm də ehtiyatla başladı (İ.H.).

§ 52. Aşağıdakı sözlər hansı prinsiplərə görə düzəldilmişdir, izah edin.

Sacayağı, göyərçin, başlıq, qargülü, günəbaxan, qarğıdalı, qurbağa, boşqab, ayaqqabı.

§ 53. Təqlid əsasında düzəldilmiş sözlərə 10 nümunə göstərin.

§ 54. Mətnədən təqlid əsasında yaranmış sözləri seçin və izah edin.

I

1. Qəfildən həyəətə guruppultu ilə, göydən düşən kimi, bir şey düşdü (*M.C.*). 2. Şoranlı düzlərdə buynuzlu ilanlar mələyir, cırcıramaların cırıltısından qulaqlar tutulurdu (*S.R.*). 3. Külək vıyıldayır, xəzandır, xəzan, çəmənələr nigaran, sular pərişan (*R.Z.*). 4. Elə tufan idi ki, göz açmaq olmurdu, yer-göy uğul-uğul uğuldayırdı (*M.S.*). 5. Belə qeyrətsiz ulas ağacı ilə hara gedəsən, – deyə Sultan mır-mır mırıldandı (*S.R.*).

II

1. Külək uğuldayır, səşində təşviş, qovaq qadın kimi fər-yada gəlmiş (*R.Z.*). 2. Qazanın dıngıltısı qocaya pis təsir elədi (*M.S.*). 3. Lap can üstə olanda da qapıda kimin səsi gələndə, bərk ayaq tappıltısı eşidəndə yanındakıları bayıra qovarmış. 4. Ərir dağın, çölün qarı, axar dərələrə sarı, gurultu ilə sel gələr (*A.S.*). 5. Bahar ağrıyan ayağını tutub ufuldadı (*M.C.*).

III

1. Mən onun dəhliz boyunca, üstündə telefon duran stola doğru tələsik yaxınlaşan ağır ayaq tappıltılarını, sonra isə təəccüblü, bir az da hirsli səsinə eşitdim (*İ.H.*). 2. Pulemyotların zəhlətökən şaqqıltısı, döyüşçülərin yan-yörəsində vızıldayan güllələrin səsi, elə bil, indi də Ömər in qulaqlarında təzədən səsləndi (*X.H.*). 3. Bomba uğultusu, təyyarə gurultusu, pulemyot taqqıltısı onun üçün adi bir şeyə çevrilmişdi (*B.B.*). 4. Nədir o istəkli, o heyran baxış, nə dadlı cik-cik, nə gözəl çırpınış (*A.S.*). 5. Kəndin heyətlərində mal yemləyən, inək sağan, buzovu anasından ayıra bilməyən kim, taqqataq darvazanı bərkidən, eyvanda süfrə salıb şama əyləşən kim (*M.C.*).

§ 55. Aşağıdakı səstəqlidi sözlərin miqdarını artırın və cümlələrdə işlədin.

Vıq – vıqqıltı...

Vığ – vığıltı...

Vıy – vıyıltı...

Qar – qarılı...

Çaq – çaqqıltı...

Gur – gurultu...

Gup – guppultu...

Tap – tappılı...

QOHUM SÖZLƏR

§ 56. Sözlərin qohumluğu necə şərh edilir? Bu haqda danışın.

§ 57. On qohum söz göstərin və bunların əlaqələrini aydınlaşdırın.

§ 58. Aşağıdakı qohum sözlərin hər birinə aid cümlə qurun və yazın.

əl, əlcək, əlli, əlbir.

işçi, işgüzar, işsiz, işlək.

evdar, evcik, evli, evlənmək.

yaxşı, yaxşılıq, yaxşılaşmaq, yaxşıca.

yel, yelkən, yelləncək, yellənmək.

§ 59. Verilmiş sözləri diqqətlə nəzərdən keçirin, qohum sözləri tapın və onları qruplaşdırıb sütunlarda yazın.

Daşlıq, dialoq, irs, yekə, gülbəniz, çöhrə, naxış, ov, silah, sahə, yaz, günəşli, yekəbaş, yeldöyən, gəmi, əkmik, güllü, naxışaçan, silahlı, sahib, günəş, daşdələn, dialoji, eynən, iris, yanaq, yel, gülüstan, ovçuluq, bahar, daşyonan, eynək, irsən, yanakı, yemək, yeyin, qohum, yad, çəhrayı.

§ 60. Aşağıdakı sözlərin bir-biri ilə qohum olub-olmadığını müəyyənləşdirin və yazılı göstərin.

1. Həyat, həyəət, həyəcan.
2. Yazı, yazışmaq, yazlıq.
3. Gülmək, güllük, güləşər.
4. Düymə, düyün, düymək.
5. Düşmə, düşnüşmək, düşmək.
6. Düşünmək, düşüncə, düşüncəli.

§ 61. Aşağıdakı sözlərin hər birinə aid qohum söz axtarın və müəyyən etdiyinizi yazın.

I

rəng, ağac, qabıq, qardaş, dil, əl, insan, sarı, təyin, xidmət.

II

ağ, baş, varis, qarın, dərd, diş, dodaq, eşq, əmək, isti.

III

az, vəfa, qaya, qaş, dərman, dırnaq, əməl, iri, yaxşı, saçaq.

LEKSİK TƏRKİBİN MƏNŞƏCƏ TƏSNİFİ

§ 62. Aşağıdakı bədii parçaları oxuyun, sözləri mənşəcə təsnif edin.

I

Bu torpaqda zəmi olmaq bərəkət,
Bu zəmidə sünbül olmaq səadət,
Bu sünbüldə dəni görüb sevinmək, –
Ləyaqətdi, ləyaqətdi, ləyaqət!

Yaraşığı yazda çiçək, qışda qar.
Gözəlliyi – budaqları əyən bar.
Ana torpaq babalardan yadigar, –
Əmanətədi, əmanətədi, əmanət.

Ağ qızılın yerə işıq saçması,
Gülü görüb gül dodağın qaçması.
Səhər çağı qönçələrin açması,
Təravətədi, təravətədi, təravət!

Şirvanım da, Muğanım da, Milim də
Könül açan bir nəğmədi dilimdə.
Qarabağın havası var zilimdə, –
Mələhətədi, mələhətədi, mələhət!

Əl becərə, əmək dola, üz gülə
Şair deyə, qələm yaza, söz gülə.
Bir salxımda saçaqlanıb yüz gilə, –
Səxavətədi, səxavətədi, səxavət!

Gecə keçdi, yavaş-yavaş dan atdı.
Zəhmət oğlu tarlalara can atdı.
Hər qələbə uçmaq üçün qanaddı, –
Cəsarətədi, cəsarətədi, cəsarət!

Bir şərəfdi xalqa şöhrət, şan olmaq,
Beyin olmaq, ürək olmaq, can olmaq.
Bu yarımdan kənar gəzib yan olmaq, –
Xəyanətədi, xəyanətədi, xəyanət!

Ürəyimdə od yurdunun odu var,
Odu dövlət, odu sərvət, odu var.
Bir istəyin bir müqəddəs adı var: –
Məhəbbətədi, məhəbbətədi, məhəbbət! (Z.Y.)

II

Kabinetdə hər şey səliqəsiz və zövqsüz yerləşdirilmişdi. Stolun dalına keçib əyləşmək üçün dəmir kassanın, kitab şkaflının, radioqəbuledici cihazın, iri güldanların və nəhayət, otağın sahəsindən artıq olan stulların arasından dolama bir yolla keçmək lazım gəlirdi. Bütün bunları səliqəyə salmağı sonraya qoymaq qərarına gəldi. Ramazanın kolxoz sədri seçildiyini elə birinci gün kabinetdən başladığını xatırladı: o, iki-üç gün təsərrüfatı başlı-başına buraxıb, bu mebelləri almaq üçün şəhərə getmişdi. Hamı da elə bundan danışdı. İndi kabineti təzədən səliqəyə salmaq hamının dilinə-ağzına düşmək deməkdi. Buna görə Zərnişan təkcə yazı stolunun arxasında Ramazanın xüsusi sifarişi ilə hazırlatdığı, məhkəmələrdəki kimi hündür söy-kənəcəkli stulu dəyişməklə kifayətləndi.

Stolun üstündəki telefon birdən zəng vurdu. Zərnişan əlini uzadıb dəstəyi qulağına aparar-aparmaz, eşidilən kobud kişi səsi onu diksindirdi, dəstəkdən səsi eşidilən adam öz-özünə bərkdən qəzəblə danışdı. Zərnişan dəstəyi qulağından aralı tutaraq qulaq asdı. Qəzəbli adam yanındakı adamlarla söhbətini qurtardıqdan sonra bərkdən “allo” deyər çağırırdı (X.H.).

III

Məhəmmədhəsənin evi yekə qış evidir. Çünki qışda bu evdə təndir yanar, o səbəbə evin tirləri qapqara qaralıbdı. Divarlarındakı yuxarıları qaralan kimi olub. Ev köhnə evə oxşayır; çünki tirlərin çoxusu əyilibdir. Səqfin ortılığından bir “hammal” verilib ki, tirlərə təkyə olub, onları möhkəm saxlasın. “Hammal”ı altdan iki sütun saxlayır. Hər sütunun altına bir yekə sal qoyulub ki, sütunlar, həmçinin möhkəm saxlasın. Evin bir tərəfində təndir üstə duvağ, bir tərəfində kürsü üstə bir qədər çörək qalanıb. Qaranlıq

bucaqlarda taxça kimi dəşiklərə düzülüb saxsı qab-qasıq, bir-iki mis qab. Kürsünün altında var üzüquylü çevrilmiş bir qazan, bir çanaq, içində qatıq, bir qara hisli çaydan. Bir tərəfdə salınıb bir palaz, üstə bir-iki dəstə yorğan-döşək. Bir-iki taxçaya düzülübdür bir neçə boğça, köhnə papaq və bir-iki mücrü.

Vəssalam ki, Məhəmmədhəsən əminin evinə girən əlüstü görür ki, bu kişi kasıb adamdır.

Məhəmmədhəsən əmi içəri girən kimi gördü ki, oğlu Əhməd üzüquylu sərilib quru yerə və ağlaya-ağlaya gah bu yanı üstə çevrilir, gah o yanı üstə çönür. Yazıq oğlanı guya ki, bir zəhərli ilan vurubdu. Ağlaya-ağlaya gah başına vurur, gah başını döyür yerə.

Bir az kənarda qırx beş-əlli sində bir övrət çömbəlib, dalını dayayıb kürsüyə və çənəsini hər iki əlinin kəfəsinə qoyub, qasqabağnan Əhmədin ağlamağına tamaşa edirdi. Köhnə çarqat, köhnə ağ çit arxalıq və köhnə solmuş şiləyi dizlik-övrətin libası ancaq budur. Əgər deyək ki, bu övrətin ayaqlarında heç başmaq da yoxdur, yaqın eləmək lazımdır ki, bu övrət kasıb bəndənin övrətidir (C.M.).

§ 63. Azərbaycan dilinin leksik tərkibinin mənşəcə neçə yerə bölündüyünü izah edin.

AZƏRBAYCAN SÖZLƏRİ

§ 64. Verilmiş mətni oxuyun, Azərbaycan dilinə məxsus olan sözlərin müəyyən hissəsini yazılı göstərin.

I

Yavaş uçun, nazlı quşlar,
sizə mənim bir sözüüm var:
Doydunuzsa, bu yerlərdən
kimə qaldı o yuvalar?
Siz də, bəlkə insan kimi
buraxdınız yuvalarda
O gül üzlü balanızı...
yoxsa nə var havalarda?!
Aman quşlar, mən yanıldım,
sizdə ürək nur parçası,
Bizdə murdar yığınıdır,
o məhəbbət kərbəlası.
Sizdə heç bir baba yapmaz
belə müdhiş cinayəti.
Bizim kimi sizdə yoxdur
anaların xəyanəti.
Gedin quşlar, gedin,
Allah yaxşı yollar versin,
Siz kimsədən inciməyin
kimsə sizdən inciməsin.
Aman quşlar, bilməm nə var
bu məzarlıq aləmində,
Ruhum aydın bir iz arar
bu qaranlıq çöl içində,
Varsa, sizdə artıq qanad,
Allah üçün, verin mənə,
Mən də sizsiz qəribsədim,

uçmaq istər ruhum daha.
Heç olmasa onu alın –
çox yazıqdır – yanınıza.
Nazlı quşlar, sığınmışam
adınıza, şanınıza. (Ə.C.)

II

Salam, Gəncə qapısı,
qürbətdəki qardaşım.
Salam, duzum, çörəyim,
poladlaşan göz yaşım!
Əllərimin izini
itirməmiş qar, yağış –
Həsrətli gözlərimdən! –
düz səkkiz əsrdir ki,
qapandığın olmamış...
Səkkiz yüz ildə paslı,
dəmir damarlarından
qan kimi axır həsrət.
Yarımmilyonluq şəhər.
Şərqlə Qərb arasında
iğtişaslı məmləkət...
Önündə diz çökərdi
sənə səcdə qılardı
cahangir də, kölə də.
O təntənə, o şöhrət,
o zəlzələ, o qırğın
ruhundadır hələ də!
Salam, Gəncə qapısı,
Nə quruqlu David var,
nə qapı oğruları;
Payız yarpaqları tək
bir küləyə bənd imiş,

talancı orduları...
Amma sən yaşayırsan!
Vaxtı, zoru, hiyləni
yenən bir sərkərdətək
Səhnələr dəyişsə də
dəyişməyən pərdətək! (S.R.)

§ 65. “Xalis Azərbaycan sözləri” anlayışını misallarla izah edin.

§ 66. Aşağıdakı sözlər nəyə görə xalis Azərbaycan sözləri adlanır? Fikrinizi şərh edin.

ata, ana, qardaş, bacı, ağac, yol, su, baş, qol, ağız, ocaq, kül, göz, torpaq, daş, ot, quş, qoyun, at, it, inək.

TÜRK DİLLƏRİ İLƏ ORTAQLI OLAN AZƏRBAYCAN SÖZLƏRİ

§ 67. Ortaqlı sözlər anlayışını izah edin.

§ 68. Aşağıdakı sözlər hansı türk dillərində işlənir? İzah edin.

sığır, ulu, şu, suv, qoşun, yurd, düşmən.

§ 69. Mövcud lüğətlərdən istifadə edərək mətndəki sözlərin hansı dillər üçün ortaqlı olduğunu göstərin.

I

Dünya necədirsə, qoy olsun elə.
Amandır, məni də rahat qoyun siz.

Mənim öz qəlbimdə, öz ürəyimcə
Qurduğum dünyaya toxunmayın siz.
Ən şirin, ən gözəl diləklərimdən,
Səltənət qurmuşam öz qəlbimdə mən,
O mənim xəyalım, o mənim rəyam.
Mənim öz dünyama tapılmaz əvəz.
Bunu bilirəm ki, xəyali dünyam
Sizin dünyanıza əsla bənzəməz.
Dünyam dünyanıza əgər tay olsa.
Solar içimdəki gülüm, gülşənim.
Ondan qorxuram ki, gözümlə açılsa,
Dağılıb yox olar öz dünyam mənim. (B.V.)

II

Ey üfüqlərdə titrəyən yelkən,
Nə qədər şairanəsən, bilsən!

O qədər mavidir bu ümman ki,
Yerdə yox, asimandasən sanki.

Səni hisslərimi, duyğularımı çəkir
Ya bu şairləndən sularımı çəkir.

Üzərindən keçən buludlara bax,
Adlayar, həsrətinlə odlanaraq.

Gecələr göydə yüksək ulduzlar
Səni nuruyla oxşayar, nazlar.

Ay da öz hüsnünə çəkib pərdə,
Səni təqlid edər üfüqlərdə.

Sübh tezdən çıxıb səmaya günəş
Parça-parça sulara eylər qəşş.

Sən onun al şəfəqləriylə bəzən,
Ey üfüqlərdə parlayan yelkən! (R.Z.)

III

Ayağının altında
Qarı əzirdi sərçə
“Mən hamıdan güclüyəm” –
deyib gəzirdi sərçə.
“Aha, buzun altında
Başqa bir sərçə də var.
Yaxşı düşdün əlimə,
Səni döysəm, nə olar?!”
Zoğal boyda dimdiklər
Birdən uc-uca gəldi.
Buzun üstəki sərçə.
Coşub lap gücə gəldi.
Dimdiyi sındı birdən
Tələsik uçdu yerdən
Buza düşən şəkliymiş
İndi anladı sərçə.
Özünü ürəyində,
Möhkəm danladı sərçə. (Z.X.)

§ 70. Aşağıdakı sözlərdə fərqləri müəyyənləşdirin.

Azərbaycanca:

savaş

tərəf

il

bundan

elm

Türkməncə:

soves

tarap

yıl

mundan

ılm

§ 71. Aşağıdakı mətnlərdə Türkiyə türkcəsi ilə Azərbaycan dilinin ortaq və fərqli sözlərini müəyyənləşdirin.

Türk milleti tarihin en ulu, en şerefli milletlerinden biridir. O uzun tarihi seyri içinde çox çetin bir var olma mücadelesi vermiş ve bu sayede, diger bir çok milletlerin aksine zamanımıza kadar gelmiş ve istikbale, ebediyyete kadar da böyüde devam edip gidecekdir. Türk milletinin, ilk devirlerinden başlayarak zamanımıza kadar devam edip gelen bu muhteşem tarih yolçuluğunda milli varlık ve bütünlüğünü tahdit eden bir çox felaket musibet, hatta ihanetlere uğradığı görülmektedir.

Bu açık ve gizli ihanetler nedeniyle öyle zamanlar olmuştur ki, onun kanı nehirler gibi akmış, kemikleri dağlar gibi yığılıp kalmıştır. Orhun Abideleri, bu gerçeği acı fakat ibretli yakınmaları ile doludur. Bütün bu talihsizlik ve felaketlere rağmen o yıkılmamış ve millet varlığını en olumsuz şartlarda bile devam ettirmiştir.

Böylece o, bir çok milletler bir çok kavimler gibi milletler mezarlığına gömülmüştür. Belki de bir hamasi şairimiz: “Sana dar gelmiyecek makberi kimler kazsın. Gömelimgel seni tarihe desem, sığmazsın?! demekle bu büyük tarihi hakikatı dile getirmiş oluyordu.

(Zekeriyya Kitapçı. Türkistan Milli Tarih ve Kültür Davamının Temel Meseleleri, TDA Vakfı yayınları, İstanbul, 1993).

Kumanlar. Çin kuzeyinden, Orta Asya ve Kafkaslardan Rus bozkurlarına gelince Kıpçak adını almışlar, sahip oldukları bozkırlara da, onlara izafeten “Deşti Kıpçak” yani Kıpçak Bozkurları adı verilmiştir. Bizanslar bu öz – Türk unsuruna Komani, Macarlar Kun, Kuman və Paloç, Almanlar ise Falon ve Falp, ermeniler de “Charteç”, Latomeer “Cumanai” diye hitap etmişlerdi... Bu tabirler, Alman ve Ermeni dillerinde – sarışan ve kultural manayını

da ifade etmektedir. Nimete göre Kıpçak kelimesi “hid-detli, kızgın, cesur” anlamına gelmektedir.

Rus tarihçileri Kuman Türklerinin rus steplerini bir hamlede baştan başa adeta bir kasırqa gibi işgal ve istila ettiklerinden, pek çok Slav boylarını hakimiyetleri altına aldıklarından; ovaların ve steplerin adeta “hakim-i mutlaki” durumunda olduklarından daha fazla “ovala” sıfatı üzerinde durmuşlar ve Kuman Türklerine “Poloves” sıfatını ifade etmişlerdi. Rusya tarihçileriyle bu Türk unsuruna “ovalı” sıfatının izafe ederken, Rus avamı da “sarı saçlı” sıfatının izafe etmiştir. Rusya ve Ukrayna steplerinde “ovalı” ve kısmen de “sarı saçlı” sıfatını taşıyan Kuman Türkleri Balkanların dağlık bölgelerinde de üstün kabiliyet ve istidat gösterdiklerinden “dağlı” sıfatı ile müşerref olmuşlardır.

Çin kuzeyinden ve Orta Asyadan batıya doğru hareket eden Kuman Türkleri XI Yüzyıl başlarında İdil’in aşağı mirzağında Nazarlarla karışarak kuzeye sokulmuşlar ve burada İdil-Kama Bulqarların büyük bir kısmını yutmuşlardı. Aynı yüzyılın ortalarına doğru Kuman I Türkleri X yüzyılda İslamiyeti kabul etmiş olan Bulqar I Türklerinin (İdil Bulqarlarının) bir kısmını da aralarına alarak Ukrayna ve Romanya üzerinden Balkanlara inmeğe başlamışlardır.

... ve dağdanları mıntıkamara da kendilerine has olan coğrafi isimlerini vermişlerdir. Mesela, Makedonyadaki Kumanova, Sofyada Kumantsi, Nevrokofta Kumança, Kesriyede Kumaniçevo, Vidinde Kumani adası, Nikboluda Komana, Lofçada Kumnaitsa gibi yer ve köy isimleri hep onların eserleridir.

Hüseyin Memişoğlu. Balkanlarda Pomak türkleri, TDA Vakfı yayınları, İstanbul, 1989.

Son mektup

“20 temmuz 1922:

Ruslar, Kafirnihan suyunu keçtiler. Duşenbe, Ruslar eline geçti”.

“25 temmuz, Satılmış Kışlağı:

Pek sıkıntılı bir hava. Tuhaf bir sis. Güneş görünmüyor. Düşmanda hareket yok. Henüz sabah. Hastalarımı geri gönderdim. Afqan Emirine, askerinin ve muavenetinin çekilmesinin iyi olmadığını ve Bolşeviklere emniyet caiz bulunmadığını bildirdim. Hiç olmazsa eczayı tibbiye ve diğer malzelenin iadesini istedim. Bakalım ne olacak? Afqanistan şimdi, Hacı Sami ve diğer arkadaşların da bu tarafa geçmelerine müsaade etmiyor. Bu musaadeyi de rica ettim.

İşte efendiciyim, şu son satırlarımı yazarak mektubumu kapıyorum. İçine, buranın her gün sana yolladığım yabancı çiçeklerinden maada, kaç gecedir altında yattığım karaağacdan kopardığım ufak bir dalı da gönderiyorum.

Seni Hudanın birliğine yavrularımla beraber emanet ederim, ruhum efendiciliğim.....

Karaağaca, çakımla ismini yazdım.....”

Enverin.

Enver paşanın elde bulunan son mektup budur. Mektup, Satılmış kışlağından yazılır. Bu kışlak, eski Doğu Buhara ve bugünkü Tacikistanın kuneyinde, Afqanistan sınırından 80 kilometre kadar kuzeyde ve fakat Afqanistana ipek ana vadi ile ana yollardan doğuya, Pamir etekleri istikametine düşen Bolqevan sahasındadır. Ama artık, Bolqevan da dahil olduğu halda bütün Doğu Buhara şehir veya kasabaları, karşı küvvetler tarafından işgal edilmiştir.

(*Şevket Süreyya Aydemir. Makedoniyadan Orta-asıyaya Enver paşa, Remzi Kitab Evi, İstanbul, 1971).*

§ 72. Verilmiş mətnlərdə Makedoniya türklərinin, uyğur türkcəsinin və türkmən dilinin Azərbaycan dili ilə or-taq və fərqli xüsusiyyətlərini izah edin.

Makedoniya türkcəsi:

Türkü:

Kale kaleye karşı,
Kalenin üstü çarşı.
Ben bir deste gül olsaydım
Açılsam yare karşı.

Endim çeşme başına,
Sabun sürdüm saçıma.
Ben bu sevdayi bilmezdim
Sen getirdin başıma.

Çeşme başında kuyu
Uyu, efendim, uyu.
Bana sarhoş derler
İçmişem üzüm suyu.

İki çeşme yan yana
Su içtim kana-kana
Seni doğuran ana
Olsun bana kaynana.

NİNNİLER

Asmada kurdum salıncak
Eline verdim oyuncak
Tısmadi vurdum yumurcak
Nanni dedim uyudu evladım.

Lulli mi oğluna lulli,
Şapkalı pullu
Uyusun da, büyüsün lulli,
Tıpış, tıpış yürüşün, lulli.

TEKERLEMELER

Eveleme, develeme,
Deve kuşi kovalama.
Yazılalım, ezilelim
Bir tahtada düzülelim.
Tazi tuzi berber kızı,
Çelik, çemper misler amber
Onçuk, boncuk lepeli çocuk.
Ali apo tumtum
Beş pare buldum.
Çarmıya vardım, parem yok,
Eve geldim, karım yok.
Çocuğum ağlar, beşiğim yok,
Çorbam taşı kaşığım yok,
Şappa, huppa, kimidi kapa.

DEYİMLER

Adı çıxacağına canı çıksın
Besle qarqay, çıkarsın gözlerini
Ananın karnında nasıl durdu dokuz ay
Onun ipiyle kuyuya inilmez
Kaş çekerken güz çıkarmak
Dost aqlatır, düşman güldürür
Eski küvde (köydə) yeni adet
Ülme, eşegim, yeşil çimen bitecek
Yetmiş iki dereden su getirmek
Uzun süzün kisası
Güzden irak, günlüden da irak

ATA SÖZLERİ

Aç ayı oynamaz.
Ak akça kara gün içindir.
Akılsız başın ayakları zahmet çeker.
Başkasına kuyu kazan kendi düşer.
Akıl yaşta diil, baştadır.
Gül tikensiz olmas.
Her enişin bir yokuşu var.
Oduunu kurt, insanı dert bozar.
Yuvayı yapan dişidir.
Ucuz etin çorbası tatsız.

BİLMECELER

• Sarı tavuk dalda yatır
Dal kırılır yerde yatır (*ayva*)

• Ele sığar,
Eve sığmaz (*sırık*)

• Dağdan gelir hız ile,
Yedi ban yıldız ile (*şimşek*)

• Pazardan alınmaz
Torbaya koyulmaz
Tadına doyulmaz (*uyku*)

• Altı kaya,
Üstü kaya,
İçinde var
Sarı maya (*yumurta*)

- Dam üstünə darı saçıtm,
Sayamadım eve kaçıtm (*yulduz*)

(*Nimetullah Hafiz. Makedonya türk halk
edebiyatı metinleri, İstanbul, 1989*)

Uyğur dilində:

Ana yer (*Buğda Abdullah*)

Seni didim, bir seni didim,
Bala künüm kucaklırında.
Östüm, köydüm, yandım ateşte
Kismetlerinin ocaklarında.

Seni didim, bir seni didim,
Çaç akardı kar Leylisidek
Ekidemde solmaz bir bahar
Güzelliği gül tacisidek.

Seni didim, seni didim,
Bar ecrimini deryağla saldım
Belik bilgey, belik bilmise
Nelk bilgey didim, şatlandım

(*Çağdaş Uyğur şiiri antolojisi, Ankara, 1998*)

Yunus Emredən:

Çalışar Tuba dalları,
Kuran okır xem dilleri.
Jennet baqının qülleri
Kükər Allax die-die.

Aydan arıdır yüzleri,
Müşkü-anbardır sözləri.
Jennetin xüyri-qızları
Qezer Allax die-die.

Ne dilesen, Xakdan dile,
Kısblanama doqırı ela
Bilbil aşık olmuş qüle
Öter Allax die-die.

Rıdvandürür qapı açan
Xülle donlarını biçen
Kövser şerabım içen,
Qanar Allax die-die.

Misqin Yunus bar yarına
Terk et bu qüni yarına
Barın xaxın didarına
Berer Allax die-die.

(Yunus Emre. Qüldesse (Türkmen türkcesi) Ankara, 1991.)

§ 73. Övliya Çelebinin “Səyahətnamə”sindən Azərbaycanla bağlı “Revandan Baküye kadar olan yolculuğumuz sırasında gördüklerimiz” hissəsindən verilmiş bu parçada tarixi şəraitə və məzmunu fikir verin.

Bakü kalesi, Moskova kralına qarşı Dara Şah tərəfindən Hazar dənizi kıyısında yüksək bir tepe üzərində dörd köşə olaraq yapılmış, gözəl bir kaledir. İç kalesinin batıya bakan bir kapısı vardır. Nahçıvan demirindəndir. Çevresi yediyüz adamdır. Yetmiş gün, altı yüz benddir. Divarının yüksəkliyi kırk Mekke ziraidir. Kaya üzərində olduğundan

hendegi yoktur. Kale içinde toprak örtülü yetmiş kader eski ev vardır. Naydar Şah Camii adı ilə bir de camii varsa da minaresizdir. Han, hamam və öteki şeylerden eser yok. Fakat deniz kenarındaki büyük varoşu bin kadar evli, bağ ve bahçeli, cami, han və hamamlı, çaarşı ve pazarlı bir memur şəhəridir ki, üç tərəfi surlarsa çevrili olup, üç kapısı vardır. Kuzeye açılan Keylan kapısı, güneye açılan Kapılar kapısı ve Batıya açılan da deniz kayasından Liman kapısıdır. Bu varıştan yedi adet büyük minare görülməkte idi. Üç hamamı varsa da Miryahan hamamı çox hoştur. Çarşı ve pazarı o kadar süslü degildir. Fakat Moskov semiri olduğundan şahseven, dizconen askerleri vardır. Şüvan eyaletinde müstakil bir hanlıktır ki, üç bin askeri ve on iki hakimi vardır. Ayrığa kadısı ve yedi nahiyəsi vardır. Bir kaç kere Moskov kazağı İdil nehrinden kayıklarla gelerek Keylana ve Bakü nahiyələrini yağma etmişdir..... Çünkü karşı tarafta üçyüz mil uzaklıkta Moskov ülkesi vardır. Hatta o sene bu kömeyi Ozdemaroğlu fethetmiş, içinde Osmanlılardan Kubad Paşa hakim iken Acemin teşfiki ile Moskov Kazağa gelip Bakü kalesini kuşatmışsa da, onlarla beraber Acemler de kılıçtan geçirilmiştir. Hala kemikleri deniz kıyısında yüksek bir tepe üzerinde durur.

Şəhrin havası iyicedir. Çünkü kazalarında pirinc, keten yetişir. Bağlık ve bostanlıktır. Güzel pamuğu olur. Amma suyu neft yağı kokar. Şehir yakınında yedi yerde neft madenleri vardır ki, herbiri başka rengdir. Sarı, kırmızı, kara... Mesker, Sedan nahiyeleri halkı bal mumu ve zeytun yağı kullanmayın hep nara neftyağını aydınlatmada küll anırlar. Halkı qayət temiz ve vücütlarına düşkündürler. Oldukca güzelleri de vardır. Şehir onsekizinci iklim hududundadır. Ahalisinin çoğu sünnidir. Bu kale ile Demirkale arası, deniz kıyısından dört konaktır. Aralarında Mesker nahiyesinin mamur köyleri vardır. Halkı kosebe Türkmanlardır. Obaları

ile konup köçerler. Şaboran şəhri Bakünün doğuşunda və üç menzil uzanlıktadır. Şemahı kalesi də doğuşunda olub, beş konaktır. Keylan da kuzeyindedir. Bakü Şemahının ticarət limanıdır. Çin və Hatay ilə Hitenden, Fağfur ili ilə Zenan şəhirlərindən, Kalman və Moskov diyarlarından hər zaman elçilər və kervanlar eşya getirirler. Moskovlar daima Baküya gəlip tuz, neft, sofran və ipek alır, Moskovaya götürürlər.

Bakü nahiyyələrində bəzi tuzlu yerlər vardır. Adam və ya at ayağını basıp bir az dursa, ayakları yanar. Karvancılar bəzi yerləri kazarak tencereleri kor, yeməkləri yerin sıcaqlığından bir andə pışır. Allahın qarip bir hikmətidir...

Neft yağı madenləri. Kimi dəniz kıyısında, kimi Mesker nahiyyəsində yerden kaynayaraq çıxar. Esas ılıca suları kimi gölcük olup, neftyağı sularının yüzündə kaymak bağlar və durur. Neft ayrı bir emanət olup, şaha senelik yedi bin tümen akçe gelir saqlar. Neft emininin adamları bu kölcüklərin içinə girip, keçələrlə nefti birləşdirərək keçə tulumlarına doldururlar. Sonra bunu tüccarlar alıb, başka ölkələrə götürürlər. Sekiz rəngdə neft olur. Fəkat sarı neft çox dəyərlidir. Siyah neft Aceli diyarının Özbəkistan, Hindistan, İrak, Kürdistan, Gürcistan, Dağıstan, Osmanlı səmirlərindəki kənlərinə götürülüb ətraflarında yakılır. Asker üzərinə hücum edincə, üzərlərinə və ayak altlarına neftli yorğan və eski eşya atıb atəş oyunları yaparlar. Köşə və şəhər miühummatı için gərəklidir. Həttə şah hüsurunda dövlət mərkəzlərində yanan məşəllər həp Bakü neftindəndir. Neftin gecəli-gündüzlü bəkçiləri var.

... Buradan yinə kibile yönünə dəniz kıyısını takibən gədərək Məşker Türkmen obalarında konakladık. Bu səhralarda Moqol, Koman, Türkmen, Baka Türkmenləri kışın obaları ilə konaklarlar. Çox verimli, yerləş iləcək bir yurddur.

(*Evlia Çelebi. Seyahetnamesi, 1-2 c.*

Üç Dal nəşriyyat, İstanbul, 1966.)

§ 74. Aşağıda S.Vurğunun “Azərbaycan” şeərinin müxtəlif türk dillərinə tərcüməsindən parçalar verilir. Azərbaycanı başqa türk dilləri ilə qarşılaşdırın, müşahidə zamanı türk dilləri üçün müəyyən etdiyiniz ortaqlı sözləri qruplaşdırın və təhlil edin.

Azərbaycanca

Çox keçmişəm bu dağlardan,
Durna gözlü bulaqlardan,
Eşitmişəm uzaqlardan
Sakit axan arazları;
Sınamışam dostu, yarı...

El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənimсэн,
Anam, doğma vətənimсэн!
Ayrılarımı könül candan?
Azərbaycan, Azərbaycan!

Mən bir uşaq, sən bir ana,
Odur ki, bağliyam sana
Hankı səmtə, hankı yana
Hey uçam da yuvam sənsən,
Elim, günüm, obam sənsən!

Fəqət səndən gen düşəndə,
Ayrılıq məndən düşəndə,
Saçlarıma dən düşəndə
Boğar aylar, illər məni,
Qınamasın ellər məni.

Dağlarının başı qardır,
Ağ örpəyin buludlardır.

Böyük bir keçmişin vardır,
Bilinməyir yaşın sənin,
Nələr çəkmiş başın sənin.

Düşdün uğursuz dillərə,
Nəs aylara, nə illərə.
Nəsillərdən nəsillərə
Keçən bir şöhrətin vardır:
Oğlun, qızın bəxtiyardır...

Hey baxıram bu düzlərə,
Ala gözlü gündüzlərə,
Qara xallı ağ üzlərə
Könül istər şer yaza,
Gəncləşirəm yaza-yaza...

Bir tərəfin bəhri-Xəzər,
Yaşılbaş sonalar gəzər,
Xəyalım dolanar gəzər
Gah Muğanı, gah Eldarı,
Mənzil uzaq, ömür yarı!

Türkməncə

Bu daqlardan köp keçərdim,
Çeşməsindən suv içərdim.
Uzaklardan eşiderdim
Pışirdılı arazları.
Sınap qezdim yar-dostları.

İller bilyar – mekanım sen,
Qövün şəxrim – dükanım sen,

Doqduk depəm – bekənim sen,
Ayrılarımı bir ten, bir jan?
Azerbayjan, Azerbayjan!

Men bir körpe, sen bir ene,
Sen qövsünde etdim qüne.
Senin vaspın edip, ine,
Diyyə: ilim-qünüm sensin,
Qanım, janım, tenim sensin.

Özbəkçə

Küp ütqanman şu toğlardan,
Turna küzli buloklardan,
Eşitqanman yiroklardan –
Tinç okar ul Orozlami;
Sinab çıkdım düstu erni.

Bu ayonki menikisan,
Yurtim, uyam, maskanimsan,
Demak, tukkan Vatanimsan!
Turolurmi künqil bejon?
Ozarbayjon, Ozarbayjon!

Men ügilü, sen onasan,
Şu uçun xam jononasan,
Kayqa uçsam yo jünasam –
Menqa üzinq oşyonasan,
Elim, kunim va xonasan

Kazaxca

Taular mağan sır aktardı,
Balğın şaktan unatkamdı
Karakat köz bulaktardı.
Uyıp tından Araz ünin,
Taptım ləzzat, jan azığın.

Şırkap öter şat ənimsin,
Kutti konıs, məkənimsin,
Altın besik otanımsın,
Sende tuıp, tamır jayğam,
Əzirbayjan, Əzirbayjan!

Ayalağan anam da özin,
Sayalağan panam da özin,
Sende aşkan sanam közin!
Konak tasam-uyam sensin!
Şarık tasam-kiyam sensin!

Qırğızca

Neçen bastım toolorunun başınan,
Turna közdüü bulaktarı taşıqan.
Tınşan turup askasının taşınan
Mənküp akkan Araz menen jarıştım –
Oşol jerden dostuk, süyüü tabıştım.

Elim bilet, men da jakşı bilemin,
Uçkam uyam, altın oçok – tünəqüm.
Sen enekem, Ata-jurtum – jürbqüm –
Ölsəm daqı senden kantip ayrılam
Azerbayjan, Azerbayjan!..

Sen özümə ene bolson, men balan,
Oşon üçün tübəlökkə baylanam.
Alıs ketpey teqerenem, – aylanam.
Uyam sensin, dayım turar könüldə -
Ayım-Künüm, tataar daamım əmərdə!

§ 75. Xüsusi Azərbaycan sözləri anlayışını şərh edin.

§ 76. Bir neçə xüsusi Azərbaycan sözü göstərin.

AZƏRBAYCAN SÖZLƏRİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

§ 77. Aşağıdakı sözləri sait və samitlərin düzülüşünə görə aydınlaşdırın.

sümük, ərik, hörük, günəş, qulaq

§ 78. Bir, iki və üç hecalı Azərbaycan sözlərinin hər birinə aid beş misal yazın.

§ 79. Çoxhecalı Azərbaycan sözlərinə 10 misal göstərin. Azərbaycan dilində bu növ sözlərin az olmasının səbəbini izah edin.

§ 80. Azərbaycan sözlərində vurğunun yerini şərh edin.

§ 81. Aşağıdakı sözlərdə vurğunu müəyyənləşdirin.

bəzən, bəzən, alma, alma, sima, sima

II. ALINMA SÖZLƏR

§ 82. Aşağıdakı parçalardan alınma sözləri seçin və qruplaşdırın.

I

Əhməd kişi adlı bir qocanın həyatə daşınması kirəçiləri çox maraqlandırmışdı. Bu kimdir? Arvad-uşağı yoxdurmu?!. Qoca hər kəs üçün bir sirr kəsilmişdi. Onun xırda gözləri, sınıq darağı andıran qaşları, бүрüşmüş badımcana bənzər iri burnu, yoluq saqqalı, boğazından sallanan şiş tükü şəlpələr – hamısı sanki “Yaxın gəlmə, həsirini qataram” ifadəsi ilə dolu idi.

Bir neçə dəfə ona rast gəlmişdim, məni şiddətli baxışı ilə süzmüş və qaşları ilə oxşayan kimi olmuşdu. Hər gün bir çox qocalara rast gəlirik, bunların üzlərində həyat qürubuna məxsus bir hüzn var, ancaq bəzisində bu duyğu dərin, bəzisində isə səthi ifadə olunur. Əhməd kişinin çöhrəsindəki ifadə bambaşqa idi: əzab hiddətə, hiddət də nifrətə qarışmışdı.

Hər gün Əhməd kişiyyə təsadüf etməm adət şəklində, ona alışdım və bu da başqa qocalar arasına keçib unuduldu. Bir axşam qapım açıldı, Əhməd kişini arasında gördüm, yoğun ağacına söykənərək, qaşlarını oynadırdı.

– Buyur! – deyər-deməz,

– Bağışlayacaqsan, zəhmət verəcəyəm, – deyə gəlib göstərdiyim yerdə oturdu. Qara buludlar arasından parlayan təsadüfi şəfəq kimi, üzündə təbəssüm oynayıb qayıb oldu.

II

Əhməd kişi susdu. Arxalığının cibindən tənbəki kisəsi çıxartdı, çubuğunu əvvəl püfləyib, sonra doldurdu. Tələs-

məyərək kibrit yaxdı, qaşları qanadlanaraq enib-qalxdı, tüstü bığlarının arasından burula-burula çıxmağa başladı.

– Bağışla, baş ağrısı verirəm. Onu demək istəyirəm ki, biz də adamıq. Bizdən sonra gələnlər də bizim dərdimizi bilməlidirlər... Bağışla, başağrısı olur, mən deyim, sən yaz, indi bir şey də olmasa, olmaz... bir şey ki, itirmirik... Heç olmasa ürəyimi boşaldaram...

Qocanı ürəkləndirdim. Söyləməsini rica etdim. Bir çox müqəddimə və haşiyələrdən sonra başladı:

– Bircə övladım vardı. Arvadı üç ay keçməmiş birisinə qoşulub ərə getdi. Bir yetim qız qalmışdı, onu da yanımda bö-yütdüm. Daha nəvədir, zarafat deyil, adamın canı-ciyəridir. Əlimdən gələni əsirgəmədim. Yaman-yaxşı böyütdük. Onu da deyim ki, zamanədən geri də qalmadı; oxutduq, mama-lıq attestatını da aldı. Bağışla, başağrısı olur. Bir gün nənəsinə demiş ki, ərə gedirəm. Onda on altı yaşı vardı, hələ oxuyur-du... Nə deyim? Nə məsləhət, nə məşvərət, özü sevib, alışıb verişiblər. Heç olmasa bir saqqal altından keçə: “Ay baba, sən zəhmətimi çəkmişən, qoca, dünyagörmüş adamsan, bir de görək razısanmı?” – Heç! Tövbə, bir kəlmə də olsun (Y.V.Ç.).

III

Bu cümə pirə gedən tək bir bunlar deyildilər. Çox adam gedirdi. Hər məhəllədən iki-üç nəfər adam uşaqları ilə bir yerdə – arabaya, faytona, ata, eşşəyə minib gedə-cəkдилər və hər birinin getməyinə də bir səbəb var idi. Biri Məşədi Allahverən kimi oğlunu aparırdı. Digəri anadanolma yanı ki, sonra tapma çexotkalı qızını yanına salmışdı. Üçüncüsü, vaxtında müalicə etməyib göz ağrısından əbədi kor olmuş atasını yedəkləyirdi. Dördüncüsü, ərə getmiş, doğmayan qızını yanına salmışdı. Daha bir çoxu da Sibirə gedən oğlanları üçün nəzir aparırdılar. Nə isə, hər cümə günü kar, kor, şil, çolaq, çexotkalı, yaralı, qızdırmalı, qarnı

ağrıyan, övladı olmayan, oğlan doğmayan, dul arvad, dul kişi, sonsuz... kimi arabada, kimi faytonda, kimi piyada pirə gedən yolu tapdalayırdılar. Bunların içində hətta elə arvadlar var idi ki, ərləri pirə qoymayanda cümədən qabaq yuxuda görərdilər; səhər durub ərinə deyərdi: rəhmətlik anamı pirin qapısında durmuş gördüm, məni görəndə dedi: “Ay balam, sənin yolunu gözləyirəm. Nə üçün iki cümədir gəlmirdin...” (N.N.)

§ 83. Başqa dillərdən söz götürmənin forma və yollarını izah edin, misallar göstərin.

Azərbaycan dilindəki alınma sözlərin təsnifi

§ 84. Verilmiş mətndəki sözləri lüğətdən istifadə əsasında mənsub olduğu dillərə görə təsnif edin.

I

Zərnişan bu yolla gəlməsindən peşman oldu. Yolun hər iki tərəfində əkilmiş körpə qoz ağaclarına su verilmədiyindən yarpaqları saralıb, vaxtsız xəzana çevrilmişdi. Nə deyə bilərdilər? Arxlarla gələn su ancaq tütünə çatdığından bu tərəflərə su buraxmaq mümkün olmurdu. “Eybi yoxdur, az qalıb”, – deyə Zərnişan öz-özünə təsəlli verdi.

Maşın uzanıb gedən su borularının yanından keçərək, çay qırağına, nasosun qoyulduğu yerə çatdı.

Burada nasosun işə salınması üçün axırıncı hazırlıq gədirdi. Elektrik dirəklərindən çəkilmiş məftillər artıq nasosu işlədəcək motora birləşdirilmişdi. Mexanikin dediyindən məlum oldu ki, bir-iki saata hər şey yaxşı olacaqdır. Dəli çayın suyuna endirilmiş yoğun metal boru bir azdan çayın bol suyunu sorub, borularla başyuxarı, “İşıqlı yol”un tarlalarına göndərəcəkdi (X.H.).

II

Bir gün çoban Dəmirdaş
Qonşuda bir iğtişas,
Bir vay, haray eşitdi;
Dəyədən çıxdı getdi,
Nə gördü: Yel qanadlı
Dərədə bir qaç atlı
Qovurlar; bir qadın da
Əlləri saçlarında
Üzünü cırmaqlayır,
Hönkür-hönkür ağlayır:
Tutun, qaçdı həramı,
Söndürdülər çıramı,
Qollarını sardılar,
Qızımı apardılar! –
Deyə yıxıldı qadın.
Dəyələr axın-axın
Qoşdular bu səs-küyə;
Dikildi gözlər göyə:
Neçin ey ulu tanrı!
Yoxsulları, qulları
Qorumazsan ya, neçin?..
Kor kimi için-için
Yaxdı qəlblərində yas.
Qərinələrcə ağzı
Aşağı çevrilən tas
Duymadı bu niyazi.
O mavi tas nədənsə
Səs vermədi bu səsə. (M.M.)

III

Beləliklə, tamojna idarəsi çinovnikinin bəxt ulduzu söndü və bir daha o cür parlaqlıqla yanmadı.

Yeqorov gedəndən sonra polkovnik yenə də əsəbi addımlarla otağı dolanmağa başladı. Nə olsun? Nə etməli? Aydın məsələdir ki, Bakıda böyük konspirasiya altında saxlanılan bir mətbəə var. Aydın məsələdir ki, bu mətbəə Tiflis üçün işləyir və Tiflisdən rəhbərlik alır. Bunu polkovnik özü də başa düşüb... Tiflisdən də yazıblar... Bəs bu mətbəə haradadır? Adına pasılka gələn diş həkimi həbs edilmişdir. Əlbəttə, o, heç bir şey bilmir. Bəs o qız nə oldu?

Bu cür fikirlər qurd kimi onun beynini gəmirəndə, şübhələri bir ilan kimi evdən-evə, şəxsiyyətdən-şəxsiyyətə gəzəndə, zabit içəri girib, general-qubernatorun onu çağırdığını və "İctimai yığıncaq" klubuna gəlməsini əmr etdiyini söylədi (*S.Rəh.*).

§ 85. Mətndəki ərəb mənşəli sözləri seçib izah edin.

I

Şahın iqamətgahından dava-dərman qoxusu gəlirdi. Kafurun acı qoxusu adamın boğazını yandırır, dilin üstünə şirinlik yayırdı. Axetan yarı uzanmış halda tutqun nəzərlərlə saray həkiminin ehtiyatlı hərəkətlərini seyr edirdi. Həkim Mütəllib şadlıq gətirən bir dərman hazırlayırdı. Bu dərmanı lamədəki bürünc bir qazançada bişirirdi. Buna qaşıq-qaşıq aşqar qatıb ənbər, gül, reyhan və şəkər qarışdırırdı. Arabir dərmanı dadır, hamar vurulmuş saqqalını əli ilə tumarlayır və yenidən həvəngdə cürbəcür əca ilə dərman otları döyüb qazana tökürdü.

Onun hərəkətləri müntəzəm və ağır idi. Mütəllib təcrübəli həkimdi. Gözlərini yumub, başını inandırıcı bir əda ilə yırğalamağa adət etmişdi. Başını bir şeyi təsdiq və

inkar edirmiş kimi, yırgalayır, guya bildirmək istəyirdi ki, haqqında danışmaq istədiyi məsələni çoxdan bilir. Bu barədə ona izahat vermək əbəsdir. Həkim Mütəllib məşhur İbn-Sina və Əbubəkr Razinin yolunu davam etdirənlərdən olub, təbabət elmini dərindən bilirdi (A.Z.).

II

Şah İsmayıl böyük sufi mürşidlərindən olan Şeyx Süfəddin Ərdəbili nəslindən Şeyx Heydər oğludur. Hicri 892-də dünyaya gəlmişdir. Sufi ailəsindən yetişmiş olan bu qüvvətli adam padşahlığı əldə edərək qüvvətli bir hökumət təşkil edə bilmişdi. Vəcdli və sənətkar bir ruha malik olan bu gənc “rəisi-ruhani” iranlı fars müridləri üçün bir takım farsı şeyrlər yazdığı kimi, əsil mənbeyi-qüvvətini və istinadgahını təşkil edən türklər üçün də kiçik bir divan təşkil edəcək sufiyanə və aşiqanə bir çox mənzumələr vücudə gətirdi. Onun şeirlərində sənət qayəsindən ziyadə məzhəbi təlqin qayəsi gözlənilmiş, yəni əski türk sufilərini Xacə Əhməd Yasəvidən bəri təqib etdikləri ənənəyə tabe olmuşdur (A.Ş.).

III

Küçənin bu tayından o tayına keçmək müsibət idi. Bərk çovğun idi. Qar səpir, boğanaq burulurdu. Uşaq yüyürdü. O, küləyin qar içinə atdığı bir yarpaq kimi qaralırdı. Qəssab dükanlarının cərgəsinə keçdi. Dükanların çoxdan bağlandığını, hətta astanalardakı ayaq izlərinin qarla örtüldüyünü görəndə gözlərinə inana bilmədi. Nədənsə, ona elə gəlirdi ki, boran, gözlərinə çırpılan qar qoymur: ağası dükanı hələ bağlamaz, belə qoyub getməz, nökrini axtarmamış olmaz. Axı, o, məşədidir. O bilir ki, yerim yoxdur, bilir ki, yetiməm.

Kürəyini küləyə verib borandan qorunaraq gözlərini lap geniş açdı. Dükan qapılarına diqqətlə baxdı. Bir dənə də açıq dükan yox idi (M.C.).

§ 86. Mətnədən fars mənşəli sözləri tapın və onların əvəz oluna bilməsini izah edin.

I

İndi xalça onun öz əl işi kimi yox, haradansa gətirilmiş hazır və gözəl bir şəkil kimi görünürdü. Sanki o mərhəmətli kişi, həvəslə çalışan toxucuya baxır, mənalı süku-tu ilə ona sözlər deyirdi. Ləbbeyk bir ilgək vurur, bir də başını qaldırıb şəkllə baxır, özünü saxlaya bilmirdi. Üzünü şəkllə tutub dedi:

– Əziz qonağım, az qalıb, sabah ayrılıırıq. Səni mən böyük bir həvəslə, tükənməz bir əməklə toxuyub hazırladım. Mənim evimdə də başımüstə yerin olardı. Əlac nədir, sahibkar səni mənədən alacaq... – Ləbbeykin sinəsindən bir ah qopdu. Dönüb qapıya baxdı. Yenə davam etdi. – Deyirlər kasıbların böyüyü sənsən. Kasıbların da xoşbəxti varmış. Yəqin Urusiyətdən uzaqlarda, Gırman şəhərində gözü ilə od üfürən bir toxucudan, onun ac-yalavac həyatından sən xəbərsizsən. Bəlkə sənın dostların bu xalçanı sənın hüzuruna gətirdilər. Görürəm, həmvətənlilərin səni çox əzizləyir. Bu xalça sənə çatanda yəqin mənədən xəbər tutacaq və soruşacaqsan (M.C.).

II

İki gün idi ki, doktor Zibeydə ilə görüşməmişdi; görüşməyəcəyinə söz vermişdi. Lakin həsrət o qədər qüvvətli idi ki, verilən sözə qələbə çəlmədi; ayrılıq dərdi aman vermirdi. Vücuduna tühəf bir sızıltı hakim idi: yuxusu qaçmış, istirahəti pozulmuş – hər şeydən soyumuşdu. Bu ağır əzaba bir gün də davam edə bildi. Üçüncü gün səbir kasası daşmırdı idi – ələm onu boğurdu.

Otağını gəzib dolandı, dəruni sızıltıdan rahatlıq tapa bilmədi. Oturdu. Heyrətlə bir nöqtəyə baxaraq bir də

“Zibeydə!” – deyə səsləndi, hər tərəfdən əks-sədalər eşitdi: bu cazibəli sözdən həzlər duydu. Dərdləri müvəqqəti olaraq yayıldı. Təkrar dərdləndi, mənəvi yalnızlıq bütün şiddəti ilə onu bürüdü. Bu dəqiqələr Zibeydənin varlığı, mülayim səsi, xoş rəftarı ona abi-həyat qədər qiymətli göründü. Görmək, danışmaq, dərdləşmək ehtiyacı daha da şiddət kəsb etdi.

Durdu, xəstə halda telefona yanaşdı. Çağırdı. Səsi titrədi, sızılıtlı həyəcan havanı doldurdu. Telefondan səs gəldi. Şübhəsiz ki, Zibeydə idi. Bu tanış və dadlı səs əvvəl doktoru qanadlandırdı, sonra eyni səsin “Zibeydə evdə yoxdur” – deməsi, onu yasa batırdı. Təsviri qabil olmayan bir kədərlə geri çəkilib, yaralanmış aslan kimi inildədi (Y.V.Ç.).

III

Bu bir həftənin içində olan bütün vəqiələr doktora yuxu kimi göründü. Heç bir şey olmamış kimi şübhələri tamamilə yatdı. Bir axşam da hazırlanıb Zibeydəni ziyarətə getdi. Qapını taqqıldadarkən bir zaman sönmüş nəşə onda təkrar ehya olundu. Lakin qapını açan Zibeydə, onun hərəkətini gördükdə nəşəsi təkrar öldü. Zibeydə həmişəki kimi şən və mülayim deyildi. Doktoru içəri buraxmaqda belə tərəddüd etdi – duruxdu, düşündü və ağızucu:

– İstərsiniz, buyurunuz, – dedi.

Doktor cəsarətsiz bir halda içəri girdi, şapkasını asqıya atıb, salona daxil oldu. Bir az sonra Zibeydə gəlib, doktor-dan uzaqda oturdu. Sükut davam edirdi və iki tərəfin də sükutu pozmağa mövzusu yox kimi görünürdü (Y.V.Ç.).

§ 87. Mətnədən rus mənşəli sözləri seçin və şərh edin.

I

Payızdır. Ağaclar yarpaq tökür. Sürəkli fit səsi paravozdan qalxan buğum-buğum tüstü içərisində əriyib

uzaqlaşır. İri təkərlərin qulaqbatırıcı taqqıltısı yosun basmış yoğun gövdələrin arasında itkin düşür. Qatar düzənliyə çıxır. Teleqraf dirəkləri: bir, iki, üç, dörd... Göz onların arxasınca yetə bilmir.

Uzaqlarda yer şumlayırlar. Kotan qara torpağı qat-qat çevirir. Şırım uzanır. Tüklü, tərli kişi sifətləri. Bir kəndli uşağı qatarın yanı ilə yüyürür, yıxılır, durur, yenə yüyürür. Qarsalanmış kişi sifətlərində gülüş. Ağaran dişlər. Oğlan nəhayət yorulur. Dayanıb, uzaqlaşan qatara əl eləyir. Üzündə təəssüf və kədər vardır.

Yenə meşəlik. Yenə düzənlik. Yenə teleqraf dirəkləri: bir, iki, üç, dörd, beş...

Qaranlıqda səs eşidilir:

– Biz Moskvadan gəlirdik: yumşaq və bürkülü kupədə yalnız iki nəfərdik. Mən və yoldaşım. O biri kupelərdə də adam çox deyildi. Bir sutkadan artıq idi ki, yoldaydıq (Q.İ.).

II

Əminə beləliklə, əri evə gəlincəyə qədər demək olar ki, dəvəçilər sarıdan işi düzəltmişdi. İndi səbirsizliklə Həmzəni gözləyib vurnuxur, birinci mərtəbəyə düşüb, darvazaya yaxınlaşır, küçədə gördüklərindən hal-əhval soruşur, darvazanı bərk-bərk bağlayır, qayıdıb yenə ikinci mərtəbənin balkonuna çıxır, rast düşənə ağzına kəsti deməklə elə bil hirsini bir az soyutmaq istəyirdi.

– Ermənilərdir də, ermənilər! Daşnak adı xoşlarına gəlmədi, mauzerist olmadı, indi də adlarına bolşevik qoyub aləmi çaxnaşdırırlar. – Burada Qadirə dönüb hökm etdi: – Düş, get, darvazalara bax, gör yaddan çıxıb açıq qalanı yoxdu ki?

Şübhəsiz ki, açıq qalan darvaza yox idi. Ancaq həmişə, hər yerdə əri Həmzədən başqa hamını öz tabeliyində saxlamaq istəyib buna da müvəffəq olan Əminənin, gərək indi

də əmri yerinə yetə idi. Buna görə də Qadir əlacsız qalıb balkondan birinci mərtəbəyə enmiş oldu. Yastı daş döşənmiş həyəət çıxaraq əzəzil Əminənin əmrini icra etməyə başladı. Bu işi qurtarandan sonra artıq Əminənin gözüne görünməmək üçün qayıdıb qaranlıq otaqlardan birinə girərək Həməzə gəlincəyə qədər uzanıb qalacaqdı. Dürdanə xanımın qızı Sonanı da, başçıxarmadığı şıltaq qızı da indi Qadir görmək istəmirdi. Hədisə Qadiri elə çaşdırmış, ruhunu və qəlbinə elə sıxmışdı ki, elə bil o gözəl qıza olan hissi və duyğuları da indi onun yadından çıxmışdı (Ə.Ə.).

III

Zavodun meydançasında axın dayandı. Buradan Şibəyevnin kontoru görünürdü. Dəstənin bir ucu kontorun qabağına qədər gedib çıxırdı. İndiyə qədər heç bir tətillə zamanı bu kontorun qabağına toplaşmağa cürət edən olmamışdı. Onun ətrafında hər zaman şübhəli adamlar gəzərdi. Üsyankar, “narahat” fəhlələri tək-tək, tindən ovlamaq, onların üzərinə “çaxır səpmək”, min cür bəhanə ilə şübhə altına salmaq, bir kəlmə sözlə narazı olduğunu bildirəni “Necə? Sən Nikolaya söyürsən?” – deyərək böhtana alıb katorqaya, Sibirə göndərmək üçün bu cür kontorlar tələ rolunu oynayırdı. Ancaq bu gün bu dəhşətli kontor susurdu, tətillilərin qarşısına çıxmağa cürət edən yox idi.

Əjdərin ürəyindəki kin və qəzəb sanki bir yumruğa çevrilmiş, köksündə dayanmaq istəmirdi. O, dirsəkləri ilə özünə yol açaraq irəli yeridi, qabaq dəstəyə yaxınlaşdı (S.Rəh.).

§ 88. Rus dilindən alınma sözlərə 15 misal göstərin, cümlə işlədin.

§ 89. Latın dilinə aid 15 söz yazın.

§ 90. Dilimizdə işlənən yunan mənşəli 10 söz göstərin.

§ 91. Dilimizdə istifadə olunan 10 fransız sözü göstərin və cümlədə işlədin.

§ 92. İtalyan dilinə məxsus beş söz nümunə göstərin və cümlədə işlədin.

§ 93. Alman dilinə aid 10 söz tapın və mənalarını izah edin.

§ 94. Aşağıdakı sözlərin hansı dillərə aid olduğunu göstərin.

himn, şarj, şifr, şpris, ştamp, blank, qram, janr, zond, kadr, klub, gips, rey, ritm, sxem.

§ 95. Beynəlmiləl alınma söz nəyə deyilir? İzah edin, misallar göstərin.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN MƏNİMSƏNİLMƏSİ

§ 96. Dəyişiklik edilmədən işlənən alınma sözlərə dair 15 misal göstərin.

§ 97. “Opera”, “qrammatika”, “bloknot” sözlərinin hansı dildən alındığını və necə mənimsənildiyini izah edin.

§ 98. Dəyişiklik edilərək işlədilən alınma sözlərə dair 10 misal göstərin.

§ 99. “Nömrə”, “gimnastika”, “adam”, “isim” sözlərini mənbə dillərdə necə işləndiyini aydınlaşdırın.

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ İŞLƏNƏN SÖZ QRUPLARI

§ 100. Verilmiş parçanı diqqətlə oxuyun, müşahidə-nizə əsasən sözləri xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırın.

I

Ərlə arvad dəniz kənarından qayıdırdılar. Bəyim xalının dediyinə görə, həkim onlara çox gəzməyi məsləhət görmüşdü, ancaq onlar bulvara çatana qədər təngnəfəs olub skamyalardan birində oturur, qayıdan baş yol yoxuş olduğundan, ya taksiyə, ya da trolleybusa minirdilər. Qərribə idi ki, Bəyim xala zahirən canbalayevlərə laqeyd görünsə də, əslində, onların hər addımından xəbər tuturdu. Mən, deyəsən, mətləbdən uzaqlaşıram. Amma məndə günah yoxdur: illərdən bəri bu həyətdə qulluq eləyən Bəyim xala haqqında heç olmasa bir neçə kəlmə demədən burada baş vermiş hadisələr barədə söhbət açmaq mümkün deyil.

Bəyim xala da elə mənim kimi qohum-əqrəbasız adam idi. Canbalayevlərin pilləkəninin o biri tərəfində, eynilə mənimtək balaca bir otaqda olurdu. Yaşı altmışdan ötsə də, hələ bir dəfə “yoruldum, usandım” – dediyini eşitməmişdim. Gündə iki-üç yol həyatımızı silib-süpürür, bağırsaq kimi çözlənən rezin borunun bir ucunu su kranına taxıb asfaltı yuyurdu. Onda mən əməlli-başlı fanatik idim, bəzən lap axşamdan stolun dalına keçir, bir də küçədə hərəkət başlayanda ayağa dururdum. Bu vaxt pəncərəmin ağzında birinci növbədə Bəyim xalanı görürdüm, onun ilıq təbəssümündə, yorğun baxışlarında bir məzəmmət duyurdum,

hiss edirdim ki, Bəyim xala mənim çox işləməyimi, zəhmətə qatlaşmağımı bəyənsə də, yuxusuzluğa dözməyib bir gün yatağa düşəcəyimdən qorxurdu. Gecənin bir aləmində qəfildən kiminsə hənirtisindən diksinib dikəlirdim və bu artıq, xırdaca adamın buğlanan çay stəkanını ehtiyatla stolun küncünə uzadan azacıq titrək əlini görürdüm. Qərribə idi ki, mənim üçün bu qədər sonsuz və təmənnasız qayğı göstərən qarı, canbalayevlərin qapısını bir dəfə də açmamışdı. Əlbəttə, mən bunun səbəbi ilə maraqlanırdım. Bəyim xalanın bu ailə haqqında fikirləri ilə öz hisslərim arasında bir yaxınlıq görmək istəyirdim. Ancaq nədənsə Bəyim xalı canbalayevlərin barəsində çox danışmağı sevmirdi. O, cəmi-cümlətəni iki kərə mənim suallarına bir qədər təfərrüatla cavab vermişdi. Birində mən canbalayevlərin əslini xəbər almışdım. Bəyim xala cavab vermişdi ki, bu adamların “altı-üstü” haqqında onun da elə bir dəlil-sübutlu xəbəri yoxdur (*İ.H.*).

II

Müharibə illərində bir atımız vardı. Bərk qaçan at idi. Cıdırda hər at ona çata bilməzdi, mənzilbaşına birinci bizim at gələrdi. Özü də qaçanda elə bil nazilib uzanırdı. Buna görə onun adını Qırat qoymuşduq.

Bir dəfə eşitdik ki, atları da cəbhəyə aparırlar. Axı, orduda süvari dəstələri var. Hərbi sursat daşınmasında da atlardan istifadə edirlər. Buna görə hamı atını könüllü olaraq verirdi. Sevincim yerə-göyə sığmırdı. Axı, atımızı sabah rayon mərkəzinə aparacaqdım. Təkcə anam yola çıxmağıma razı deyildi.

– Ay oğul, sən uşaqsan, yolda yıxılırsan, burnun-başın əzilər. Sən niyə gedirsən? Birinə verərik, aparar, – elə hey təkid edirdi.

– Yox!.. Özüm aparacağam. Qardaşımın Qıratını cəbhəyə özüm göndərəcəyəm.

Qardaşım əsgər gedəndə atını şəxsən mənə tapşırmışdı. Demişdi:

– Qaqaş, mənim atıma yaxşı baxarsan.

Mən də kişi tək söz vermişdim:

– Arxayın ol, qardaş. Otunu-suyunu bol eyləyəərəm. Gündə də neçə yol tumarlayaram.

Sözümə həqiqətən əməl edirdim. Bəlkə bu səbəbdən də anam xatirimə dəymədi.

Sabah obaşdan atı minib rayon mərkəzinə gedənlərə qoşuldum. Kənddən çıxıb ümumi yola düşəndə gördüm bir dəstə atlıyıq. Ağsaqqal kişilər, uşaqlar... Yalnız top-tüfəngimiz çatışmırdı. Yar-yatağımız olsa idi, buradan birbaşa cəbhəyə şığıyardıq. Mənə elə gəlirdi ki, qabağımızda heç bir ordu dayana bilməzdi, hitlerçiləri bircə günə yox edərdik...

Bax, belə düşündükcə atın üstündə oyun-oyun oynayırdım. Ürəyim elə çırpınırdı ki, az qalırdı səsi qulağıma gəlsin. Atım da məndən betər idi. Gah yalını silkələyib yorğa yeriyir, gah dördnala çapmaq istəyirdi.

– Yavaş sür, a bala. Hələ vaxt çoxdur. Gün çırtlamamış onsuz da orada olacağıq, – deyə atlılar hərdən mənə atımın cilovunu dartmağı məsləhət görürdülər.

Mən daha ümumi qaydanı pozan deyildim ki?! Atları qoşalaşdırmaq ürəyimdən keçsə də, yenə Qıratın cilovunu məcburi dartırdım. Amma, necə oldusa, bir yerdə atları bekarca sürdük. Qırat sıçrayıb qabağa elə çıxdı ki, özümün də xoşum gəldi. Yavaşdanda əyilib boynunu qucaqladım. Atı minib rayon mərkəzinə getdiyimdən elə sevincək olmuşdum ki, atımızla son görüşüm olduğunu heç ağlıma gətirmirdim. Elə bilirdim nəsə elə-belə işdir. Nəsə atlara baxacaqlar, sonra da minib geri qayıdacağıq.

III

Şəhərkənarı meydançada stol qoyub üstünə qırmızı örtük salmışdılar. Stolun da ardında hərbi paltarda üç-dörd adam dayanmışdı. Bir nəfər ağ xalat geymişdi. Dedilər baytar həkimidir.

Mən atın cilovundan tutub birinci olaraq baytar həkiminə yanaşdım. Həkim gülümsədi.

– Qiyamət atdır, – dedi, – Afərin, balaca oğlan! Sən bunu nə yaxşı saxlamısan?!

Təriflənməyimdən xeyli şad oldum. Ağxalatlı kişi atının gözlərinə, dişinə, ayaqlarına baxdıqdan sonra dedi:

– Yüyəni al, atı, odur ey, ora burax.

Kişinin dediyi kimi də etdim. Kənara çəkiləndə birdən özümü atsız gördüm, pis oldum. Bilmədim nə edəm, cəld geri dönüb hərbi paltarda olan adamlardan birinə yaxınlaşdım:

– Yoldaş komissar!

Hərbi paltarlı adam kimləsə söhbət edirdi. Başı qarışıq idi. Bir də səsimi çıxartdım:

– Yoldaş komissar!

Yenə eşitmədi.

– Yoldaş komissar!

– Buyur oğlum, – deyə hərbi paltarlı adam nəhayət, mənə sarı çevrildi.

– Yoldaş komissar, at mənim deyil.

– Bəs kimindir?

– Qardaşımın.

– Qardaşın haradadır?

– Mühəribədə... əsgərdir.

– Lap yaxşı! – Kişi əllərini açdı. – Bəs sən bilmirsənmi ki, Koroğlu harada, Qıratı da orada olmalıdır!

Komissarın sözündən dodaqlarım qaçdı.

– Bilirəm, yoldaş komissar!

Afərin, oğlum! – deyə kişi əlini çiynimə qoydu.

Sözünü tez başa düşməyimə şad oldu.

O gün pay-piyada kəndimizə qayıtdım. Qırat gözü-mün qabağından getmirdi. Qardaşımı xəyalən atın belində, əlində siyrimə qılinc düşmən üstə şığıyan görürdüm. Görürdüm ki, o, düşməni bir göz qırpımında Vətən torpağından qovub çıxarır (*M.S.*).

ÜMUMİŞLƏK SÖZLƏR

§ 101. Hansı qrup sözlər ümumişlək hesab olunur? Fikrinizi misallarla şərh edin.

§ 102. Ümumişlək sözlərə dair 15 misal yazın.

§ 103. Ad bildirən ümumişlək sözlərə dair 10 misal yazın.

§ 104. Əlamət və keyfiyyət bildirən ümumişlək sözlərə aid 10 nümunə göstərin.

§ 105. Miqdar və kəmiyyət bildirən ümumişlək sözlərə dair 10 misal yazın.

§ 106. Hal və hərəkət bildirən ümumişlək sözlərə aid 10 nümunə göstərin.

§ 107. Verilmiş bədii parçalardakı ümumişlək sözlərin üslubi rolunu şərh edin.

I

Vətən kimlərinidir? – Soruşdu Xəndan,
Söylədim: Müqəddəs nə var ki, ondan?
Sev onu könüldən, duy onu candan,
O, candan, könüldən heyranlarındır!

Vətən – qumsalları dindirənlərin,
Səhranı dəryaya döndərənlərin,
Şimşəyi əlilə söndürənlərin,
Zülməti köksüylə yaranlarındır!

Yüksəlib yoxuşdan, çıxıb enişdən,
Min bir çevrilişdən, min bir dönüşdən,
Hər sabah üfüqdə doğan günəşdən
Yüz qızıl sabahı soranlarındır.

Çiynində yapıncı, əlində qamçı,
Buluddan yorğanı, daşdan balıncı,
Misli görünməyən misri qılıncı,
Paslı zəncirləri qıranlarındır!

Vətən dür yataqlı, nur yaraqlıdır,
Xəzər xəzinədir, çilçıraqlıdır,
Kimlər ki Muğana, Milə bağlıdır,
Araz onlarındır, Kür onlarındır!

Vətən kimlərinidir? – soruşdu oğlum,
Durdu gözlərimdə Nəbim, Koroğlum,
Dedim: Layiq olsan, qurbanın olum,
Vətən sənə kimi oğlanlarındır. (R.Z.)

II

Bu qərib gecədə ağlıma gəldi
Keçim dəli-dolu məhəllənizdən.
Bir vaxt ürəyini mənə açardın
İndi qapınızı döyüb açım mən.

Bu əsil sevgidi, nə inci, nə küs,
Sevginin gecəsi-gündüzü yoxdu.
Mənim də ağlıma belə sığışıb:
Durub sizə gəlir vaxtın bu vaxtı.

Döndər mirvariyyə göz yaşlarını,
De “kimə gərəkdir biabırçılıq?”
Sən də bu dünyada bənzə hamıya,
Könlümün sehrli dünyasından çıx.

Baxım gözlərinin iriliyinə,
Söykənim köksünün döyüntüsünə.
Qara kölgə kimi bu yer üzündə
Bədbəxtliyə sarı gedim mən yenə.

Qala ürəyində bir narahatlıq:
“Axı niyə gəldi, niyə qayıtdı?”
Mənim də ömrümə belə gəlmişdin,
Mənim taleyimdən çıxmırsan artıq.

O gecə sənənlə nigarançılıq
Bir şirin yuxunu bölüb yatacaq.
Bir tənha kölgənin xoşbəxtliyini
Onda hiss edəcək ulduzlar ancaq. (A.M.)

III

Oyan bir anlığa, oyan, ustadım,
Gör indi nələr var Kür qırağında.
Silkinib, çalxanıb, verib baş-başa
Yaşılbaş sonalar Kür qırağında.

Düşmür sevənlərin nəğmə dilindən,
Düzlər al geyinib şafəq selindən.
Şirin balaların tutub əlindən,
Dolaşır analar Kür qırağında.

Dəmyələr bəzənib ətir saçıbdır.
Bilmirsən ədalət hara qaçıbdır.
Necə qanadını geniş açıbdır.
Təyyarə durnalar Kür qırağında!

Başqadır məramı bu yeni dövrün,
Bir dünya hökmü var bir qarış yerin,
İşıq dəniziylə Mingəçevirin,
Ulduzlar, balalar Kür qırağında.

Nəğməkar bülbülmü sahil qayası?..
Telində öz səsi, öz simfoniyası.
Qardaşlıq dünyası, dostluq dünyası
Dağlara səs salır Kür qırağında.

Qulaqda Şəmkinin çağlayan səsi,
Yaratmaq həvəsi, qurmaq həvəsi.
Qalxıb göz açıdınca "Kür qəsəbəsi".
Boy atır binalar Kür qırağında.

Şer deyə-deyə Hüseyn Arif
Köçdü min ürəyə Hüseyn Arif

Dönüb xatirəyə Hüseyn Arif
Bir zaman anılar Kür qırağında. (H.A.)

POETİK SÖZLƏR

§ 108. Poetik söz anlayışını şərh edin.

§ 109. Poetik sözlərə aid 10 nümunə yazın.

I

... Bilirəm Bakı böyüyəcək, bilirəm, dəyişəcəkdir rəngli çıraqlardan yapılmış bəzəkli tacı başında binalar ucalacaq. Heç gecələri də özünə oxşamayacaq daha Bakı. Bəlkə küçələrdə yerini, yönünü dəyişəcək. Geyimlər dəyişəcək, bir-birini tanıyan adamların biri də qalmayacaq bəlkə.

Amma dəniz – Xəzər elə beləcə qalacaq öz zümrüd ləngində, öz səhər dumanında, baxanda Bakıdan görünən qara-qara adamlarıyla, Xırçın ləpələr yenə sirli-sirli pıçıl-daşacaq, yüngül mehlərin əlində nazlanacaq. Sevgi tamarzisi kimi yenə də. Gahdan da kükrəyəcək-coşacaq, gup-gup nəbzi vuracaq, narahat dalğalarıyla.

Dəniz yerində qalacaq... Özü olduğu kimi.

...Xəzər çağlayır, ləpələrin məhrəm pıçıltısı qulaqlarıma uzaq illərin laylalarını gətirir (M.T.).

§ 110. Poetik sözlərin üslubi xüsusiyyətlərini aydınlaşdırın.

§ 111. Poetik sözlərin yaranma yollarını misallar əsasında izah edin.

KÖHNƏLMİŞ SÖZLƏR

§ 112. Hansı qrup sözlərin köhnə adlandığını aydınlaşdırın.

§ 113. Köhnəlmiş sözlərə aid 10 nümunə yazın.

§ 114. Verilmiş mətni oxuyun, müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün köhnəlmiş hesab edilən sözləri seçin və işlənmə səbəbini aydınlaşdırın.

Dairə müstəntiqi şəşəbığ kişi Baharı danışdırıb qayıdan günün sabahı, səhərin gözü açılar-açılmaz Güney kəndi atlı ilə doldu.

Bu son günlərdə Güneydə inkişaf edən qəribə hadisələrin sürəti hamını düşündürür, məşğul edirdi: köç yolunun qırağında, balaca bir gölün ətrafında, uzun qovaq, qarağac, söyüd kölgələrində səssizcə yatan, zahirən səs-küydən uzaq görünən kənd, indi dəstə-dəstə atlıların, pristavların, naçalniklərin, müstəntiqlərin ovlağı olmuşdu. Yüzbaşının başı yaman qarışmışdı. Gələnlər bir deyil, iki deyildi. Ömründə ayağı bu yerlərə dəyməyən böyük qulluq sahiblərindən tutmuş Bağbanlardan çağırılmış etibarlı bələdçilərə qədər hər gələnin qabağına çıxmaq, atının cilovunu tutmaq lazım idi. Hampalar kömək etsələr də, Yassar Lətif özünü itirmişdi. Rəngbərəng, müxtəlif biçimdə, müxtəlif cinsdən olan atlar kişnəyərək kəndi-kövşəni başına alır, küçələri tozanaq edirdi. Faytonlar dar küçələrə yerləşmirdi. Adamlar tez-tez yığışb dağılırdı. Doqqazdan həmişə söyüş, qışqırtı, ağlamaq səsi gəlirdi. Ağsaqqallar, mollalar məsləhətə, məşvərətə gələnlər əlindən macal tapmırdılar. Kənd qoşunkeşlik zamanları andırırdı.

Bəziləri bunu, bu həngaməni, ümumiyyətlə dünya işlərinin “çəlpəşik” düşməsi ilə, bəziləri Allahın günahkar

bəndələrə keçən qəzəbi ilə, çoxları isə bəylərin, böyüklərin qudurğanlığı ilə izah edirdi. Bunların hansının düz olduğunu düşünüb müəyyən etməyə vaxt da yox idi. Bir-birini təqib edən, bir-birindən sərt və naghəni görünən hadisələr ara vermirdi. Bir də görürdün ki, dəyirman üstündə itlər hürüşdü, dəstələri ilk qarşılayan da itlər olurdu.

Kəndə hay düşəndə Yassar yüzbaşı, Hacı İbrahimxəlil, Fazil molla cəld doqqaza çıxıb atların cilovunu tuturdular.

Yassar bu dəfə atlıların içində nahiyyə pristavı Ağa bəyi görəndə yəqin elədi ki, dünənki əhvalatı eşidib Mərdanını işi üçün gəlirlər. Yəqin elədi və çox da sevindi. (M.C.)

§ 115. Müasir dil baxımından köhnə hesab edilə bilən 10 söz göstərin.

§ 116. Aşağıdakı sözlərin ifadə etdiyi anlayışları izah edin.

dərviş, mədrəsə, mollaxana, onbaşı, xan, ləşkər, hampa, misqal.

§ 117. A.Şaiqin 1924-cü ildə yazılmış “İnstitut və Azərbaycan” məqaləsini oxuyun, hazırkı ədəbi dildən fərqli olan leksik ünsürləri seçin və izah edin.

Hər bir həqiqət ilk görünüşündə, ilk zühurunda insana bir xəyal şəklində görünür. İnsan onun bir vücudpəzir olduğuna bir dürlü inanmır. Zaman keçər, tarixin iri və yorulmaz təkərləri durmadan dönər, nəhayət, bir gün o həqiqət açıq-aydın siması ilə, bütün böyüklüyü və parlaqlığı ilə dumanlar altında süzülüb çıxar və gözqamaşdırıcı ziya və hərarəti ilə hər kəsi heybətdə buraxar. Bəli, bu belədir!

Üç sənə bundan əqdəm Ali Pedaqoji İnstitutu fikri bir çox adamlara xəyal kimi görünürdü. Bir çoxlarının onun

vücut-pəzir olduğuna inanmırdı. Lakin onun bir həqiqət olaraq parlayacağına inanan məfkurə və iradə sahibi insanlar da yox deyildi.

Onların sarsılmaz iradəsi və yorulmaz enerjisi sayəsində bu gün o həqiqət bütün əzəmət və ehtişamı ilə, onun həqiqət olduğuna canlı bürhan olan iyirmi səkkiz günəşi ilə parlayır və o günəşləri bu gün sıcaq qucağında Azərbaycanın, Dağıstanın, Türküstanın yaxın və uzaq güşələrinə ataraq: “Mən doğdum, doğurdum, siz də doğunuz, doğurunuz” – deyir.

Alnında bir sitareyi-nov, yox bir afitab,
Afaqə doğ, önündə bu maziyp-purmihən,
sönsün müəbbədən.

Bir türk şairi: “Bir həqiqət min həqiqət doğurur” deyir ki, bu çox doğrudur.

Böyük inqilab nəticəsində Romanov xanədanının qanlı taxt-tacı ilə yığılması, hər məmləkətdə olduğu kimi, Azərbaycanda dəxi xalq hakimliyini doğurdu. Xalq hakimliyi də öz ehtiyacından doğan bir çox həqiqətlər yaratdı ki, onların ən canlı və ən qiymətli Ali Pedaqoji İnstitutdur.

İnstitut xalq hakimiyyətinə, fəqərəyi-kasibə hökumətinə nə vermiş və nə verəcəg?..

İkinci dərəcəli məktəblərdə ana dilində orta təhsil almış gənclərimizlə qayət təbii olaraq darülfünün da öz-özündən milliləşmiş olacaq və biz nəticədə darülfünün kimi ali bilik yurdlarımızın sayəsində mədəni ölkələr sırasına daxil olub, xalq kütləsi arasında elm və mədəniyyəti geniş surətdə nəşr edə biləcəyik.

Bununla bərabər Ali Pedaqoji İnstitutu çox mühüm bir məsələni də həll edəcəkdir.

Son zamanlarda hər yerdə hökumət idarələrini xalq kütləsinə, Azərbaycan işçi və kəndlisinə yaxınlaşdırmaq lazım olduğu söylenilir. Bu xüsusda qərarlar çıxarılır,

komisyonlar, komitələr təşkil olunur. Fəqət bu iş məqsəddəuyğun bir halda getmir; çünki ana dilində bilikli, savadlı adamlar olmadığından idarələrin azərbaycanlılarla təmin edilməsi çətin vəziyyət almışdır. Belə adamları yetişdirəcək müəllimləri də Ali Pedaqoji İnstitutu verəcəkdir.

Ali Pedaqoji İnstitutunun səmərəsini biz yalnız beş-on sənə sonra görəcək və bunun Azərbaycanda nələr yaratmış olduğunu o zaman kamalınca hiss edəcəyik.

§ 118. Aşağıda müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən həftə günlərinin adları verilir, onların köhnə qarşılığını yazın.

Müasir dildə həftə günlərinin adları	Köhnəlmiş adlar
1. Bazar ertəsi 2. Çərşənbə axşamı 3. Çərşənbə 4. Cümə axşamı 5. Cümə 6. Şənbə 7. Bazar	

§ 119. 1909-cu ildə yazılmış aşağıdakı şəri oxuyun, hazırkı ədəbi dil baxımından köhnə hesab olunan leksik ünsürləri seçin və təhlil edin.

Bilmirəm, bunca nədir ah ilə əfğanın sənin,
 Söyləməkdən az qalıbdır ki, çıxı canın sənin,
 Bitmədi, qurtarmadı bu hərzə-hədyanın sənin,
 Getdi bir dibli əlindən dinü imanının sənin,
 Qorxuram, molla, tökülsün axırı qanın sənin!

Qan içənlərdən saqın, gəzmə o yerlərdən çəkil,
Can alanlardan həras eylə, kühənlərdən çəkil.
Laf uranlardan da imən olma, onlardan çəkil,
Görməyirsənmi dolub qurd ilə hər yanın sənini?

Çıxmısan meydana, yalqızsan, tərəfdarın hanı?
Həmsüxən, həmrəy, həmkarü həməfkarın hanı?
Can verib xof etməyən yari-vəfadarın hanı?
Ya hanı simin, zərin, həştad milyanın sənini?

Dəsti-istibdad hər gün qarparaq arıfları,
Tərd edir el, yurd içində çarparaq arıfları
Həm edir təhqir hər kəs qalxaraq, arıfları
Qəlbini incitməsin nahaqca vicdanın sənini!

Eylər istibdada indi pişvalar xəfyəlik,
Zalimə, cəbbara indi kəndxudalar xəfyəlik,
Həm donosbazlıq edir mollaünəmlər xəfyəlik,
Keçməsin çəngəlinə, gözlə, giribanın sənini!

Sanma zülməti-cəhalət işrə el avarədir,
Öylə fıkr etmə ki, həp nadan, həmi bikaşədir,
Yox, bütün şeytan xəyal, on fırgədir, yüz parədir,
Parə-parə eyləyərlər qəlbi-büryanın sənini!

Dinmə, vallahi, dinənlərtək alarlar canını,
Vəslinə həsrət qoyarlar yarını, əvanını,
Bərkə məcbur eyləyərlər xanəni, övtanını,
Çox güvənmə kim, varındır ibn-Nemanın sənini!
De, hanı indi Nərimanov Nərimanın sənini? (Ə.N.)

§ 120. Aşağıda müasir Azərbaycan ədəbi dilində iş-lənən ay adları verilir, onların köhnə qarşılığını yazın.

	Müasir dildə ayların adları	Köhnəlmiş adlar
1.	Yanvar	
2.	Fevral	
3.	Mart	
4.	Aprel	
5.	May	
6.	İyun	
7.	İyul	
8.	Avqust	
9.	Sentyabr	
10.	Oktyabr	
11.	Noyabr	
12.	Dekabr	

KÖHNƏLMİŞ SÖZLƏRİN TƏSNİFİ

§ 121. Verilmiş leksik vahidlərin hansı qrup köhnəlmiş söz (tarixizm və ya arxaizm) olduğunu göstərin.

koxa, çuxa, ayıtmaq, yey, arxalıq, zəkat, uyumaq, ozan, iraq, kəndxuda, qazı.

§ 122. Tarixizm və arxaizmlərin fərqlərini izah edin.

Vətənə, millətə sanma deyiləm dildadə,
Yazmaq olmaz fəqət olmazsa qələm azadə.
Həqqə, namusa, nicata, qələmə and olsun,
Ərşə, fərşə, günəşə, sübh-i-dəmə and olsun.
Çox həqiqət mənə təlqin eləyir vicdanım.
Yoxdur ondan birini söyləməyə imkanım.

Danışarkən həqqi göydən yetişən buyruqla,
Tikanıb sözlərim ağzımda qalır yumruqla.
Doğru söz söylədiyim halda məsul oluram,
Çarəsiz nəğmə, qəzəl yazmağa məşğul oluram. (A.S.)

II

Murad oradan yuxarıya qalxdı. Parvənzəliyə yetişdi. Vaxtı ilə yüzlərcə zəvvarın böyük bir ehtiram hissi ilə nəzir-niyaz gətirdikləri bu daşa diqqətlə baxdı. O, daha uşaqlıq anası ilə buraya gəlmişdi. O zaman şəhərdən kənarda olan bu pir ona çox ehtişamlı görünmüşdü. Kim bilir, yarın bu pirin böyük daşı şəhərin hansı ehtiyacına sərf ediləcəkdi.

Murad bir qədər yuxarı qalxdı. O indi xristian qəbiristanlığında idi. Qəbirlərin hamısı ona miskin bir halda baxır, öz hallarından sanki şikayət edirdilər. Bir çoxlarının başlarından sınıb qırılmış, bir qisimləri yanı üstə yerə yığılmışdı. (S.H.)

III

Orada dörd-beş qatlı ali, möhtəşəm imarətlər olduğu kimi, əsas, alçaq, günəşgörməz xırda evciklər, daxmalar da vardı. Əski üsül mədrəsələri, mollaxanaları ilə, yan-yana, yeni üsulda ibtidai, ali-ibtidai məktəblər də mövcud idi. Bu küçənin tirməşal qurşaq tacirləri ilə boğazı qalstuklu fabrikant və mədənçiləri, başı sarıqlı axundları ilə başı silindrli ziyalıları, qolçomaq-möhtəkirləri ilə əlinin ələyi ilə keçinən əməkçiləri bir ailə əfradı kimi bir-birini tanıyır, bir müqəddərat daşıyırdılar (S.H.).

1. Tarixizmlər

§ 123. Tarixizm anlayışını izah edin və misal göstərin.

§ 124. Vəzifə adı bildirən üç-dörd tarixizm yazın.

§ 125. Silah adı bildirən dörd-beş tarixizm yazın.

§ 126. Ölçü adı bildirən iki-üç tarixizm göstərin.

§ 127. Geyim adı bildirən dörd-beş tarixizm yazın.

§ 128. Alət adı bildirən iki-üç tarixizm yazın.

2. Arxaizmlər

§ 129. Arxaizm anlayışını izah edin, misal göstərin.

§ 130. Leksik arxaizmləri aydınlaşdırın, buna aid beş misal göstərin.

§ 131. Semantik arxaizmləri şərh edin, dörd misal göstərin.

Köhnəlmiş sözlərin üslubi rolu

§ 132. Köhnəlmiş sözlərin bədii parçalardakı üslubi vəzifələrini izah edin.

§ 133. Verilmiş mətndən köhnəlmiş sözləri seçin və onların üslubi təhlilini verin.

I

Cabbar bəy Yevlax stansiyasında düşəndə artıq səhər açılırdı. Üfüq yavaş-yavaş qızarmağa başlayır, ətrafı bürümüş qaranlıq çəkiliydi. Şəh yeri, ağacların yarpağını islatmış olduğundan elə bil səhərə yaxın çiskin yağış yağmışdı.

Cabbar bəyi Qaraqoyunlunun sərkarı qarşılarmışdı. Bəy yerə düşən kimi sərkar çaparaq qaçıb onun çamadan-

larından yapışdı. Bütün yolu konyak içib yatmış Cabbar bəy hədəqəsindən çıxmış və qıpqırmızı qızarmış gözləri ilə sərkara baxıb dedi:

– Hə sərkar, buradasan? Nə bildin ki, bu gün gələcəyəm?

– Bir həftədir burada, Qaraqoyunluda qalıb sizi gözləyirəm, ağa! Xanımlardan soruşdum, dedilər ki, bu günlər gərək gəlsin. Mən də bir həftədir burada Qaraqoyunlu Əliəşrəfgildə qalırdım, hər gün maşın qabağına çıxırdım...

Onlar dəmiryolnu keçib, vağzal binasına girdilər.

Burada xeyli adam vardı, qoyun kimi bir-birlərinin böyründə yatmışdılar. Vağzal binası tozlu və çirkli idi. Ağcaqanad aman vermir, köynəyin, corabın üstündən də dişləyirdi. Cabbar bəy sərkarın verdiyi ağac budağı ilə özünü qoruyur, ancaq yenə də həyasız ağcaqanadların öhdəsindən gələ bilmirdi.

Vağzalda yatan adamlar isə elə bil ağcaqanadların bu hücumundan xəbərsiz idilər, ölü kimi uzanmışdılar.

Cabbar bəy iki ağır çamadanın altında əzilən sərkarı tələsdirərək dedi:

– Tez ol, tez ol, ağcaqanad məni həlak elədi. Faytonu harada saxlamısan?

– Burada, vağzalın qabağındadır, ağa!..

Sərkar, bəyin sadıq nöqərlərindən idi. O, yaxşı xidmət göstərdiyi üçün Qaraqoyunluya sərkar təyin edildiyinə baxmayaraq, yenə hər zaman özünü bəyin ev nöqəri kimi aparır və heç bir vaxt bəyin qəzəbinə düçar olmurdu. Çünki ağasının bütün adətlərini, xasiyyətini bilir və hər işi vaxtında görməyi bacarırdı (*S.Rəh.*).

II

Gənc xəfiyyə həddindən artıq sevinirdi. Nə üçün də sevinməsin? Bu səfərində iki quşu bir güllə ilə vuracaqdı: həm gizli ədəbiyyat aparan Jenyanı Batumidə

ədəbiyyatla bərabər tutduracaq, həm də Batumidə fəhlə hərəkəti rəhbərlərini öyrənib jandarm idarəsinə xəbər verəcək idi.

Biletlər yumşaq vaqona alınmışdı. Hambal, Jenya ilə gənc casusun çemodanlarını kupeyə qoydu. Orada iki nəfər başqa adam da oturmuşdu. Onlardan birisi Moskva tacirlərindən idi. O, çay əkini işləri ilə tanış olmaq üçün Çakvaya gədirdi. Onun oğlu Odessa şəhərində evləndiyi üçün atasını toya çağırmışdı.

Jenyanın çemodanı gənc xəfiyyənin gözü qarşısında moskvalı tacirin çemodanı ilə yan-yanı dururdu. Moskva taciri öz çemodanını açdı, bir kitab çıxarıb oxumağa başladı. Gənc xəfiyyə gözünü Jenyanın çamadanından ayırmırdı, çamadanların dəyişik düşməsindən qorxurdu. O öz gələcəyini və səadətini, bütün varlığını bu çamadanın asılı görürdü. Ona görə də bir qalibiyyətə, hətta qazanılmış bir qalibiyyətə sahiblənmək üçün getdiyinə sevinirdi. Gülürdü, oxuyurdu, cürbəcür lətifələrlə Jenyanı məşğul edirdi. Jenya da gülürdü, gənc xəfiyyənin lətifələrini öz lətifələri ilə qarşılayırdı.

Batumiyə yaxınlaşırdılar. Rus taciri vidalaşib Çakva stansiyasında düşdü, keşiş Batumiyə qədər gedəcəkdi.

Jenya nazlıca-nazlıca dedi:

– Mən sizi heç unutmayacağam, sizin məhəbbətinizi də heç bir məhəbbətlə dəyişməyəcəyəm. Siz mənə ömrümdə görə bilməyəcəyim bir səadət qazandırdınız. İndi mən keçmiş günlərimin pis keçdiyinə təəssüf edirəm. Mən nə üçün sizinlə əvvəldən tanış olmadım!

Gənc xəfiyyə:

– Mənim yaxınlığım sizə həyatın nümunəvi bir səadətini verəcəkdir. Siz həyatın nədən ibarət olduğunu bundan sonra görəcəksiniz, – dedi və yenə də oxumağa başladı.

Dəmiryol qatarı uzun tuneldən çıxıb yaşıl meşənin qoynuna girdi. Parovoz boz saçlarını dalına atıb dərindən nəfəs aldı (M.S.O.).

III

Bahar İlyas bəyin samanlıq damında oturub tamaşa eləyirdi, ağlına gəlməyən, beyninə sığmayan qəribə-qəribə işlər görürdü. O görürdü ki, kəndin ağası, camaatın canına əzrail qorxusu salan yüzbaşı, Vəznəli kişinin – Ağə bəyin qabağında tülkü kimi qorxur, tula kimi yellənir. O görürdü ki, qabağında heç kəsin cıqqır çəkməyə cəsarət etmədiyi kişiyyə itin sözünü deyirlər, başını qaldırıb cavab da vermir, sanki onun kəndlilərə söyən dili kəsilmişdi. Həmişə oynayan çənəsi yerindən çıxmışdı.

Bahar görürdü ki, kürkünü, çuxasını nökərlərə təmizlədən Yassar, Vəznəli kişinin yanında ikiqat bükülür, ayağına yığılıb öpmək istəyir. Dustaq kimi başısaşağı, qaşqabaqlı, dinməz-söyləməz yeriyyir. Bahar görürdü ki, həmişə kənddə burunlarını dik tutub gəzən, heç nəyi, heç kəsi sayə salmayan yasovullar, indi gələn məmurların atını yemləyirlər, üstünün tozunu təmizləyirlər.

Bütün bunlar Bahara yuxu kimi gəlirdi. O necə təəcüb etməsin ki, ayrı vaxt çiyində Xorasan kürkü, əlində kəhrəbalı əsa, qurşağında gümüş başlı çubuq, başında Buxara papağı olduğu halda xınalı saqqalına sığal verib darvazasında ağır dayanan, gəlib-gedəni məxluq saymayan, istədiyi adamı döydürən, nökərlərə çımxıran hacı İbrahimxəlil, osmanlı zabitin qabağında əl-əl üstə qoyub gəzir, döşənmiş evlərini göstərir, minbir dil tökür:

– Əfəndim həzrətləri buyuracaqlar, qulluğu-şərifinizdə kəmərbəstə hazırıq! Nökəriniz Hacı... Hacı İbrahimxəlil... Bəndəniz varıq...

Bahar görürdü ki, məmurlar qamçılarını uzunboğaz çəkmələrinə vurub şaqqıldadır, küçədə uşaqları qorxudurdular. Məmurların biri çərçiyə yanaşıb dayandırdı.

– Körpə xiyardan neçiyədir, a çərçi? – deyər əlini səbətə saldı. Bir ovuc peyvənd alça çıxarıb birini ağzına qoydu, ovcundakıları göstərər yoldaşlarını da səslədi (M.C.).

§ 134. Aşağıdakı nümunələrdən köhnəlmiş sözləri seçin və təhlil edin.

1. Ağbirçəkli anan – yeri behişt olsun. 2. Ağsaqqallı baban – yeri uçmaq olsun. 3. Əmanətim var, ismarlaram onlara, ondan sonra mənim canım alasan. 4. At ürkdü, Dəli Domrulu götürüb yerə vurdu. 5. Beyrək yalındığın dəxi suçundan keçdi. 6. Bəkil yuxarı baxdı: – Göy iraq, yer qatı. 7. Üzərinə yağ gəldi, dəvələrin bozlatdılar. 8. Mərə kafirlər! Qopuzum gətir, sizi öyəyin. 9. Qazanı küçücük ölüm tutdu uyudu (*“Kitabi-Dədə Qorqud”*).

YENİ SÖZLƏR

§ 135. Verilmiş mətni oxuyun, yeni sözləri seçin və təhlil edin.

I

Cəbhəmiz Şimali Tavrı düzənlərində vuruşanda Bakıdan nümayəndə heyəti gəldi. Onlar 416-cı diviziyanın döyüşçüləri ilə görüşə gəlmişdilər. Diviziya isə Zaporijye vilayətində, Dneprə doğru sıxışdırılan hitlerçilərə qarşı vuruşurdu. Nümayəndə heyətinə Səməd Vurğun, Mehdi Hüseyn, Həqiqət Rzayeva, Əhməd Cəmil, Kazım Kazımzadə, Kamran Hüseynov, Hacı Məmmədov,

Xanlar Haqverdiyev və başqaları daxil idilər. Onlar noyabr bayramı münasibətilə döyüşçülərə Azərbaycandan çoxlu sovqat, salam, məktub və diviziyaya yeni qüvvə gətirmişdilər.

Nümayəndə heyəti bir həftəyədək cəbhədə qaldı, komandanlıqla görüşdü, polkları və batareyaları gəzdirdi, Səməd Vurğun və Əhməd Cəmil səngərlərdə şeir oxudular. Həqiqət xanım və Xanlar Haqverdiyev konsert verdilər, Kazım Kazımzadə döyüş qəhrəmanlarının portretini çəkdi, Mehdi Hüseyn və başqaları əsgərlərin qarşısında çıxış edib, respublikanın müvəffəqiyyətlərindən danışdılar. 37-ci korpusun komandiri, general-mayor Qoroxov nümayəndə heyətinin şərəfinə ziyafət verdi.

Topçu divizionunda qonaqları divizionun komandiri, kapitan Əsəd Məlikabbasov müşayiət edirdi. Səhra geyim formasında olan kapitan özü kimi cavan batareya komandirlərini, əlaçı top komandirlərini qonaqlara təqdim edib onlara qısa xarakteristika verir, axırda gülə-gülə əlavə edirdi:

– Bir sözlə, yaxşı oğlandır.

Tanışlıqdan sonra topçular dövrə vurdular. Yan-yana durmuş iki yük maşınının böyürləri açıldı. Əsəd Məlikabbasovun müşayiəti ilə artistlər bir-bir “səhnəyə” qalxdılar. Həqiqət xanım və Xanlar duet oxudular.

Əsgər alqışları ilə müşayiət edilən Azərbaycan xalq musiqisinin xoş təranələri qamışların uzun və sivri yarpaqlarına toxunaraq Dneprin körpə dalgaları qoynunda Ukraynanın düzlərinə yayılırdı.

Fürsətdən istifadə edərək mən S.Vurğunun, Ə.Cəmili və K.Kazımzadəni redaksiyamıza dəvət etdim. Qəsdim onlardan qəzetimiz üçün bir şeir almaq, ya da bir məqalə yazdırmaq idi. Kazımzadə də bizə atəş xəttində çəkdiyi zərisovkalardan verməli idi.

Qonaqlar redaksiyada hamı ilə görüşdülər. Qəzetiminizin müxbiri Ələkbər Mövlayev hərəyə bir stəkan çay süzdü. S.Vurğun bir qurtum çay içərək dedi:

– Öz aramızdır, bu cür vuruşmağa nə var ki... İsti otaq, pür-rəng çay. Bir yanda Xanın şikəstəsi, bir yanda da Şövkət xanım...

Biz radioqəbuledicidən ancaq konsert üçün istifadə etmədiyimizi, eyni zamanda gecələr sübhədək SİTA-dan xəbərlər aldığımızı, bir çox sözlərin, terminlərin, ifadələrin, bütöv cümlələrin Azərbaycan mətbuatında necə işlədildiyini ancaq bu cihazın köməyi ilə, Bakını dinləmək vasitəsilə öyrəndiyimizi dedikdə S.Vurğunun bir anlığına qışları dartıldı, fikrə getdi.

Nümayəndə heyətinin gəlişi ilə Bakıya getməyimə əlverişli şərait yaranmışdı. Baş redaktorumuz bu səfər barəsində Siyasi İdarənin rəisindən icazə almış, görünür, o da öz növbəsində səfər haqqında cəbhə komandanını xəbərdar etmişdi ("*Ədəbiyyat və incəsənət*" qəzeti).

II

Qazma meydançası dəniz səthindən xeyli yüksəkdedir. Harada isə, dərinlərdə torpağa pərçimlənmiş polad dayaqqlar üstündə qərar tutub. Elə bil əfsanəvi bir nəhəng qurğunu qüvvətli qolları ilə yuxarı qaldırıb. Neft daşlarından bir neçə kilometr kənarda geniş sahəni tutan əlahidlə qazma qurğusu okean gəmisinin kayutalarını xatırladan otaqları, uzun və dar dəhlizləri, dik dəmir pilləkənləri, bütün bunları tamamlayan vertolyot meydançası ilə birlikdə coşğun dalğaların qoynunda ucalıb. Xəzər bu gün bərk narahatdır. Şiddətli fırtına başlayıb. Yüyənsiz at kimi şahə qalxan, getdikcə daha da böyüyən dalğalar qurğunun dayaqqlarını dənizin dibindən qoparmaq istəyirmiş kimi nərə çəkir, aşağı meydançaların üstündən gurultu ilə o yan-bu yana aşır.

Əyinlərində qalın brezentdən iş paltar, başlarında sarı, qırmızı, yaşıl plastmasdan dəbilqələr olan adamlar qazma aqreqatının yanında, quyunun başında, körpücük-
lərin üzərində üç-bir, beş-bir dayanıb, vertolyot meydan-
çasına tərəf baxırlar. Oradan, havanın boşluğundan güc-
lü motorun qulaqbatırıcı uğultusu gəlir, ağır vertolyotun
pərləri sürətlə hərlənir və yoğun burazlardan asılmış uzun
boru elə ləngər vurur ki, sanki bu dəqiqə, bu an onu tutan
qarmaqlardan qopub qurğuya düşəcək. Vertolyot səbirsiz
bir əsəbiliklə titrəyir, onun açıq pəncərəsindən bayıra boy-
lanan pilot ovuclarını ağzının qabağında qoşalayıb, mey-
dançadakı adamlara nə isə çığırır, arabir əllərilə nəyi isə
göstərir, müxtəlif işarələr verir.

Meydançanın lap kənarında dayanan, aşağı yıxılma-
maq üçün ayaqlarını gen qoyub məhəccərdən tutan qalın
bıqlı, girdə sifətli, qarayanız kişi gah pilotla, gah da yanın-
dakılarla danışır. Hiss olunur ki, vertolyotun köməyiylə bo-
runu qazma meydançasına, quyunun körpücüyünə endir-
məyə hazırlıq aparılır. Şiddətlənən külək sanki adamların
fikrini başa düşüb borunu daha artıq bir qüvvə ilə yellədir,
öz hiddətini bu adamlara göstərməyə, onları qorxutmağa
və vahiməyə salmağa çalışır. Adamlar isə gərgin bir sakit-
lik, ciddi bir təmkin və inamla fırtınaya sinə gərrib, öz işlə-
rini davam etdirirlər...

Qarayanız kişinin xırıltılı səslə bağırdığı “başla!” sö-
zündən sonra pilot pəncərəni örtür. Çox keçmir ki, vertol-
yot təhlükəli yüklə birlikdə azacıq yuxarı dıqlənir və iki-üç
dəqiqə bir yerdə durub aşağıya, qazma meydançasına sarı
yönəlir; kəlləsi az qala buludlara toxunan buruğun dövrə-
sinə hərlənib, oturmağa münasib yer axtaran qartal kimi
ağır-ağır enib-qalxır.

Meydançanın kənarındakı kişi gözlərini vertolyotdan
çəkmir. Pərlərin sürəti, motorun uğultusu daha da artır.

Ucları top lüləsinin ağzı kimi qaralan boru əvvəlkitək ləngər vurmasa da, bütün ağırlığı ilə meydança üzərində asılı qalıb. Pilotun təcrübəli əlləri ilə idarə olunan vertolyot yavaş-yavaş meydançaya yaxınlaşır. Hər gün Artyom adası ilə əlahiddə qurğu arasında bir neçə dəfə adam və yük daşıyan nəhəng maşın sanki ilk dəfə iştirak etdiyi bu əməliyyatın ağırlığını duyur, ehtiyatla tərpənir. Qazma briqadasının bütün üzvləri buradadır...

Dik pilləkəni təngnəfəs halda qalxan gənc qazmaçı qarayanız kişinin yanına gəlir və ağzını onun qulağına tutub qışqırır:

– Usta, telefona! Trestdəndir (Y.Ə.).

III

Gənc Tamaşaçılar Teatrı da gənc nəslimizin böyük tərbiyə ocağıdır. Bu teatr cavanlarımızı yeni həyatla tanış edir, fikrini, mühakiməsini qüvvətləndirir, biliyini artırır və gələcəkdə hər növ yaradıcılıq işlərində insana qol-qanad verən, aqlın süzgəcindən keçmiş sağlam hiss və xəyalını tərbiyələndirir. Bu tərbiyə və bilik ocağının da müəllimləri balalarımızın hörmət və məhəbbətini qazanmış olan istedadlı artistlərimiz, rejissorlarımız, rəssamlarımız, bəstəkarlarımız və bunlara rəhbərlik edən müdirlərdir.

Mən Moskvada uşaq teatrına getdiyim zaman anaların da uşaq teatrları ilə maraqlanaraq gəldiklərini və böyük həvəslə tamaşa etdiklərini gördüm. Bizim Gənc Tamaşaçılar Teatrının qapısını tanıyan ata-ana və ziyalılarımız çox azdır, hətta yazıçılarımız da onunla çox az maraqlanır. Halbuki, əsərin ikinci müəllifi olan bu yaradıcı əllər və başlar ata-anaların və yazıçılarımızın da onların istedad və qüdrətini görmələrini istəyir.

1937-ci ildə Gənc Tamaşaçılar Teatrına pedaqoji hissənin rəhbəri təyin edilmişdim. Uşaq pyesləri yazan dra-

maturqlarımız çox az idi. Səhnədə məşhur uşaq yazıçısı Mirmehdi Seyidzadənin pyesləri oynanırdı. Böyük şair və yazıçılar isə uşaq əsərləri yazmaq ilə maraqlanmırdı. Teatrın kollektivi ilə yazıçıların görüşü təyin edildiyi zaman onlardan yeni uşaq pyesləri yazmağı xahiş etdik. Hamısı söz verdi. Aylar, illər keçdi, ancaq heç biri əsər vermədi. Rus klassiklərindən dahi Tolstoy uşaqlara məxsus əsərlər yazdığı halda, bizimkilər yazmır, teatrın repertuarını mənim, Əyyub Abbasovun və qocaman artistlərimizdən Atayevin yazdığı pyeslər az-çox təmin edirdi.

Hazırlanmaqda olan hər pyes üzərində bütün kollektivin yorulmadan, gecə-gündüz, coşğun ruh və böyük həvəslə çalışıb yaratması kiçik tamaşaçılar kimi, bizdə – dramnəvislərdə olduqca gözəl təəssür oyadırdı. Həmin gözəl təəssür bizi də əsər yaratmağa həvəsləndirirdi. Hazırlanmaqda olan pyeslərin əsas müvəffəqiyyətini pyesin öz keyfiyyətindən artıq aktyorlar arasında bir-birinə qarşı olan səmimiyyət, hörmət və öz sənətlərinə göstərdikləri eşq və sədaqətdir. “Birlik olan yerdə dirilik olar”. Bu fədakar, çalışqan və səmimi kollektivin belə münasibəti sayəsində mən də... pyeslərimi yazdım (A.Ş.).

Neologizmlərin əmələ gəlməsi

§ 136. Dilimizin daxili imkanları əsasında yaranmış neologizmlərə on misal göstərin.

§ 137. Başqa dillərdən söz almaq əsasında yaranan neologizmlərə on misal yazın.

§ 138. Mətni oxuyun, yeni misal olunan leksik vahidləri seçin.

I

Nailənin haqqında yazdığım povesti nəşriyyata təqdim edəndə başıma bir iş gəldi.

Redaktorlar otağının yuxarı başında Qara Canbalayev, onun böyründəki yumşaq kreslodə isə Canbalayevin ayrılmaz dostu Camal Cavadlı oturmuşdu. Ədəbi mühitdə gəzən söhbətlərə görə, “poeziyada yalançı xəlqilik” kompaniyasının müəllifi bu adam idi; danışdırlar ki, müharibədən sonra, qırxıncı illərin axırlarında ədəbiyyata gələn gəncliyin tərbiyəsi məqsədilə tez-tez keçirilən disputlarda Camal Cavadlı nəinki “arxaik adət və ənənələrdən, proqresə naminə hətta təbiət vəsfindən əl çəkməyin vacib olduğunu” sübut edib, adi bir ədəbiyyatşünas ikən birdən-birə yüksək rütbəyə aparılmış, sonra isə, “ideoloji sahədə əyinti” üstündə yenə də birdən-birə “adi vəziyyətinə” düşmüşdü. Nəşriyyat işçilərinin fikrincə, son vaxtlar Cavadlı bir daha yüksəlmək ümidini itirdiyindən, “bütün ideallardan əl çəkib”, indi ancaq “xırda-para tərcümə” ilə məşğul olurdu. Buna görə də, demək olar ki, hər gün öz köhnə tənqidçisi dostu ilə birgə nəşriyyata gəlirdi (İ.H.).

II

Geniş, rahat, işıqlı
filankəs küçəsindən
Ayrılır cığır kimi
Bəhlulzadə küçəsi.
Gündüzü toz içində, qaranlıqdı gecəsi
Xutorun yarıuçuq evləri arasında,
Qəlbimin yarasında
Yaşayır əyri-üyrü quruca bir budaq tək.
Eni beşcə addımdır, boyu adından gedək.
Pashı, qara dəmirdən yamaq-yamaq hasarlar,
Gecəqondu evlərin çirkab suları,

Divarların dibində tüstülənən zibillik,
Köhnə ayaqqabılar, konserv qutuları...
Səttar Bəhlulzadənin adınadır bu küçə!
... Hər ağaca, hər quşa daimi ünvan verən.
Fırçasından Bakının daşına da can verən
Rəngsiz, cansız, həyarsız divarlara sipərmiş!
Ömrü zirvədə keçən axır gəlib bir xəlvət döngədə
gizlənərmiş!
Balaca küçələrə versin böyük adları.
Qala divarlarına, bir dalana sıxılıb Sabirin qanadları.
Nizamiylə Füzuli bir ünvana şərəkdi,
Cabbarlı küçəsinin boyu bircə çəlikdir ...
...Burda qeyrət gərəkdir
Qoparıb qaranlıqda darıxan lövhələri
Düzəsən yaylaqların çəmənlərin, çöllərin ondan
ölməzlik almış çiçəklərin içinə
Adına bir dalan oldu-olmadı
Bəhlulzadənin nə vecinə?! (S.R.)

III

Ertəsi gün qəzetin növbəti nömrəsində redaktorun vəd etdiyi məktub dərc edilmişdi. Məktuba qəribə bir sər-lövhə qoyulmuşdu. “İnanmırsan? Bu da fakt!” Orada ya-zılanlar qısaca olaraq bunlardan ibarət idi: Redaksiyanın əməkdaşı faktları yoxladıqdan və bu barədə kombinatın direktoru ilə söhbət etdikdən sonra bayıra çıxır. Kombina-tın geniş həyatında qadınların bir yerə topladığını görür. Yaxınlaşır, məlum olur ki, qadınlardan biri bərk xəstə-lənib. Təcili yardım maşını gözləmək gec olardı. Redaksiya-nın əməkdaşı direktorun şoferindən qadını xəstəxanaya çatdırmağı xahiş edir. Şofer icazəsiz gedə bilmir. Razılıq almaq üçün direktorun yanına qaçır. O, razılıq vermir, bə-hanə gətirir ki, onu təcili şəhərə çağırıblar. Qadının halı

getdikcə pisləşir. Redaksiyanın əməkdaşı vəziyyəti belə gördükdə köməkləşib qadını maşına qoyur. Şoferə “sür” deyir. Şofer çiyinini çəkir: “Sonra məni işdən çıxarar”. “Elə isə açarı bəri ver”, – deyər redaksiyanın əməkdaşı ona mü-raciət etdikdə, o bunu zarafat sanıb açarı ona verir. Redak-siyanın əməkdaşı maşını sürüb, qadını xəstəxanaya aparır. Şofer isə qışqıra-qışqıra qalır.

Xəstəxanada həkimlər jurnalistə ancaq bunu dedilər:
– Sürücü xanım, arxayın gedə bilərsiniz (X.H.).

Neologizmlərin tipləri

§ 139. Neologizmlərin neçə tipi vardır? Misallarla izah edin.

§ 140. Ümumi neologizm nəyə deyilir? Bu haqdakı fikirləri xatırlayın.

§ 141. Fərdi-üslubi neologizmləri şərh edin. Bu tip neologizmlərə on nümunə göstərin.

§ 142. Verilmiş mətndən yeni sözləri seçin və onların üslubi təhlilini verin.

Şahinin gözləri qıyılır, dodaqları bir-birinə sıxılır, üzünün rəngi dəyişir. Boru pəncərədən görünür, yalnız yoğun burazlar havada yellənir. Usta, bədənindən soyuq bir giziltinin keçdiyini duyur. Yoxsa...

Şahin telefonda yenə nə isə deyən, nə isə çığıran ada-mın sözünü ağzında qoyub, dəstəyi stolun üstünə atır və qapıya cumur. Elə bu anda içəri girən köməkçisi ilə toqquşur. İllərdən bəri bir yerdə işlədiyi, el demişkən, oddan-sudan keçdiyi, böyük qardaş və ata kimi xatirini

əziz tutduğu, briqada üzvlərinin “Əmir dayı” deyə müraciət etdikləri qocaman kəşfiyyatçı Şahini dinməzcə qolları arasına alır. Şahin dərhal hər şeyi başa düşür. Stola tərəf atılıb, telefon dəstəyini yenə qulağına sıxır və üzündə acı bir təbəssüm zahir olur. O biri başda dəstəyi asıblar, gözləməyiblər. Ustanın ağlına ani bir fikir gəlir: “Zəng eləyim, deyim ki, əməliyyat bizim qələbəmizlə başa çatdı, narahat olmayın...” Lakin elə oradaca bu fikirdən daşınır, düşünür ki, bəlkə də inanmadılar, qoy gəlib öz gözlərilə görsünlər. Gəlməyinə isə gələcəklər, mütləq gələcəklər. Əlbəttə, xoş havada. Bu fırtına çox çəkməyəcək, Xəzərin şiltaq təbiəti belədir: birdən dəliliyi tutur, birdən də sakitləşib quzuya dönmür...

Vertolyot motorunun şiddətlənən uğultusu Şahini xəyaldan ayırır. Usta, Əmir dayı ilə birlikdə pilləkən meydançasına çıxır. Pilot yenə pəncərədən bayıra boylanıb, əlini körpücüyə qoyulan boruya tərəf uzadır, gülümsünür, baş barmağını dik tutur və uğultu arasından onun şən çıxırtısı eşidilir:

– Əla!

Vertolyot göyə şığıyır, vidalaşmış kimi qurğunun başı üzərində dövrə vurur və üfüqdə estakadaları qaralan Neft daşlarına doğru uçub gözdən itir.

Əmir dayı soruşur:

– Başlayaq, oğul?

Şahin üzünü azacıq saqqal basmış, dəbilqəsinin altından çal saçları alına səpələnən, sakit havada da, fırtınalı günlərdə də təmkinini qətiyyənlə pozmayan, iri qonur gözlərindən mehribanlıq ifadəsi çəkilməyən Əmiri minnətdar baxışları ilə süzür və deyir:

– Bir az dincəlin.

Əmir dayı qazma meydançasına, briqada üzvlərinin yanına gedir. Şahin otağa qayıdır. Bura həm qonaq, həm

də nahar otağıdır. Uzun masanın ətrafında iri, rahat kreslolar düzülib, qapı ilə üzbəüzdə hündür mizin üstünə televizor cihazı qoyulub, pəncərədə kondisioner quraşdırılıb, divarlardan rəssamlıq əsərləri, diaqramlar, cədvəllər, briqada üzvlərinin portretləri asılıb. Hər şəklin altında yığcam məlumat yazılıb. Qapının yanındakı lövhəyə gəmilərdə olduğu kimi iri telefon aparatı bənd edilib, dəstəyi tutacaqlara keçirilib...

Şahin yumşaq kresloya oturur və başını söykənəcəyə dayayıb gözlərini yumur (*Y.Əzimzadə*).

TERMINLƏR

§ 143. Termin nəyə deyilir? Onun yaranma yollarını izah edin.

§ 144. Bir sözdən ibarət 10 termin yazın.

§ 145. İki sözdən ibarət 10 termin yazın.

§ 146. Bir neçə sözdən ibarət 10 termin yazı.

§ 147. Ümumişlək terminlərə on beş misal göstərin.

§ 148. Sahə (xüsusi) terminlərinə aid yeddi misal yazın.

§ 149. Elmin, incəsənətin və texnikanın müxtəlif sahələrinə aid 30 termin yazın.

§ 150. Aşağıdakı terminləri aid olduğu elm sahələrinə görə qruplaşdırın.

Fonetika roman, tərbiyə, qrammatika, hava, təzyiq, şeir, təhsil, dilçi, çaylaq, dram, təlim, frazeologiya, çay qolu, faciə, didaktika, semasioloq, çökəklik, lirika, pedaqoji fikir, cənub qütbü, romantizm, pedaqoq, morfologiya, naturalizm, pedaqoji proses, tropik iqlim, ədəbi tənqid, tar, fauna, ədəbiyyatçı, saz, orfoepist, flora, folklor, kamança, orfoqraf, bataqlıq, yazıçı, radio, ahəng qanunu, aşırım, tənqidçi, televizor, cümlə, buzlaq, ədəbi mühit, muğamat, vurğu, burağan, ədəbi məclis, nəğmə, leksikoqraf, vulkan, ədəbi yaradıcılıq, mahnı, qabarma, ədəbi hadisə, segah, qışlaq, ədəbi-bədii gecə, muğam, quraqlıq, heca vəznı, dünyagörüşü, dağ silsiləsi, qoşma, əqidə, sait səslər, dəniz, qəzəl, iradə, baş üzvlər, okean, qəsidə, şüur, nitq hissələri, zəlzələ, hekayə, təfəkkür.

§ 151. Aşağıdakı mətndən ədəbiyyatşünaslığa aid terminləri seçin.

Bədii yaradıcılıq, ümumiyyətlə, epik, lirik və dram tərzində inkişaf edir.

Epik və dram janrlarında yazılan bədii əsərlərdə obrazlar mühüm yer tutur. Burada əsas bədii məqsəd obrazları aydınlaşdırmaq, müəyyənləşdirmək, tipikləşdirmək və onları bir küll, bir vəhdət şəklində yaratmaqdan ibarətdir.

Lirik yaradıcılıq isə ideya və duyğular aləminə dalmadır. Lirikmin əsas xarakteri fərdi və ictimai duyğulara tərjüman olmaqdır. Lirik obyektiv varlığın subyektiv şəkildə ifadəsidir.

Lirik yaradıcılığın tarixi çox əskidir. O, ibtidai dövrdə kollektiv həyat yaşayan insanların kollektiv zəhmətindən doğan ritmin inkişafında meydana gəlmiş və get-gedə kamal dövrünə çatmışdır.

İnsanlardakı daxili və xarici ictimai duyğuların, təhəssüs və ehtisasın özlərinə uyğun ritmlərlə birləşərək ifadə

edilməsinə lirika deyilir, ədəbi janrlardan musiqiyə ən yaxın olan lirikadır.

Lirik şeirlər əski dövrlərdə, ümumiyyətlə, sazla çalınıb oxunduğundan onlara “rübabi” şeirlər dəxi deyilir. Lirik şeirləri oxuyan, dinləyən hər şeydən əvvəl müəyyən bir halı ifadə edən sözlərdəki musiqinin təsirinə qapılır. Lirik yaradıcılıq ən incə və hissi mövzularla marqlanır. Lisanın incəlmə və zənginləşməsində lirik yaradıcılıq böyük rol oynamışdır.

Madam ki, lirizm daxili və xarici duyğuların müəyyən ritmlə birləşərək ifadə edilməsi deməkdir, o halda hər dövrdə, hər sinif və zümərənin öz zövq və görüşünə müvafiq onun batini aləmini əks etdirən lirik ədəbiyyatı vardır.

Feodalizm təqərrür dövründə yetişmiş olan Füzulinin qəzəllərindəki lirizm ticarət və sənaye kapitalizmi inkişafı dövründə yetişmiş Məhəmməd Hadinin şeirlərindəki lirizmdən başqa olduğu kimi, zövq və ideya etibarı ilə Məhəmməd Hadinin lirizmi də bugünkü şura ədəbiyyatındakı lirizmdən başqadır.

O halda xalqın lirik yaradıcılığındakı xüsusiyyət nədir?

Geniş bir sahədə qol-budaq ataraq istədiyi kimi inkişaf edə bilməyən lirik xalq yaradıcılığında böyük sənət aramaq doğru deyildir. O, bizdə dağ çiçəklərindəki təbii rəng və qoxudan aldığımız hiss və təəssürü oyada bilir. Onun gözəlliyi təbiilik, sadəlik və səmimilikdən ibarətdir və bizə təmiz dağ havasını tənəffüs etdirdiyi üçün sevimlidir. Bununla bərabər köpüklü, daşqın çaylar kimi dərin həyəcan və çalxıntıları ifadə edən canlı lirik parçalar da az deyildir (A.Ş.).

§ 152. Pedaqogikaya dair 10 termin yazın.

§ 153. Psixologiya elminə aid 10 termin göstərin.

§ 154. Fəlsəfəyə məxsus 10 termin yazın.

§ 155. Musiqiyə aid 10 termin yazın.

§ 156. Riyaziyyat elminə dair 10 termin göstərin.

§ 157. İdmana aid 10 termin yazın.

§ 158. Tibbə dair 10 termin göstərin.

§ 159. Verilmiş mətndən (A.Şaiq “Yazıcılarımızın və dilçilərimizin şərəf işi”) dilçilik terminlərini seçin və onların hər birini yazılı izah edin.

Dil hər zaman xalqların ictimai, siyasi və mədəni həyatında böyük yer tutmuş və tutmaqdadır. Dilin bu qədər böyük əhəmiyyəti olduğunu gözəlcə anlamış olan xalqımız: “Dil var dağa mindirər, dil var dağdan endirər”, “Dil ilanı yuvasından çıxarar”, “Dil qəlbin dilmancıdır” demişdir.

Hər ədəbi və mədəni dil qəti və müəyyən bir istiqamət alıncaya qədər müxtəlif cəhətlərdən əsən ruzigarların qarşısında əyilmək, müxtəlif şəkillərə girmək, özündən daha mədəni və ya hakim dillərin təsirinə qapılmaq məcburiyyətində qalır. Bu, təbii bir haldır.

Azərbaycan dili boy atmağa başladığı gündən nəhvi quruluş etibarilə tamamilə başqa olan ərəb, fars, daha sonra özgə dillərin təsiri altında yanlış bir istiqamət almış, xalq dili ilə ədəbi dil arasında dərin bir uçurum açılmışdır.

Vidadi, Vəqif və Zakirlə başlayan mənzum ədəbiyyatımız sağlam və həqiqi bir istiqamət aldı. Ancaq sonra gələn bəzi şairlər yenə də ərəb və fars dillərinin təsiri altında olan köhnə ədəbi cərəyanı irəli sürərək, ədəbi dili canlı xalq dilindən ayırmağa çalışdılar. Halbuki hər bir dövrün

ədəbiyyatı və ədəbi dili əsasən doğma xalq dili və zəngin xalq ədəbiyyatı üzərində qurulmalıdır.

Mirzə Fətəli ilə başlayan mənsur ədəbiyyatımız da, cümlə quruluşu etibarilə, dilimizə rus-Avropa təsiri gətirdi. Bu təsiri Mirzənin əsərlərindən artıq bu ədəbi məktəbin müəllimləri olan Nəcəfbəy Vəzirov, Haqverdiyev, Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə və başqalarının əsərlərində açıq və aydın görmək olar. Bu təsir rus-Avropa dillərindən deyil, sərfi dillərindən sayılan və “iltisacı” dillər zümərəsindən olan ərəb, fars və başqa dillərin təsiri idi. Ərəb dili təsiri altında Mirməhəmmədkərimin ərəbcədən azərbaycancaya tərcümə etmiş olduğu romanlara (cümlə quruluşu etibarilə) Mirzə Fətəli ilə başlayan ədəbiyyat arasında heç bir fərq yoxdur. Azərbaycan dilinin xüsusiyyətlərini gözəlcə bilməyən bəzi köhnə ziyalılarımızla bəzi ruhanilərin dili quruluş etibarilə bir-birindən ayrılmırdı: çünki ərəb, fars və rus dili nəhvi quruluş etibarilə bir-birinə yaxındır. Farscadan, ya ərəbcədən ruscaya tərcümə etmək bu üç dildən azərbaycancaya tərcümə etməkdən qat-qat asandır; çünki cümlə içərisində olan kəlmələrin çox vaxt yerləri dəyişmədən tərcümə edildiyi zaman, xüsusən uzun, mürəkkəb cümlələrdə və qəziyyələrdə kəlmələrin yerləri dəyişdiyi kimi, cümlələrin də yerləri dəyişir.

Nəhvi dillərdən sayılan və “iltisacı” dillər zümərəsinə mənsub olan Azərbaycan dili quruluş etibarilə ondan fərqli olan dillərin təsirindən qurtarmalı, öz bünövrəsi – təməli üzərində, sağlam və müstəqil bir istiqamətlə tərəqqi və inkişaf etməlidir! Aprel inqilabından sonra biz buna nail olmuşuq.

Bizim dilçilərimizdə ifrat və təfrifə (hər şeyi ölçüsündən artıq böyütmək və kiçiltməyə) böyük meyl və rəğbət var. Vaxtilə bəzi dilçilər aylarca çalışaraq dilimizdə olan bütün yad kəlmələri çıxarıb yerinə: “qurqur, sırşır, yaktab” kimi süni və sönük kəlmələr yaratdılar.

Nəticəsi nə oldu?

Maarif komissarlığında müzakirə edildiyi zaman hər tərəfdən yağın etirazlar nəticəsində aylarca çəkilən örnəklər bir gündə sönmüş getdi, çünki tələsərək süni və quraşdırma dil yaratmaq olmaz. Dili dilçilərimiz və yazıçılarımız vasitəsilə tədricən zənginləşdirmək mümkündür, əfsus ki, dilçilərimiz və yazıçılarımız bu yolda lazımcına çalışmırlar.

Puşkinin rus ədəbiyyatında tutmuş olduğu böyük mövqeyə səbəb onun bədii yaradıcılığı ilə yanaşı, zəngin ədəbi dil yaratmasıdır. Bütün klassik rus yazıçıları dil üzərində ömürləri boyu işləmiş, özlərinə məxsus dil və üslub yaratmışlar. Bir vəhdət təşkil edən dil və üslub hər görkəmli və bacarıqlı yazıçının imzasıdır. Halbuki bizim yazıçılarımızda belə deyil, onların dil və üslubu bir-birindən seçilmir. Çünki yazıçılarımız öz əsərlərinin dili üzərində səmərəli çalışmışlar, ona görə də ədəbi dilimiz lazımcına qol-budaq ata bilmir. Dilin inkişafı və təmizliyi məsələsi hər bir dilçi və yazıçının qarşısında duran ən mühüm və müqəddəs bir vəzifədir.

Dil üzərində biz necə çalışmalıyıq?

Bu xüsusda mənim təkliflərim:

- 1) Ana dilimizdə müqabili olmayan, çoxdan bəri dilimizdə vətəndaşlıq hüququ qazanmış olan kəlmələri dilimizdə saxlamalı.
- 2) Xalqımızın dilində işlənməkdə olan kəlmələri toplamalı və istifadə etdirməli.
- 3) Müqabili olmayan yeni kəlmələr yaratmalı. Yeni kəlmələr yaratmaqda şəkilçilərin böyük əhəmiyyəti olduğundan onların xüsusiyyətləri ilə yaxından tanış olmalı.
- 4) Qəbul edilmiş kəlmələri xalqın malı etmək məqsədi ilə kitab şəklində çap etməli.
- 5) Yazıçılarımızla dilçilərimizin arasında sıx əlaqə yaratmalı, tez-tez onların dilə aid müştərək yığıncaqlarını çağırmalı.
- 6) Dilçilərimizin yaradıcılıq inkişafına xüsusi diqqət yetirməli.

Dil mədəniyyətin açarıdır. Bu açar da dilçilərlə yazıçıların əlindədir. Onların əl-ələ verib üzərlərinə düşən ağır, çətin, məsuliyyətli və müqəddəs vəzifəni şərəflə yerinə yetirəcəklərinə sarsılmaz inamımız var.

§ 160. Dilin fonetik sisteminə aid 10 termin yazın.

§ 161. Leksik sistemə dair 15 termin göstərin.

§ 162. Qrammatik quruluşa məxsus 20 termin yazın.

§ 163. Verilmiş terminləri cümlədə işlədin.

fonem, poeziya, nəsr, leksik, frazeoloji, dialektoloq, tənqidçi, romantik, müğənni, musiqişünas.

§ 164. Köhnəlmiş terminlərə dair 5 misal göstərin.

§ 165. Aşağıdakı terminlərin yenisi ilə əvəz olunmasının səbəbini aydınlaşdırın.

1. Xətti-istiva – *ekvator*
2. Kürreyi-mücəssimə – *globus*
3. Mizanülhava – *barometr*
4. Cümhuriyyət – *respublika*
5. Qiblənüma – *kompas*
6. Nəqşə – *atlas*
7. Bəhirə – *göl*
8. Bəhr – *dəniz*
9. Cəzirə – *ada*

§ 166. Şəri oxuyun, terminləri seçin və üslubi mövqedən təhlil edin.

Biri redaksiyaya gətirdi yazısını,
Şerə baxan şöbəyə ötürdü yazısını.
Şöbə müdiri dedi: “Bu şer yox, nəsrdir,
Nəslə məşğul olan mən deyiləm, Nəsirdir...”
Nəsr şöbəsinə də Nəsir dedi: “Nədir bu?
Nə romandır, nə povest, nə də hekayədir bu!”
Hansı şöbəyə getsin? Çox düşündü müəllif,
“Xoruzu” qoltuğunda evə döndü müəllif. (R.Z.)

DİALEKTİZMLƏR

§ 167. Dialektizm anlayışını şərh edin, misallar göstərin.

§ 168. Verilmiş nümunələr arasında dialektizmləri seçin və təhlil edin.

Ev, daxma, koma, kuma.
Danışmaq, gap eləmək, söhbət etmək.
Çörək, əppək.
Xiyar, yerpənək.
Qarğıdalı, peyğəmbəri.

§ 169. Lüğəvi dialektizmlərin növlərini izah edin, misal göstərin.

§ 170. Leksik dialektizmlərə aid iki-üç misal söyləyin.

§ 171. Frazеoloji dialektizmlərə dörd-beş misal göstərin.

§ 172. Verilmiş misallardan dialektizmləri seçin və izah edin.

1. Onunla üzbəüz əyləşən ucaboylu, arğaz vücutlu, sarı bıqlı Sərməst bəy dillənirdi. 2. Birdən anaları öyrədər, mənə bir sədəmə toxundurarlar. 3. Qoy bizim öncül cəngavərimiz Nüsrətullah əfəndi yandırıp, əlində möhkəm tutub qaldırdığı məşəldən onlar birinci od alsınlar. 4. Niyə də ölət oluruq, qız, – deyə Minabəyim cəngavərcəsinə cavab verdi. 5. Hanı, hanı Şehlidə adı manşır olan Gülşənəm? 6. Daşdan da mənə qorğanacaqşan. 7. Deyirəm ki, mən təzədən, buradan, bu Allahın dağından düşüb, iki-üç gün buradan oraya at bağı çatladıb, üstümün otuz atlısı ilə bir azanta çavuşun qulluğuna gedə bilərəm. 8. Çünki ala öküzlə hölləşəndən belə adam çıxar, – deyə Nuricahan neçə il qabaq Alo kişinin dərz daşıyarkən ala cöngə ilə süpürləşdiyinə işarə ilə rişxənd etməyə başladı. 9. Yasovul da belə hallarda qoğazlanaraq – Bəs necə? Mən atçıyam! – deyib, əli ilə arıq döşünə döyür. 10. Pasıgilin qızılı əməlli-başlı qızıl idi. Özü də axı, Pası qarı bu qızıl gəlirini Kərbəlayı Hətəmxandan öz əlilə çərçiyib almışdı. 11. Hə, Fərzəli, bizim beynimiz qızışıb, bizi hərkinəliyə çəksə də, gərək biz yaxşı-yaxşı ölçüb-biçək ki, dost deyən olsun. 12. O, imansızcasına yerdə qalan qızıcığazı əzmələdi. 13. Qanlı hər adama əl qaldırmaz, – dedi, o, həmişə, hər zaman saytal axtarar. 14. Eh, xanım, sizin bəylərdə eşqdən bir zillik də yoxdur. 15. Hələ üstəlik arvadının qiymətli boyunbağısı, qızıl suyunu çəkilməmiş gümüş kəməri, bir də ağzınadək dolu yaxdanı vardı. 16. Yoxsa, siz bir şeydən üşürgələnirsiniz? 17. Bəlkə biz çox aciz bəndəyik. 18. Ola bilməz, Göyərçin, – deyə Yasavul təkəşləndi. 19. Gərək bu vaxtımızda oğul dağından savayı, onun zılca körpəciyəzlərinin də dərdciyəzini çəkək. 20. Pası zalımın qızının əti çoxdan bərkiyib, sirinsəyibdir. 21. Guya o imiş dayna. 22. Şamoya heç bir sədəmə toxuna bilməz. 23. Qarı çitəşdi, Qəmərdən əl çəkməyib onu dartışdırdı, hətta gəlini yerindən tərpədirib palıdın gövdəsin-

dən qopardı. 24. Axı, siz bu lotu Gülsənəmdən niyə xəbər almırsınız, o tərəfə, sizin kahadan o yana meşədə çeşmə ola-ola, niyə durub utanmaz-utanmaz buraya, orta bulağa gəlib ortaya maxlata salırsan. 25. O min pəstahdan çıxan Gülsənəmdən, o imansız-quransız Telli Saradan, o dızix palıd ağacı Alodan belə, qarğa-quzğun kimi sənin üstünə tökülüşüb, başını böyütdülər (*S.Rəh.*).

§ 173. Dialektizmlərin bədii əsərdəki üslubi vəzifələrini aydınlaşdırın.

§ 174. Yaşadığınız yerin danışıq xüsusiyyətinə aid 5-6 leksik vahid göstərin.

LORU SÖZLƏR

§ 175. Loru sözlər anlayışını şərh edin, misallar göstərin.

§ 176. Loru sözlə dialekt sözün fərqlərini faktlarla aydınlaşdırın.

§ 177. Loru sözlərin üslubi rolunu bədii parçalar əsasında izah edin.

§ 178. Verilmiş nümunələrdən loru sözləri seçin və mənasını şərh edin.

1. Tamaşa bir az da çərənlədikdən sonra, qoltuğundan çıxartdığı pul düyünçəsini lap qapıya çatanda onun pijamasının yan cibinə dürtüsdürdü. 2. Telefonun dəstəyindən qızın qulağına latayır sözlər qışqırtı ilə tökülməyə başladı. 3. Ağayar elə uşaqlıqdan qarınqulu idi (Ə.Ə.). 4. Mərdan

evə gələndə vayısladı, ağladı, onu dərdinin ağır olduğunu inandırmağa çalışdı (Y.V.Ç.). 5. Deyə bilmirdilər ki, zırrama, axmaqdır, yoxsa bıc tülkünün nəvəsidir. 6. Bura bax ey, uzundraz! Mən burada sənün üçün pambıq yığacam, sən də kol-kosun arasında öz gözaltının mırt vuracağsan?! 7. Qalxmaq istəyəndə məscid xadimi ayağından yapışır, bərk-bərk qılçasına sarmaşır, buraxmırdı. 8. O, kişilərin şəkil barəsində söhbətindən cinləndi (M.C.). 9. Yaxşı ki, vaqondan enəndə o sırtığı tanışları – dostları qarşıladılar (B.B.). 10. Bu dəstənin başçısı komsomolçu Bəxtiyar deyir: – Bu xırça boylu daxmacığa hücum var (S.V.).

§ 179. Nümunələrdə seyrək verilənlərin loru söz və ya dialektizm olduğunu müəyyənləşdirin və təhlilini verin.

1. Bir saat sonra sıtqım elə sıvrıldı ki. 2. Bəs haraya yayınmaq, hansı üzlə Sultanın qənşərinə çıxmaq? 3. Əşi, buralarda nə gəzirsən? – dedi. 4. Axı siz nəyin üstə cığal xoruzlar kimi cihləşib bir-birinizi al-qana boyayırsınız? 5. Onda quş kimi qanadlı, qılnc kimi kəsərli ol, – deyə Göyərçin büzüşən qarını dəhmərləyib tərپətdi. 6. Ə, məzhəb haqqı naçax idim. 7. Molla Qafar demiş, indi adamlar o qədər cırlayır, get-gedə xırdalanır ki, az qala bir yerə yapışib, çiyələyə dönsünlər. 8. Mən də bu dünyadan gedib, qəbri bilinməyən bir yerdə qarğa-quzğuna qismət olaram, biçarə Maro kimi bu dünyadan urvatsız gedərəm. 9. Kərbəlayı Hətəmxan görürdü, necə də o, doğma nəvəsi Cəbiyə görə azacıq da olsa Safo tərəfə qahmar durmamışdı (S.Rəh.). 10. Bir bu şoqəribə bax, gör dıgırlanıb hara düşüb (M.S.). 11. Bir gün genə dostlarım məni görüb öz yanlarına dəvət elədilər (C.M.). 12. Çamırlı yerdən qalxan buxar isə dibsiz fəzanın dərinliklərinə uçub getdi (M.H.). 13. İnnən belə bura bir də qayıdıb yaşamayacağam (H.A.).

VULQAR SÖZLƏR

§ 180. Vulqar söz anlayışını misallar əsasında şərh edin.

§ 181. Vulqar sözlərin neçə qrupa bölündüyünü aydınlaşdırın, misallar göstərin.

§ 182. Bədii əsərdə sözlərin işlənmə məqamını şərh edin.

§ 183. Aşağıdakı bədii parçada seyrək verilən sözlərin üslubi vəzifələrini aydınlaşdırın.

Yoluma davam etdim. Elə bil ki, yoldaş Yusifova olan qəzəbim, nifrətim məndə anlaşılmaz bir ümid doğurdu! Mən həтта onun indi necə yanib töküldüyünü düşünərək ləzzətlə gülümsündüm də! İti addımlarla gedə-gedə “yan, əclaf” – deyirdim. – Allah vurmuşdu səni! Valehə lap on il də iş verilmiş olsaydı, sən onun nişanlısına sahib ola bilməzdin! Axı, Valeh azadlıqda olsaydı, sən o tapançanı alıb gül-lələrinin hamısını doldurardı qarnına! Binamus! (*İ.Ə.*)

ÜMUMİLƏŞDİRİCİ LEKSİK TƏHLİL

§ 184. Verilmiş bədii parçanı leksik cəhətdən təhlil edin.

I

Dumanlı dağların yaşıl qoynunda
Bulmuş gözəllikdə kamalı Göy göl.
Yaşıl kərdənbəndi gözəl boynunda
Əks etmiş dağların camalı Göy göl.

Yayılmış şöhrətin Şərqə, Şimala,
Şairlər heyrandır səndəki hala.
Dumanlı dağlara gələn suala
Bir cavab almamış soralı Göy göl.

Bulunmaz dünyada bənzərin bəlkə,
Zəvvarın olmuşdur bir böyük ölkə.
Olaydı könlümdə bir yaşıl kölgə,
Düşəydi sinənə yaralı Göy göl.

Sənin gözəlliğin gəlməz ki, saya,
Qoynunda yer vardır ulduza, aya.
Oldun sən onlara mehriban dayə,
Fələk büsatına quralı Göy göl.

Kəsin eyşi-nuşu, gələnlər, susun!
Dumandan yorğanı, döşəyi-yolun.
Bir yorğun pəri var, bir az uyusun,
Uyusun dağların maralı Göy göl!

Zümrüd gözlərini görsünlər deyə,
Şamlar boy atmışdır, uzanmış göyə.
Keçmişdir onlara qəzəbin niyə,
Düşmüşlərdir səndən aralı Göy göl!

Dolanır başına göydə buludlar,
Bəzənmiş eşqinlə çiçəklər, otlar
Öpər ayağından qurbanlar, otlar.
Ayrılıq könlünü qıralı Göy göl!

Bir sözün varmıdır əsən yellərə? –
Sifariş etməyə uzaq ellərə...
Yayılmış şöhrətin bütün dillərə,
Olursa, olsun qoy haralı Göy göl! (Ə.C.)

§ 185. Aşağıdakı abbreviatur (ixtisar) sözlərin tərkibini yazılı şərh edin.

BGC, AMN, AMİ, ANN, MOİK, MTN, BOK, SES, RƏF, MAŞ, MEA, ADR, BMT, ATƏT, YB, MN, ANS, BYP, ATB, ADPU, ATS, HES, ATC, AXTU, UUP.

§ 186. Seyrək verilmiş leksik vahidlərin hansının öz layına aid olduğunu müəyyənəldirin.

1. Çalğıcılar çəng və qaval çalmağa başladılar (A.Z.).
2. O, Canıyevin əlini bir xeyli silkələyəndən sonra izalə olub, çıxıb getdi (Ə.Ə.). 3. Yoxsa, dedi, bu kağızdan birini də düzəldərəm, xəttat tapıb padloq düzəldərəm ki, Sultan Əmirini öldürən qardaşı oğlu deyil (İ.H.). 4. Evin qapısı dışarıdan kilidlənmişdi (M.H.). 5. Səhərə kimi içkinin havası bir qədər dağıldıqdan sonra naxallıqdan əl çəkib keçdi romantikaya (B.B.). 6. Sərdarla Nəzakət ona heyratlə baxırdılar. 7. İnişil birdən-birə Ağazalın Bakıya gəlməsi ilə vəziyyət əvvəl bir az dəyişsə də, tez də sahmana düşdü (Ə.Ə.). 8. Simiçka yağı deyil, qoyun piyidir. 9. O köpəyoğlu ağzını açıb, hazırca durub ki, səni udsun – və sair uzun sicilləmə bir nitq söylədi. 10. Görürsənmi, özünün qardaşoğlu necə qoz qoyur onun qabağına (İ.H.). 11. Sonra çayniki adyala sarıyıb, stolun üstünə qoydu. 12. O, kepkasını gözlərinin üstünə basmışdı. 13. General bu sükut və çəkin-gənliyi özünə qarşı etimadın itirilməsi ilə izah edirdi (Q.İ.). 14. Talıbxan, sən mənim lap ürəyimi cırmaqlayıb qanatdın, özün də yaman aynaq olmusan. 15. Mən sənə al-qırmızı məxmərdən dələ də dərilə küləcə tikdirərəm. 16. Yasovul vergi üçün kəndliləri cızığa salıb döyəclədikdə, şallağını bərkdən hərləyib, yavaşcadan öz qonaqcasını vurur, sonra onun evində mütəkkəyə söykənib, çay içdikcə: – Aşna, öz

aramızdır, səni o günləri yaxşı savışdırdım ha – deyərdi, – yoxsa ayrı adamın əlinə düşsəydin, sənin cıbrığını çıxarmışdı, düz dərini soymuşdu (*S.Rəhi.*). 17. Nəhayət, bu gün həsrətini çəkdiyi qaynar cəbhə həyatı onu təzədən öz ağuşuna almışdı (*İ.Şıxlı*). 18. Bu axşam nədənsə qəsəbədə hər zaman gecə sükutunu pozan kiçik elektrik stansiyasının adətən gup-gup səslənən motoru da susmuşdu (*M.H.*). 19. Musiqi minordan majora keçdikcə onların da ruhi vəziyyətləri dəyişdi (*S.Rəh.*).

§ 187. Şair Bəxtiyar Vahabzadənin “Qəlbində günəş gör” şeirini leksik cəhətdən təhlil edin.

Duydunmu gülüm, qarda,
sızaqlarda baharı?
Öz dövrənə bax, gəzmə
uzaqlarda baharı.
Bax göydə aya, fəhm elə,
qəlbində günəş gör,
Arzunla yarat buztək
otaqlarda baharı.
Gözlərdə, bənizlərdə
gül üzlərdə təbəssüm,
Gördüm açılan qönçə
dodaqlarda baharı.
Könlündə bahar cəlvəsi
yoxdursa, nahaqdır,
Axtarma nə bağlarda,
nə dağlarda baharı.

§ 188. Mətndəki leksik vahidlərin üslubi xarakteristikasını verin.

Onun saçları əzilmiş otların, çiçəklərin üzərinə dağılmışdı. Mən usdufca onun yanında oturaraq, bir çoban-yastığı qoparıb boğazının altında gəzdirdim. O, diksinib gözlərini açdı, mənə baxıb gülümsədi, sonra əlimdən yapışaraq qalxıb oturdu, elə bil lap indicə şirin bir yuxu görüb oyanmışdı. Sarıköynək, çaydan o tərəfə – uzaq dağ silsiləsinə baxaraq saçlarını darayırdı.

Gün batdı. Yaşıl otların, lalələrin, həyəcanla səslənə-səslənə haralarasa uçuşan quşların və bizim üzərimizə elə bil sirlərlə dolu axşam qaranlığı endi. Qurbağalar çayda sevinclə qışqırmağa başladılar. Ancaq nə cür işdirsə, həmişə yaz axşamları qurbağalar belə səslənəndə mən bir qəriblik hiss eləyirdim. Deyirəm, bəlkə bu ondandır ki, mən lap uşaq olanda, ata-anamın güclə yadıma gəlidiyi zamanlarda axşamlar qurbağaların belə şən səslərinə qulaq asa-asa yuxuya gedərdim... (İ.Ə.)

* * *

Kimə ki, dost dedin, dost kimi də qal,
Onun əzabına döz kişi kimi
Küsüb barışmağı vardış eyləmə,
Döndərsən döndər üz kişi kimi.

Üz-üzə gələndə tərif eyləmə,
Daldaya düşəndə sirrin söyləmə.
Danış ürəyini birin əyləmə,
Qoy düşür yerinə söz kişi kimi.

Xalqının xeyrinə, şərinə alışı,
Artsın gündən-günə vəfalı tanışı
Zəki İslam, yalnız mərdliyə çalış
Göstərsin dostun düz kişi kimi. (Z.İslam)

§ 189. Aşağıdakı şeri (T.Mütəllibov. "Gözünüz aydın") leksik təhlil edin.

Gözləriniz aydın, ellər, obalar,
Bahar gül taxtına çıxmağa gəlir.
Görün, nə uğurlu qədəmləri var,
Torpağın əlini sıxmağa gəlir.

Çiçəklər yurdumun gözəlləritək
Yallıya düzülür dəstəbədəstə.
Təbiət elə bil nəğmə deyəcək
Ana təbiətin notları üstə.

Bahar yurdumuza boylanır, baxır
Körpə maralların baxışlarıyla.
Güllərin telinə ulduzlar taxır
Öz sərin, mülayim yağışlarıyla.

Dağlar qartalıyla qartallaşırlar,
Göllər sonasıyla sonaya dönür.
Çaylar dilə gəlir, aşib-daşırlar,
Torpaq bir mehriban anaya dönür.

Təbiət müjdələr verir hər yana,
Onun nəğməsini hər ürək deyir.
Qələbə bayraqlı Azərbaycana:
– Sənin ilk baharın mübarək! – deyir.

SUALLAR:

1. Leksikologiya nəyə deyilir?
2. Dilin lüğət tərkibi nəyə deyilir ?

3. Lüğəvi vahid nədir?
4. Leksik vahid nəyə deyilir?
5. Frazoloji vahid nədir?
6. Dilin leksik sistemi necə təsəvvür edilir?
7. Söz nəyə deyilir?
8. Dildə sözlər nə üçündür?
9. Azərbaycan dilindəki sözlərin miqdarı məlumdurmu?
10. İlkin söz nəyə deyilir?
11. Düzəltmə (törəmə) söz nədir?
12. Sözlərin qohumluğu necə izah olunur?
13. Leksik tərkib mənşəcə hansı prinsiplərə görə təsnif edilir?
14. Azərbaycan sözləri nəyə deyilir?
15. Türk dilləri üçün ortaq olan sözlərin hansı xüsusiyyətləri mövcuddur?
16. Alınma söz nəyə deyilir?
17. Alınma sözlər necə təsnif edilir?
18. Başqa dillərdən sözalmanın yolları.
19. Alınma sözlərin mənimsənilmə qaydaları.
20. Azərbaycan dilində işlənən söz qruplarını göstərin.
21. Ümumişlək sözlər nəyə deyilir?
22. Poetik söz nəyə deyilir?
23. Köhnəlmiş söz nədir?
24. Tarixizmin hansı əlamətləri vardır?
25. Arxaizmin xüsusiyyətləri hansılardır?
26. Köhnəlmiş sözlərin üslubi rolu nədən ibarətdir?
27. Yeni söz nəyə deyilir?
28. Yeni söz necə yaranır?
29. Dialektizm nədir?
30. Leksik dialektizmlərin xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?
31. Loru söz nədir?
32. Loru sözlə dialektizmin fərqi nədədir?
33. Vulqarizm nədir?
34. Vulqar sözlərin neçə növü vardır?

ƏDƏBİYYAT:

- Afad Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 2003.
- Afad Qurbanov. Azərbaycan dilçiliyi problemləri. Bakı, 2004.
- Sayalı Sadıqova. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri. Bakı, 2002.
- Abdulla Qarayev. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı, 1989.

II

ONOMALOGİYA

ONOMASTİKA ANLAYIŞI

§ 190. Verilmiş mətni oxuyun, ümumi adları sağ, xüsusi adları sol sütunda yazın.

I

Sağ tərəfdən Bayıl açıq-aydın görünürdü.

Bayıldan o yana bir-iki neft buruğu göyə yüksəlir, bu yanda isə sahil boyu köhnə gəmilər suyun üzərində beşik kimi yırğalanırdı. Qarşıdakı Zığ burnu mavi duman içərisində idi. Nargin adası isə mavi dənizin üzərində ləkə kimi qaralırdı. Bakı kəskin kontrastlar şəhəri idi. Qəbiristanlıqda durub aşağı baxdıqda bir yandan gündən-günə artıb çoxalan böyük evlər Bakını böyük Rusiya şəhərlərinə bənzədir, o biri tərəfdən sanki bir-birinin içində tikilmiş havasız, günəşsiz kasıb daxmalar qayalar üzərində tikilmiş yoxsul bir kənd təsəvvürü verirdi.

Şəhər əhalisi buranı “Çəmbərəkənd” adlandırırdı. Mədənlərdə, fabrik və zavodlarda işləyən fəhlələr, bəyin zülmündən və aclıqdan qaçıb iş axtarmağa gəlmiş kəndlilər, kasıblar, yersiz-yurdsuz zavallılar burada, “Çəmbərəkənd”də yaşayırdılar. Xalq arasında “ölürəm” sözünün əvəzində “Çəmbərəkəndə gedirəm” ifadəsi işlənirdi. “Çəmbərəkənd” böyük bir kənd idi.

Yolçu bütün bunları düşünərək qəmginləşdi, bir az da aşağı, qəbiristanın qurtaracağına qədər enib dayandı, havanın tamam qaralmasını gözləyərək, iri bir qəbir daşının üzərində oturdu.

Buradan artıq uzaqlar, göz işlədikcə uzanan üfüqlər görünürdü. Bakının bütün əzəmətinə, zəngin evlərini, küçələrini yaradan, Nobel, Mantaşev, Tağıyev, Nağıyev kimi milyonların cibini dolduran neft və sənaye rayonları, Ağşəhər, Qaraşəhər, Sabunçu, Suraxanı, Balaxanı və Bibiheybət uzaqlarda, qaranlığın içərisində güclə seçilirdi (S.R.).

II

“Dədə Qorqud” dastanı, Dədə Qorqud kitabının əvvəlində də yazıldığı kimi, Oğuz türklərinin dastanıdır. Bu dastan Oğuz ellərinin yaşamlarının bir aynası və qədim kultür və folklorumuzun zəngin xəzinəsidir. Daha öncəki yazılarında izah etdiyim kimi, Dədə Qorqud bizim (oğuzların övladları olan Azərbaycan Türkləri) ən qədim milli ədəbi abidəmidir. Hadisələr Azərbaycanda baş vermiş və dildə Azərbaycan türkcəsinə başqa türk dilləri, hətta Anadolu türkcəsindən daha yaxındır. Ancaq bunu da əlavə etməliyəm ki, Dədə Qorqud abidəsi, bizimlə bərabər bütün Oğuz Türklərinin, yəni Azəri və Anadolu ləhcələrinə ayrılmadan öncəyə aiddir. Burada əlavə etməliyəm ki, Dədə Qorqudun dilindən orda keçən yer adları və bu yerlərdə yaşayan xalqların əhvalatı və hadisələr bunların Qərbi Azərbaycanda və Türkiyənin Şərqi ucunda baş verdiyini göstərir. Burada nümunə olaraq bu adların bəzilərinə işarə edirik: Dəmir qapı Dərbənd, Bərdə, Gəncə, Əlincə, Qazlı Dağ, Qara dəniz, Bayburd qalası, Amit (Diyarbəkir), Göycə Dəniz, Sürməli, Dərəşam, Trabzon, Tumacın qalası...

Sürməli Qars-İğdır qəzasında bir kənddir. Mardin qalası və Bayburd Anadolunun qüzey doğusunda, Trabzon

də Türkiyənin qüzey doğuşunda, Qara dəniz sahilindədir. Mardin, Bayburd və Trabzon gavur şəhərləridir, çünki daha müsəlman Oğuzları tərəfindən alınıb müsəlmanlaşdırılmamışdır. Amit (Diyarbakır) də Türkiyənin şərqində və Qara dəniz də şimalındadır.

Ancaq Türk Dünyasının məşhur tarixçisi mərhum professor Zəki Vəlidü Toğanın fikrinə görə, “Dədə Qorqud”dakı tarixi və coğrafiyayı adları çoxu biz hekayələrin Oğuzların daha Türküstanı tərk etmədikləri bir zamana aid olduğunu göstərir. Məsələn, Qaracüq Dağı, “Qarşı yatan Qara dağ” və Ala Dağ, Qanlı Qoca, Uzun Qoca və s. (C.H.)

III

Dörd yoldaş gecə yarısından xeyli keçmiş, yəni qədim babaların ifadəsi ilə desək, xoruzların ilk banından kənddən çıxaraq üfüq çırtlamamış Qarayazı meşəsinə daxil oldu. Qarayazı Azərbaycanın səfəli və camaatın həyatında mühüm əhəmiyyəti olan çox gərəkli meşələrdən biridir. Kür boyunda düşmüş bu meşədə müxtəlif quşlarla bərabər, vəhşi heyvanlar və xüsusən qabanlar məskən saldığından ehtiraslı ovçular tez-tez bura səfər edirlər. Bir də Qarayazı aran yerində nadir meşələrdəndir ki, yay aylarında cənub ölkəsi üçün belə meşələr çox faydalı və qiymətlidir.

Meşədə iri gövdəli, hündür ağaclar baş-başa vermişdi. Onlar səhərin ala-toranında meşəni çox qaranlıq və vahiməli edirdi. Beş addım o yanı görmək olmurdu. Fəraməz qəsdən ayaq saxlayır, yoldaşlarını meşənin dərinlərinə getməyə qoymurdu.

– Tələsməyin, indiyə səhərin gözü çırtlayacaq, qaranlıq çəkiləcək! – deyib, o, ulduzlu, soyuq göylərə baxdı, – bəxtimizdən yaxşı havadır, yaxşı gün çıxacaq, meşəni qarış-qarış gəzəcəyik!

§ 191. Dildə ümumi sözlərin xüsusi adlar sisteminə keçməsinin səbəblərini izah edin.

§ 192. Ümumi adın xüsusi ada keçməsinə on beş misal göstərin və yazın.

Nümunə: *vaqif – Vaqif*
 almas – Almas
 azad – Azad

§ 193. Verilmiş hər bir söz qrupunu onların hamısı üçün ümumi olan bir sözlə ifadə edin.

Məsələn: Fərəh, Sona, Ramiz – insan

1. Fuad, Cavad, Rəşid, Cavid –
2. Fidan, Turan, Ləman, Urfan –
3. Rəşad, Fərhad, Cahid, Zahid –
4. Ramin, Səlim, Həşim, Rəhim –
5. Məktəbli, müəllim, həkim, tələbə –
6. Göyərçin, sığırcın, bülbül, durna –
7. İnek, qoyun, maral, ceyran –
8. Bakı, Mingəçevir, Sumqayıt, Şəki –
9. Muğanlı, Salahlı, Şorsulu, İlisu –
10. Kür, Araz, İrtiş, Yenisey –

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNİN ONOMASTİK SİSTEMİ

§ 194. Mətnədən onomastik sözləri seçin və onları ifadə etdikləri mənalara görə qruplaşdırıb yazın.

Nümunə: Şəxs adı bildirən – *Əminə*

I

Əminə bu il xüsusən rus dilindən yaxşı hazırlaşsa, gələn il imtahan verib gimnaziyanın son sinfinə girər.

Oranı qurtardıqdan sonra mən onu Rusiyaya təhsilə döndərəcəyəm.

Gülarə xanım təəccüblə soruşdu:

– Sən nə danışırısan, Hüseyn? Heç azərbaycanlı qızını da Rusiyaya oxumağa göndərmək olar? El var, tanış var, dost var, nə deyərlər? Adamı daşqalaq eliyərlər. Onsuz da arvadlar hər yanda danışır ki, mənim ərimin dini-imanı yoxdur.

Mirzə Hüseyn Gülarə xanımı yanında oturdaraq, onu mülayim səslə başa salmağa başladı:

– Gülarə, insan öz həyatını onun-bunun danışığına görə qura bilməz (*S.Rəh.*).

* * *

*Qırılıb
Qovrulur öz axarında
Dağların qəzəbli uçan suları
Qayalar köksünü verib qaytarır
Dəniz taleyindən qaçan suları*

*Uçuq Qız qalası xəlvətə salıb
Su Dağ qalasından atılmaq istər
Yaş tökər daşları boş qalaların
Əriyib bu dərdədən qurtulmaq istər...*

*Adama qısılib dincələr bir az
Burada Qaradağlar, soyuq bulaqlar,
Burda göy təpələr, Bağçasaraylar
Kimsəsiz məzarlar üzü göylərə
Çöllərdən bir dəstə çiçək haraylar (*S.R.*).*

II

Əslinə gələndə Qaçaq Nəbi nə İranda, nə də Turanda idi, yazın bu gürrah çağında Sarı baba dağında, Pəri çınqılının ətəyində idi. Arakəsmədən çıxan Nəbi, divanı dalınca oynadıb ağzını İran sərhəddinə, Araz çayına salıb, bir göz qırpımında başının dəstəsilə Kirs dağı yuxarı qalxıb, Turşsudən keçib burda əylənmişdi. Nəbi həm burada dincəlmək, həm də düşmənin gözüne dəyməmək üçün öz igidlərini iki-bir, üç-bir daha uzaqlara, başı qarlı dağların arasındakı alaçıqlara, çadırlara göndərmişdi. Bu dəfə o, Həcəri yanına alıb burada, Pəri çınqılının ayağında, durnagözlü Ağbulaq çeşməsinin başında, talada qalmışdı. Yaxın obada yaşayan Sarımsaqoğlu özünü Nəbiyə ürəyi yanan göstərib qılığına girmiş, Nəbi ilə Həcər üçün yaxşı bir çadır qurmuşdu.

– Dincini al, ay Nəbi, el üçün ağlayanın gözü kor olar, – deyən Sarımsaqoğlu dönüb Həcəri gözdən keçirmiş, sağ əlini sürməyi papağına aparmışdı. – Mən kişiyyəm. Mənə çox ar gəlir ki, bu boyda naçalnikdən tutmuş Fitilbörk padşahına qədər, bütün divan bir müsürman zənəninə xəti-hörmət qoymur!.. Elə mən də bu işlərdən sonra fikrə düşmüşəm ki, kəfəni boynuma salıb, sizə qoşulum, namus-qeyrət yolunda özümü verim!..

Ancaq yağlı dillər tökən Sarımsaqoğlunu neçə gün sonra görməyən Nəbi ağ çadırı söküb, ağac-uğacına qədər pöhrəlikdə gizləmişdi. O, xəncəri ilə ağacların qol-budağından qırıb aralıda, sərt yerdə göy bir dəyə qurmuşdu. Davadan çıxan, divanı İran-Turana azdıran Qaçaq Nəbi burada Həcərlə dincəlir, onu savaşırlardan salamat çıxardan Boz ata tumar verir, arpa əvəzinə kişmiş yedizdirirdi... Qaçaq Nəbi heç bir zaman öz sayıqlığını əldən qoymur, aynalı götürüb qaş qaralınca bəndərgahda durur, Həcərin keşiyini çəkirdi. Yuxusunu alan Həcər də gün çırtar-çırtmaz

yerindən qalxıb, ərinin keşiyində dayanırdı. Gözlərinin acısını alan Nəbi, gün yağlanmamışdan durur, həndəvərə göz gəzdirir, Həcər: “Ay Nəbi, niyə yatmırsan?” sorğusuna qarşı “Çuğul ölməyib” deyə cavab verirdi. Nəbi birdən dərin fikrə gedir, qənşərdəki başı qarlı Çalbayır dağlarına, bu dağların döşündə tikilən koma-koma alaçıqlara, yal-yamacı bürüyən sürülərə, naxırlara, ilxılara, qijiltı ilə gedən çaylara, qayalardan çağlayıb tökülən şələlələrə tamaşa edirdi. Sonra aşağı: öz obasına, gündə bir qısqıya qoyulan Mollu kəndinə, geniş Yazı düzəninə, qıvrıla-qıvrıla axıb Araza tökülən Həkəri çayına baxırdı... (*S.Rəhi.*)

III

Onun getməsi nə ümumi işlərin gedişinə, nə də xalq kütləsinə təsir etdi. Onun getməsindən mütəəssir olan bir şəxs vardısa, o da arvadı Həcər xanım idi. Zavallı qadın uzun illər onun yolunu gözləyib durdu. Əvvəllərdə ara-sıra məktubları gəlirdi. Sonra bunlar da tamamilə kəsildi.

Həcər xanım onun barəsində çox müxtəlif, bir-birinə zidd xəbərlər alırdı. Birisi onun Tiflisdə olduğunu, bir başqası Təbrizdə bulunduğunu, üçüncüsü Qəzvində, dördüncüsü Tehran və Həmədanda onu gördüyünü söyləyirdi. İstanbuldan gələn birisi də söyləyirdi ki, guya onu Parisə hərəkət edən görmüşdür. Bu xəbərlərin heç birisi Həcər xanımı təskin etmirdi. Mirzə Qədir istər Təbrizdə və Tehranda olsun, istər İstanbul və Parisdə və ya London, Nyu-Yorkda bulunsun, Həcər xanım üçün təfəvütsüz idi. Ortada ondan ötrü, acı da olsa, bir həqiqət vardı ki, Mirzə Qədirin vücudu kimi, xatirəsi də yavaş-yavaş unudulurdu. Həcər xanım onu əvvəlki kimi xatırlamır, daha onun üçün göz yaşı tökmürdü. Həcər xanımın yeganə bir təsəllisi, bir əyləncəsi varsa, o da oğlu Əkrəm idi. Onun ümidi oğlunu böyütmək, onun qoltuğuna sığınub yaşamaqdı. O, özünün bütün fikir və diqqətini

Əkrəmə vermişdi. Nəsir də onları tamamilə öz himayəsinə almış, Əkrəmi də məktəbdə oxudurdu.

Əkrəm bu il bir dərəcəli məktəbin dördüncü sinfinə keçmişdi. O, yeni əlifba ilə sərbəstcəsinə oxuyur və istədiyi fikri də yaza bilirdi.

Son günlərdə Nəsin ailəsində, Həcər xanımın həyatında gözlənilməyən bir hadisə vəqə oldu. Kərbəla ziyarətindən qayıdan birisi onlara Mirzə Qədirin məktubunu gətirib. Guya o, Bağdadda yaşayırmış.

Mirzə Qədir məktubunda yazırdı ki, ailəsini və oğlu Əkrəmi hələ unutmamışdır, onun məktəbdə oxuduğunu eşidərək çox sevinmiş, hətta sevindiyindən gözləri belə yarsarmışdır (S.H.).

ONOMASTİK VAHİDLƏRİN TƏSNİFİ

§ 195. Mətnləri oxuyun, xüsusi adları qruplaşdırıb yazın.

I

Murad sağ əli ilə alnını ovuşdurmağa başladı. Onun gözü ilə bir şey görüb dərk etmirdi. Nigarın son sözü altında qovrulurdu:

“Özünü gəncləşdirməlisən!”

Gəncləşmək onun əlində deyildi. Onu təbiət qocaltmışdı. Onun saçlarını ağardan, üzünün dərisini qırışdıran, vücudunun tənəsübünü pozan yarıməsrlik bir həyat idi. O, dəyişə bilməyəcəkdi. Zahirini dəyişsə də, ruhunu dəyişmək imkanı yoxdu. O, qoca idi. Bunu danacaq halda deyildi. Bu surətdə onun əlindən nə gələrdi? Nigar onu hədələmişdi:

“Əks halda sənın işın yaxşı olmayacaq” demişdi. Yəni nə olacaqdı?.. Fəna olacaq “şey” nədən ibarət idi? Birdən

onu dəhşət bürüdü, gözləri bərəldi. Qarşısında Xəzərin bərraq suları üzərində Nigarı keçən gün gəzdiyi gəncə bir yerdə görən kimi oldu. Gözlərini sildi. Yerindən hərəkət etdi. Diqqətlə baxdı, özünü xəyalından həqiqət aləminə gətirdi. Orada kimsə yoxdu. Sanki ağır bir yükün altından qurtardı. Fəqət bir hal vardı ki, Bakı dəyişmişdi. Bayıla tərəf gedib-qayıdan tramvay vaqonları görünürdü.

...Budur, yenə qarşısında Nigarı o gəncə qol-qola gəzən gördü. İki əli ilə başını tutdu. Bu çox dəhşətli idi. Sevdidi Nigar, uf!.. Gözlərini bərk-bərk qapadı. O, heç bir şey görmək istəmirdi. Fəqət mümkün deyil, bütün gördükləri xəyalında canlanmışdı: əski qəbiristan, xiyabanın o tərəf, bu tərəfinə düzülən başdaşları, Pirvənzəri, xristian qəbiristanlığı, yerə yıxılmış və şəhərə təslim olmağa hazırlaşan başı xaçlı məzar daşları, bütün bildiyi və tanıdığı müsəlman qəbirləri – hamısı birər-birər onun qarşısında rəsmi-keçid yapır kimi gəlib keçirdilər.

Murad gözlərini açdı. Ayağa qalxdı, dimağına hücum edən qara fikirləri özündən uzaqlaşdırmaq istədi. Onun gözləri hər şeyi sarı rəngdə görürdü. Önündə olduqca qəribə bir mənzərə vardı: evlər, yüksək binalar, İçərişəhərdə Xan Sarayı, böyük rus kilsəsi, Təzəpir məscidi, şəhərin ətrafındakı neft mədənləri, böyük Xəzər dənizi öz başlarına dönür, fırlanırdı. Sonra bunlar duman kimi əriyib gözdən itdi (S.H.).

II

Bütün günü Ağstafa dəmiryolu vağzalından xeyli aralı bir bağda qaldıq. Vaqon gözləyirdik. Hərbi qatarlar tez-tez Tiflisə doğru ötürdü. Bizim burda olduğumuzu bilən bəzi qohumlar yığışb gəlmişdi. Göyçəlidən olan bir aşıq axşamacan oxudu. Yoruldum demədi. Ağstafada müəllim işləyən keçmiş tələbə yoldaşım Zəkiyyə də buraya gəldi. Görüştük.

Axşama yaxın bizə yük vaqonları verdilər. Doluşduq. Ağstafadan Bakıya doğru yola düşdük. Qatar Tatlı stansiyasından keçib Köçəsgər dağını ötənə qədər pəncərədən ayrılmadım, Ağstafa, Qazax, Avey dağı qürub günəşinin şəfəqlərinə bürünmüşdü. Azacıq sonra hər şey görünməz oldu.

Vaqona bir müddət sükut çökdü. Görünür, hamı fikrə getmişdi. Sonra Sədi zarafata başladı. Elə bil uşaqların qırısqığı açıldı.

Səhər tezdən Biləcəriyə çatdıq. Bizim qatarı axırıncı yola verdilər. Dayanan kimi vaqonlardan tökülüşdük. Üst-başımızın tozunu silib gərginləşdik və bədənimizin qırısqığı açıldı. Sonra yoldaşlarımızı axtarmağa başladıq. Qatarımız xeyli böyümüşdü. Ağstafadan yola düşəndə cəmi on-on iki vaqon vardı. İndi isə eşalonun sonu görünmürdü. Görünür, yolda – Gəncədə, Yevlaxda qatarımıza əlavə vaqon qoşmuşdular.

Xəbər verdilər ki, burada hələ dayanmalı olacayıq. Dərhal evimizə məktub yazmağa başladıq.

Bakının yaxınlığında olan Biləcəri qaynar qazan kimi qaynayırdı. Yanımızdan tez-tez hərbi eşalonlar keçirdi. Üstü çadırla örtülmüş top, tank dolu qatarlar elə bir ucdan daşanırdı. Eşalon dayanan kimi əsgərlər əllərində kateloq, su qabı vaqondan tökülür, ora-bura qaçıb su tapır, doyunca içib yuyunur, sonra da qaça-qaça özlərini zorla qatara yetirirdilər. Qarmon, balalayka çala-çala yanımızdan ötürdülər (İ.Ş.).

III

Sonralar yoldaş Muradzadə bizə dedi ki, professor Əlibəy əslində bəy olmayıb, kasıb bir kəndçinin oğlu imiş. Yoldaş Muradzadə onu da dedi ki, Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulandan sonra o vaxt Xalq Komissarları

Sovetinin sədri Nərimanov bir neçə kasıb tələbə ilə birlikdə Əlini də göndərərək Odessa Tibb İnstitutuna. Sarıköynək də, mən də Nərimanovu çox istəyirdik. Onun xatirəsi bizim üçün əziz idi. Fikrət müəllim deyərdi ki, Nəriman Nərimanovun həyatı həmişə çıraq kimi xalq üçün yanıbmışdır. Biz orta məktəbin yeddinci sinfində olanda Sarıköynək Nərimanovun “Bahadır və Sona” romanını oxuyub ağlamışdı da... Biz oğlanlar da gülərək ona züylə tutmuşduq. İndi professor Əlibəy baxanda mənə elə gəlirdi ki, Nərimanovdan onda nə isə vardır...

Sarıköynəyə namərd gülləsi dəyəndən üç-dörd gün sonra Ceyran xala bizə gəlib görüb ki, evdə heç kəs yoxdur. Şofer Vəlinin arvadı Məsmə bacı əhvalatı ona danışan kimi arvad gəlmişdi xəstəxanaya. Məni möhkəm danlayıb dedi:

– Niyə o saat mənə xəbər verməmişən? Bəs adam adamın nə günündə lazımdır?!

Ceyran xala xəbər tutandan sonra işimiz yaxşı oldu. Mənim pulum demək olar ki, lap qurtarmışdı. Ceyran xala hər gün Sarıköynək üçün cürbəcür yemək şeyləri gətirirdi. Qonşum Vəli mənə neçə dəfə dedi ki:

– Qardaş, iş adamı başına gələr, darıxma, bir şey lazım olsa, mənə de. Mən də əvvəl istədim Vəlidən əlli manat borc alım. Ancaq doğrusu, üzüm gəlmədi (İ.Ə.).

§ 196. Onomastik vahidlərin hansı prinsipə görə təsnif edildiyini göstərin.

1. ANTROPONİMLƏR (ŞƏXS ADLARI)

§ 197. Verilmiş bədii parçalardan antroponimləri seçin.

I

1. Qürbət xala gödək xalatinın ətəklərini belinə vurub, qollarını çirmələdi, sığal verməklə məşğul oldu. 2. İnşaat kontorunun müdiri Ağarza Rəşid ilə uzaqdan-uzağa tanış idi. 3. Əli fanarın bir çəkiclə qatarın təkərlərini yoxlayırdı, Əntərzadəyə fikir verən yox idi. 4. Əkbər siz deyən adamlardan olmasa da, özünə görə ibrətli həyat yolu var. 5. Qonşu qızı Bilqeyislə o qədər qum-qum, gizlənpaç, oynamış, o qədər əl-ələ verib kəpənək tutmağa, qum yuvası axtarmağa getmişdi ki. 6. Qarşısına böyük hədiyyə ilə çıxan Ayaza baş göstərməyə xəcalət çəkdi. 7. Bu halda köhnə bostan qonşusu Könbə Qaraya rast gəldi. 8. Məlum oldu ki, imama gələn nəzirləri, pulları yığışdırıb sərhəddən qaçan Cıvli Məşədi-hüseyni tutublar. 9. Mərcan nənə pilləkan başına çatmamış bomba fitini eşitdi. 10. Əlican qapıdan çıxmaq istəyəndə Ağarza kəmərinə bağlayıb, onun dalınca gəldi. 11. Evə çatanda Mirzə Qulam şeyləri qoltuğuna vurub tez faytondan düşdü, həyəət girdi. 12. Mamaça... uşağın pambıq kimi yumşaq körpə üzündən öpüb, bircə dəfə demişdi: – Nə işıqlı gözlərin var! Uşağın adı Işıq qaldı ki, qaldı! (M.C.) 13. Hacı Aslan hər zaman Mürçəqulunun cəsarət və məharətini təqdir edərdi. 14. Budur, Kəblə Fəraməz qonşusu Hacı Qənbərlə qaçıb qurtara bilmədi. 15. Odur, qızı Sara da orada... Nigar da burada, həmin erkək də yanında. 16. Ənisə məktəb daxilində özünə qarşı bir etinasızlıq olduğunu açıqcasına görürdü. 17. İndi Mirzə Cəmiləni diqqətlə dinləyir, ona haqq verirdi. 18. Ataballa yoxsul, eyni zamanda böyük ailə sahibi bir adam idi. Aradan ilyarım keçmişdi ki, arvadı Fatma vəfat etdi. 19. Fəqət ərköyün böyüyən, kimsəyə boyun əymək istəməyən Xədicənin başqalarının evində qulluqçuluq edəcəyinə inanmamışım gəlmirdi. 20. O günün sabahı dalandarı yanıma çağıraraq gördüyüm qadının barəsində ondan məlumat istədim. – Haşimovların qulluqçusudur. Yəni... – dedi (C.H.).

II

Doğrusu, bizim toyumuza gəlməyi, mənə bu cür açıq ürəklə salamlamağı mənə ləzzət verdi. Nazlı xala Güllübəyim xala və Camal müəllimdən başlayaraq hamı ilə görüşdük. Sərvər, Zeynal və Eldardan başqa bizim tikintinin cavanlarından nağaravuran Zəlimxan, həmişə toylarda “Dəli tərəkəmə” oynayan çilingər Qaqaş, balabanda züytutan Babaş, gözəl səsi olan Səyyadla, onun zarafatlı sevgilisi traktorçu Kəklik də gəlmişdilər. Ceyran xala da evdən düşüb qonaqlara “xoşgəldin” elədi. Mən onu qonaqlarla tanış elədim. Camal müəllim dedi:

– Sizi görməyimizə çox şadıq, Ceyran xanım, Sarıköy-nəklə Valeh sizin haqqınızda bizə çox danışblar.

Ceyran xala gülümsəyib dedi:

– Sizin haqqınızda da onlar mənə danışblar. Demək, biz çoxdan tanışq.

Sonra Rəcəb müəllim komanda verdi:

– Hə, uşaqlar məşin boşaldılsın!

Cavanlar məşindən iki qoyun, həsir səbətlərdə cürbəcür yemək şeyləri ilə bərabər bir çadır da düşürdülər.

– Uşaqlar, bu çadır nədi? – deyər mən soruşdum.

Təsərrüfat müdiri Rəcəb müəllim dedi:

– O çadır mənim ideyamdır! Budur ey, bu həyətdə quracağıq.

Ceyran xala dedi:

– Nə üçün? Məncə, evə yerləşərik (*İ.Ə.*).

III

Dinməzcə durub o biri otaqdan gözəl bir sandıqça gətirdi. Açıb içindən xeyli məktub çıxartdı.

Dünən gecə hələ bu məktublarını da geri istədi, vermədiyimi görüb, cır, at getsin, dedi. Məndə sənə məktubların yoxdur dedim. Belə haqsızlığa nə deyirsiniz?! İstədim gedim anasıyla görüşüm, söhbət edim. Ona da razı olmadı.

Elə bu zaman telefon zəngi çalındı. Qızın rəngi qaçdı. Tez yerindən sıçrayıb yataq otağına keçdi. Dəstəyi götürdü. Bəli, bəli dediyini eşitdik. Bir neçə dəqiqə səs gəlmədi. Sonra Sevda yavaşcadan dedi: “Səhnə, vallah şərtinə razıyam. Necə? Anan buna da razı deyil? Ah... Akif, mənə anana sevdirə bilməmişənsə, deməli, sən özün də mənə sevmirsən”.

Səs kəsildi. Qızının dərдинə acıyan ananın elə bil təsəllisi göz yaşları idi. Onun yanağından süzülən yaşlar mənim Akifə, Akifin anasına olan qəzəbimi daha da artırdı. Sevdanın səsi gəlmirdi.

Gülər yataq otağına keçdi. Xeyli sonra hər ikisi stolun arxasında oturdu. Sevdanın gözləri qızarmışdı (X.H.).

ADLAR

§ 198. A səsi ilə başlanan səkkiz qız adı xatırlayıb yazın.

§ 199. H səsi ilə başlanan yeddi oğlan adı yada salıb yazın.

§ 200. Bir sözdən ibarət olan on şəxs adı göstərin.

§ 201. İki sözdən əmələ gətirilmiş on dörd şəxs adı yada salın və yazın.

§ 202. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində şəxs adlarının hansı üsullarla yaradıldığını qısa şərh edin.

§ 203. Mövcud xüsusi şəxs adına “ə” ünsürünün artırılması ilə yaradılmış on beş şəxs adı xatırlayıb yazın.

Nümunə: *Zabit – Zabitə*
 Rəşid – Rəşidə
 Lətif – Lətifə

§ 204. Aşağıdakı şəxs adlarının hansı üsullarla yaradıldığını yazılı izah edin.

Sevil, Yaşar, Yaxşı, Aygün, Dönməz, Solmaz, Qorxmaz.

§ 205. Aşağıdakı şəxs adlarının mənalarını yazıb izah edin.

Arəstə, Akif, Züleyxa, Zülfüqar, Eldar, Elşad, Fərahim, Şərəf, Ziyəddin, Nürəddin.

§ 206. Verilmiş kişi və qadın adlarını əlifba sırası ilə düzün.

I

Şaiq, Əşrəf, Zakir, İlyas, Yusif, Kamran, Kazım, Naib, Rasim, Aydın, Cəmilə, Qabil, Dönməz, Səyavuş, Mehdi, Muxtar, Namiq, Pənah, Rizvan, Qılman, Nəbi, Rahim, Asif, Valeh, Qüdrət, Eyvaz, Xosrov, Cabir, Məzahir, Rövşən, Saleh, Teymur, Fərrux, Hətəm, Nəsim, Rüstəm, Sərdar, İkrəm, Əjdər, Fikrət, Camal, Cəmişid, Şəmsi, Qumru, Lətifə, Tutu, Zərifə, Mənzər, Dürrə, Türkan, Cəfər, Şamil, Gülxar, Nahidə, Xavər.

II

Vaqif, Ənvər, Zeynal, İlqar, Yunis, Kamil, Nadir, Pərviz, Aqıl, Sadiq, Toğrul, Rübabə, Nəsimə, Mayıs, Nəcəf, Adil, Vazeh, Qiyas, Seymur, Xəlil, Turan, Minayə, Gülzar, Gəray, Lətif, Müşfiq, Rəşid, Pəri, Səlim, Cövdət, Söhrab,

Tofiq, Fəzil, Ceyhun, Vəsmə, Zöhrə, Rəsul, Vədadi, Qasım, Qafur, Qəni, Dursun, Səfər, Fərhad, Xasay, Hadi, Cəbi, Qətibə, Əbdul, Kərim, Möhsün, Nuru, Ramiz, Qədir, Elxan.

III

Səməd, Şahin, Əskər, Zöhrab, İmran, Yaqub, Xədicə, Kərəm, Nüsrət, Oqtay, Qulam, Elçin, Mahir, Rəcəb, Vahab, Qaçay, Sabir, Sulduz, Turab, Göyüş, Asəf, Veysəl, Eldar, Sarxan, Həbib, Səməd, Tahir, Fərəc, Hafiz, Hüsni, Cəmil, Əkrəm, Sübhan, Fərid, Yasəmən, Fizzə, Əfiqə, Səidə, Süsən, Xuraman, Püstə, Natəvan, Şakir, Şəmsi, Xumar, İzzət, Şəhla, Şüküfə, Nuridə, Zəhra, Yavər, İsmət, Əfruz, Bədurə.

FAMİLİYALAR

§ 207. Fəmiyliya nəyə deyilir və onlar necə yaradılır?

§ 208. Müasir azərbaycanlı fəmiyliyalari hansı şəkilçilər vasitəsi ilə düzəldilir?

§ 209. Verilmiş parçalardan fəmiyliyalari seçin, hansı şəkilçilərlə və necə düzəldiyini aydınlaşdırın.

I

1) Bir dəfə (ili yadımda deyil) sinifdən çıxıb müəllimlər otağına getdiyim zaman Cəfər qarşıma çıxdı. Üzü mənə tərəf danışa-danışa dalı-dalı yeriməyə başladı. Onun bu hərəkəti mənə qəribə göründü, heç gözlənilmədən ona dedim:

– Cəfər, sən ya çox böyük adam olacaqsan, ya da heç bir şey.

Mənim bu sözlərim ona çox təsir etmişdi. Sonralar mənə məlum oldu ki, o, “heç bir şey” olmadığını sübut et-

mək və məni buna inandırmaq üçün daha səylə oxuyur, xalqa faydalı bir adam olmağa çalışmış.

2) Azərbaycanda uşaq ədəbiyyatı sahəsində inqilabdan sonra böyük nailiyyət əldə edilmişdir. M.Seyidzadə, M.Dilbazi, M.Rzaquluzadə, Ə.Abbasov artıq uşaqların məhəbbətini qazanmış və öz yaradıcılıqlarını əsasən bu sahəyə həsr edən müəlliflərdəndir. Bu yazıçılarda sağlam fikirlə birgə uşaq zövqünü, marağını, ruhunu duymaq və ifadə etmək bacarığı vardır. Son zamanlar bəzi gənc yazıçıların (B.Vahabzadə, N.Gəncəli, H.Abbasızadə) uşaq ədəbiyyatına maraq göstərməsi də sevindirici hadisədir.

3) Gənc Tamaşaçılar Teatrının uzun illər boyu qazandığı müvəffəqiyyət onun yaradıcı aktyor kollektivinin, istedadlı gənc rejissor və tərtibatçılarının adı ilə bağlıdır. Teatr bütün fəaliyyəti boyu özünün səmimi, bacarıqlı aktyor kollektivini yaratmışdır. A.Qurbanovun, Ə.M.Atayevin, S.Məcədovanın, Ə.Ağayevin, H.A.Sadıqovun, Yusif Dadaşovun yaratdıqları gözəl surətlər gənclərimizin dərin rəğbət və məhəbbətini qazanmışdır. Uşaqlarımız onların çoxunun adını əzbər bilir, yaratdıqları müsbət surətləri təqlid edir, həyatda onlar kimi olmağa çalışırlar (A.Ş.).

II

1) Beş nəfər idik. Krıma gedirdik. Yoldaşlarımızdan iki nəfəri: Ə.Kürçaylı və A.Babayev burada olmuşdular. Vidadi Babanlı isə istirahət və yaradıcılıq evlərində ilk dəfə olurdu.

2) Tanışlar çoxalmışdı. Qonşu kəndlərdən də çağırışa gəlmişdilər. Şahinlə Sədi də bizim dəstəyə düşmüşdü. Əhəd Qapaqovla Çovdar müəllim, Kərəm arxa çantaları dallarında hazır dayanmışdılar. Şəhər uşaqlarından da çağırışa gələnlər vardı. Onlardan bir neçəsini tanıyırdım. Rəşid Rəsulovu, Əli Sübhini, Salman Əliyevi. Əli Sübhi şair

idi. Hətta ilk şeirlər kitabı çapdan çıxmışdı. Salman Əliyevin isə şeirlərini oxumuşdum. Sonra isə Qazax pədoqoji məktəbinin ədəbiyyat dərniyi üzvləri ilə şəhər orta məktəb şagirdlərinin görüşündə şəxsən onlarla tanış olmuşdum. Rəşidləsə o qədər yaxın deyildim.

3) Sevindirici halın biri də odur ki, səhnədə zahir pafosa, təbiiliyə xələl gətirən hərəkətlərə rast gəlmirik. Aktyorlar surətlərin daxili aləmini açmaq üçün həm fərdi cizgilər tapır, həm də öz oyunları ilə bir-birini tamamlayırlar. Bu cəhətdən S.Bəşirzadə ilə (əməkdar artist) H.Qurbanovun, M.Şeyxzamanovla (əməkdar artist) M.Afşarovun (əməkdar artist) oyunları çox maraqlıdır.

Sofiya Bəşirzadə Səadət xanımın ziddiyyətli surətinin daxili aləmini açmaq üçün çox canlı ştrixlər tapa bilər. Biz onun eyni səhnədə müxtəlif psixoloji vəziyyətlər keçirdiyinin şahidi oluruq (İ.Ş.).

III

1) ...Arxayın ola bilərsən, qadası, Əziz Mayılovdan, bir də sənə demək olar ki, ailə üzvün Məmiş kişidən başqa, hələlik mən bunu heç kəsə göstərməmişəm. Bir az da aydın desək, rəsmi orqanlara çıxartmamışam... Əmin o dünyadan qılıncını uzadıb dirəyib boğazına. Ancaq hələ gec deyil, fikirləş, qadası!.. Eşitmişəm, Məsim Qonaqlı deyib, sən buna əhəmiyyət vermirsən. Nəzərə al ki, bu indi Məsimin yox, Zəfər Sayılovun əlindədir. Adamdan adama təvafüt var... Onu da nəzərə al ki, Sultan Əmirinin ölümü barədə heç bir həkim zaklyuçeniyası-filanı yoxdur. Yoxlamışam, yoxdur, özü də yəqin təsadüfi deyil ki, yoxdur.

2) Protokollar sizi çaşıdırıb, yoldaş Mayılov! Köhnə rejim əleyhinə bizim rayonda əsas prinsipial mübarizəni camaat özü başlayıb, camaat özü də axıra çatdırıb. Sizin yaxşı tanıdığınız Təftiş Abbas! Qoşqar Sadıqzadə! Müba-

rizənin içərisində biz özümüz olmuşuq. Əmimin əleyhinə Sayılov da çıxış eləyib.

3) Sayılov nəzərdə saxlamışdı ki, Rəhimli də, Əlləzoğlu da, Məsim Qonaqlı da, başqa bir neçə nəfər də həmin kağızı şəxsiz-şübhəsiz bir sənəd kimi təstiqləyib, onun ittihamını daha da möhkəmləndirəcəkdilər... (İ.H.)

LƏQƏBLƏR

§ 210. Ləqəb necə yaranır və bunun işlənməsinin səbəbi nədir.

§ 211. Verilmiş bədii parçada ləqəbin necə meydana gəldiyini aydınlaşdırın.

– Bu yaş söhbətini haradan eşidib çıxartdın?

– Hə, görürsən yalanının üstü açılanda qaçırsan... İndi səndən bir şey soruşacağam. Amma dürüst cavab ver: Qarğadələn Mələyin oğlunun sünnət toyunda Nazı Ağakışinin Zurnaburun Abbasqulunu öldürməyi yadıncadırmı?

– Allah ölənlərinə rəhmət eləsin, bu xəbəri mən rəhmətlik qayınatamdan eşitmişəm. Rəhmətlik qayınatamdan, Allah ölənlərinizə behişt versin, Qarğadələn Mələyin kirvəsi imiş. Dəlləyə də bir kəllə firəng qəndi bağışlayıbmuş. Kişi gərək sözün düzünü danışsın, bu əhvalatı mən, Allah ölənlərinizə behişt versin, rəhmətlik qayınatamdan eşitmişəm. Mən yalan danışmaram (Y.V.Ç.).

§ 212. Mətni oxuyun, şəxs adlarına diqqət yetirin, ləqəbləri seçin.

Bu arvadın adı nədir? Yadımdan çıxıb. Əri öləndən sonra uzun müddət yas saxladı, yeddi-səkkiz il qara geyindi, sonra məlum oldu ki, qara geyim göz pərdələmək üçün imiş. Məlum oldu, camaat da bunun adını Qaradonlu qoydu...

– Hanı o Göbələk Məmişin qızı, niyə burada deyil? – Qaradonlu gözücu təhkimçiyə baxa-baxa qışqırırdı... Sanki tale özü hər addım Gülgəzi Səmədə xatırladırdı.

O, özünü məcbur edib başqa şeylər düşünməyə çalışdı: “Göbələk Məmiş, Təftiş Abbas, Qaradonlu... Camaat yaraşdırır! Rəhimliyə ad tapmayıblar? Kötük Rəhim! Əcəb yaraşdırıb camaat. Yəqin bu da bir növ mübarizə üsuludur!..”

Səməd yorğun-yorğun qımışıb, Rəhimlinin çuğundur kimi qızarmış üzünə baxdı. Rəhimli onun təbəssümünü öz bildiyi kimi yozdu:

– Bu Qaradonlu uzun işdi, yoldaş Səməd! Dad bunun əlindən.

Qaradonlu yenə nə dedisə, arvadlardan gurultulu qəhqəhə qopdu. Gülüş kəsər-kəsməz, təkrar Qaradonlunun səsi eşidildi (*İ.H.*).

§ 213. Yaşadığınızı ərazidəki şəxslərin adları üzərində müşahidələr aparın, təsadüf etdiyiniz ləqəbləri qeydə alın və onları yaranma səbəblərinə görə qruplaşdırın.

TƏXƏLLÜSLƏR

§ 214. Təxəllüs nəyə deyilir və hansı sahələrdə işlədilir?

§ 215. Aşağıda adları verilən söz sənətkarlarının təxəllüslərini şərh edin.

Əfzələddin İbrahim oğlu *Xaqani*

İlyas Yusif oğlu *Nizami*

Seyid Əli İmadəddin *Nəsimi*

Məhəmməd Süleyman oğlu *Füzuli*

Şah İsmayıl Heydər oğlu *Xətai*

Abasqulu Mirzəməhəmməd oğlu Bakıxanov *Qüdsi*

Mikayıl Mirzə Qədir oğlu İsmayılzadə *Müşfiq*

§ 216. Görkəmli söz sənətkarlarından 10 nəfərin təxəllüsünü xalırlayıb yazın və izah edin.

2. ETNONİMLƏR (NƏSİL, QƏBİLƏ, TAYFA ADLARI)

§ 217. Etnonimin nəyə deyildiyini aydınlaşdırın.

§ 218. Aşağıdakı etnonimləri cümlələrdə işlədin.

Padar, İmir, Gəncə, Əfşəran, Şıxlı, Şilyan, Təklə, Goran, Zığ, Qıpçaq, Bayat.

§ 219. Baharlı, Qaraman, Türkman... Bildiyiniz 15 etnonim söz yazın.

3. TOPONİMLƏR (YER ADLARI)

§ 220. Verilmiş bədii parçalardan yer adlarını seçib yazın.

I

1. Yarpaq açdı saraldı, qırov bağladı kollar,
Gün boyu gah Şirvanı,
Gah Muğanı dolaşdım (Ə.C.).

2. Lökbatan düzü, ondan o yana artıq axşam qaranlığı-
na bürünməyə başlanan Salyan yolu, sağ tərəfdə təpələrin
arası ilə uzanıb gedən “Yasamalaltı” buradan açıq-aydın
görünürdü. 3. Buruqlardan o tərəfə, daim palçıq vulkanı
püskürən Boğboğa dağı aydın görünürdü. Əjdərin üzə-
rində dayandığı təpədən Balaxanının dörd tərəfini aydın
görmək olurdu. Şimal-şərq tərəfindən Zabrat kəndi, cə-
nub-şərqdən Ramana Balaxanını əhatə edən qum səhrasın-
da dalğalı dənizdəki yelkən kimi görünürdülər (*S.Rəhi.*).

4. Qızıışan qoşun Pəri çinqılına yürüş elədi. Qədəmləri
titrəyən Səlim bəy də irəlilədi. Ancaq onlar Nəbinin qur-
duğu yaşıl dəyəni içi boş, Pəri çinqılını isə ağ duman içində
gördülər.

Çinqıllıq yuxarı qanadlanan Boz at çoxdan Sarıbaba
dağının gədiyini aşmışdı. Güllə səslərini eşidən dəstə da-
yanmayıb, Nəbinin müəyyən etdiyi yerə toplandı. Bu dəfə,
doğrudan da, Nəbi özbaşına dəstəsi ilə “Təbriz!” deyərək yol
aldı. Sınıq düşən Səlim bəy suyu süzələnə-süzələnə Gorusa
qayıdıb istər-istəməz Peterburqa bir də xəbər yazdı. O yazdı
ki, bizim böyük padşahımız, sizin hüsurunuzda çox böyük
qələt eləmişik, başımızı daşın böyüyünə döymüşük. Qaçaq
Nəbi nə İranda, nə də Turanda imiş. Burada, Zəngəzur dağ-
larında imiş. Bu “qara xəbər” padşaha çatır-çatmaz o, Tiflis-
də sərdarın üstünə tez gəldi ki, bəs durmayın, cəld tərpənin,
güclü qoşun yeridin, bütün dağları tutun (*S.R.*).

II

1. Qulam İçərişəhərdə yaşayırdı. Qalın qala divarları
ilə əhatə olunmuş İçərişəhərin heç bir plana tabe olmayan
dolaşıq küçələri imkan vermir ki, oxucunu Qulamın yaşa-
dığı evlə tanış eləyək. Bakı vaxtı ilə bu qalın divarların və
bürclərin arasına sığınmışdı. Ancaq on doqquzuncu əsrin
sonunda ətrafa o qədər qol-qanad ataraq böyümüş və ge-

nişlənmişdi ki, bu divarların qucaqladığı şəhər artıq İçərişəhər adı almış, ancaq tarixin canlı şahidi, keçmişin bir yadigarı kimi qalmışdı (*S.Rəh.*).

2. Qaçaq Nəbinin əlindən Nikolay padşahın canı cəzana gəlmişdi. Gündə Peterbrudan Gorusa möhürlü paket gəlirdi ki, ya Qaçaq Nəbini öldürüb ölüsü barəsində mənə tel vurun, ya da onu diri-diri tutub hüzuruma göndərin!.. Bundan başqa, Nikolay padşah Qaçaq Nəbinin başını gətirən hər hansı bir adama kisə-kisə qızıl da vəd edirdi. El-oba Nəbini öz gözünün didəsi kimi qoruyub saxlasa da, Sarımsaqoğlu kimi şeytan-şuğul bu qızıl vədindən ötrü işə girişirdi. Zəngəzur naçalnikı Səlim bəydən tutmuş onun pristavlarına, koxalarına, yasavullarına qədər böyük bir malın divanı yerindən tərpənib Nəbini izləməyə başlamışdı. Hələ üstəlik Naxçıvan, İrəvan naçalnikləri də Qaçaq Nəbinin ardınca adam salmışdılar. Divan adamı əldə çıraq Qaçaq Nəbini axtarıb, padşahın qabağında qulluq göstərərək ondan kisə-kisə qızıl, bir də medal almaq istəyirdi. Xəlvəti işə girişən şeytan-şuğul kar görməyəndə toplu-tüfəngli padşah qoşunu hərəkətə gəlir, bölük-bölük soldat, dəstə-dəstə kazak yeri-yirdi. Həcəri yanına alan Nəbi də şimşək kimi buradan vurub oradan çıxır, divanı dəli eləyib dalınca oynadırdı... Qaçaq Nəbinin soracağı bir gün Gorusun başı Salvartı yaylağının Üçtəpəsindən, ikinci günü Naxçıvanın qaşığı Qanlı göldən, Ərəfəsədən, üçüncü günü Qafanın kəlləsi Nənəbaladan, Xustubdan, dördüncü günü Şuşa qalasının bəndərgahdarı: Kirsdən, Sağsağanlıdan, Sarı Babadan, Əsgərardan Gəlirdi (*S.Rəhi.*).

III

1. Təzə qüvvə gələnə kimi Nəbi igidlərini aradan çıxarırdı, özü də yel qanadlı Boz atın belinə qalxıb aynalıni ataata gözdən itirdi. Belə olanda Nəbinin şöhrəti birəmin ya-

yılır, adı-sanı dildən-dilə dolanır, nəinki Zəngəzurda, Naxçıvanda, Qarabağda, Şəkiddə, Şirvanda, Gəncədə, Şəmsəddində, bütün Qaf elində sinəsi qabaran hər kəs Nəbidən danışdı. Dağlarda tütək çalan çiyni yapıncılı çobanlardan – çadırlarda dastan açan əli sazlı aşıklara qədər hamı Nəbinin şəninə söz qoşur, Həcəri tərif eləyir, aynalıdan söhbət salıb Boz atın ildırım qaçarağını vəsf eləyirdi. Belə olduqda, yenə də xəbər-xəbərə calanır, Peterburqa çatır, Nikolay padşahın cini vurub kəlləsinə çıxırdı:

– Bu qaçaq Nəbi Qafqazda bizdən ötəri bir Puqaçov olmasınmı? – deyə padşah bığını gəmirirdi: – Bu azar bir də yenidən Rusiyaya yayılmasınmı?

Bu barədə hamıdan artıq döşünə döyüb, padşaha söz verən Zəngəzur naçalniki Səlim bəy bilmirdi nə eləsin, gündən-günə qəzəblənən padşaha hansı üzlə cavab versin? Gorus naçalnikindən başlayıb, Gəncə qubernatorundan ötür, Tiflisdəki sərdara qədər padşaha hey xəbər yazılır, yuxarıdan hey xəbər qəlirdi (S.R.). 2. Güney kəndinin şimal tərəfi dağavar yer idi. Düzdən dikləndikcə xırda təpələr, təpələri ötdükcə tək düşmüş Gündüz dağı, onun dalından yenə silsilələnmiş Göyümsov dağlar gəlirdi. Güney gövşənini şimaldan ayıran Göyümsov sıra dağlarının başından il uzununu qar getməzdə (M.C.).

3. Dedim: – bir gün olacaq, könlümün arzuları
Sayrışan ulduz kimi parlayıb göy üzündə
Qoşqarın ətəyində, Muğanda, Mil düzündə,
Göy gölün yaxasında, Şah dağında yanacaq.
O günlər uzaq deyil!.. Qulaq verirəm hərdən,
Odur, mator səsləri gəlir Mingəçevirdən (Ə.C.).

§ 221. Aşağıdakı toponimləri nəzərdən keçirin, morfoloji yolla əmələ gətirilmiş toponimləri sağ, sintaktik yolla yaradılmışları isə sol sütunda yazın.

I

Sarıqamış, Ağdaş, Qızılkənd, Qoşabulaq, Qızıldaş, Qaradonlu, Hüsülü, İlkıçı, Dəvəçi, Pirquluoba, Qaraçala, Aşağı Bucaq, Eyvazlılar, Quşçu, Ağköynək.

II

Şiştəbə, Bağbanlar, Sığırılı, Qarayar, Dəmirçidam, Zaqatala, Neftçala, Aladaş, Hamamlı, Ocaqlı, Şahağac, Daşkəsən, Qarabağ, Salyan, Qalacıq.

Güllücə, Müsüslü, Alagöz Məzrə, Qazança, Qaraqucaq, Sarıyal, Ağdərə, Həşimxanlı, Tatlı, Qaraqoyunlu, Toğanalı, Ağaməmmədli, Muğanlı, Qızılağac.

§ 222. Morfoloji yolla əmələ gəlmiş 15 toponim xatırlayıb yazın.

§ 223. Morfoloji yolla (kök+şəkilçi) əmələ gələn yeddi toponim yada salıb yazın.

§ 224. Morfoloji yolla (kök+şəkilçi+şəkilçi) əmələ gələn beş toponim xatırlayıb yazın.

§ 225. Morfoloji yolla (kök+kök+şəkilçi) əmələ gələn doqquz toponim xatırlayıb yazın.

§ 226. Sintaktik yolla yaranmış beş toponim yada salıb yazın.

§ 227. Sintaktik yolla (kök+kök) əmələ gələn beş toponim yazın.

§ 228. Sintaktik yolla (kök+kök+kök) əmələ gələn altı toponim xatırlayıb yazın.

§ 229. On beş antroponim xatırlayıb yazın.

§ 230. Aşağıdakı etnonimlərdən yaranmış toponimləri izah edin:

Rəhimli, Novruzlu, Xəlilli.

§ 231. Yeddi fitotoponim xatırlayıb yazın.

§ 232. Aşağıdakı toponim sözlərin necə əmələ gəldiyini aydınlaşdırın.

Alabaşlı, Ağköynək, Qaradonlu, Yekəqurşaqlı.

§ 233. Səkkiz zootoponim xatırlayın və yazın.

§ 234. Verilmiş toponim sözlərin yaranma yolunu izah edin yazın.

Kəpənəkçi, Ceyrançol, Lökbatan, Xoruzlu, At Bulaq.

§ 235. Bakı şəhərinin mikrotoponimlərini xatırlayın və yazın.

HİDRONİMLƏR (SU HÖVZƏLƏRİ ADLARI)

§ 236. Aşağıdakı bədii parçalardan hidronimləri seçib yazın.

I

1. Araz daşanda bilər,
Kür qovuşanda bilər

Yar yarın qədrini
Ayrı düşəndə bilər (*Bayatı*).

2. Sahilləri qamçılar,
Köksümüzdə yatan Xəzər
Bəzən bizə dərd gətirər
Dərdimizi udan Xəzər (*S.Şəfəq*).

3. Bir neçə gün idi ki, pambıq yığımını başlamışdı, bərə-
çinin də qayğısı xeyli artmışdı. Bərə gündə azı yüz dəfə
Kürü o tərəf-bu tərəfə keçirdi. Sübh tezdən gecə yarısınadək
(X.H.). 4. Kənd və şəhərlərin su ilə batırılması ilə əlaqədar
olaraq Noqat çayının vəziyyətini öyrənməli idik. Qamış-
lıq və göllərlə hərəkət edərək ön xəttə yaxınlaşdıq. Oradan
qamışlıqda gizlənə-gizlənə sağ sahilə keçib dənizə yaxın-
laşdıq. Dansiq körfəzinə çatdıq (Burada Noqat çayı dənizə
tökülür.). Hər şey görünür. Geniş dəniz, ön cəbhə xətti. Bi-
zim təyyarələr fasiləsiz bomba tökür. Partlayışlar olur, su
fəvvarə vurub göyə qalxır. Biz bu atəş və gürultu altında lap
dənizə yaxınlaşdıq. Noqat çayının burada enini, uzununu
və dərinliyini ölçüb çayyuxarı hərəkət etdik (*İ.Ş.*).

II

1. Onlardan kənarda, Balaxanın cənubunda “Böyükşor”,
şimalında isə “Qoşanohur” gölcükləri gözü çarpırdı (*S.Rəh.*).

2. Məçlan suyu qaynağın
Ellər sənin oynadığın,
Nə gözəldir yaylağın
Gəlin kimi baxan Gül! (*Ə.C.*)

3. Faşistlər geri çəkilərkən Kuban çayının üstündə ağır,
motorlu panton körpüsünü qoyub qaçmışdılar. Bu panton

çox nadir tapılan panton idi. Onun üstündən nəinki maşınları, tankları, hətta dəmiryol qatarını da keçirtmək olardı. Biz bu panton körpünü sökməli və maşınlara yükləyib aparmalı idik. Görünür, bizimkilər Kerç boğazını nəzərdə tutur, oranı keçməyə indidən hazırlaşmışdılar. 4. Neçə gündür ki, Qara dənizdəyəm. İki dəfə Sennoya getmişəm. Bu isə Kerç yaxınlığındakı balaca bir limanda katerimiz dayanıb. Sahilə çıxmışam. Sahil hündürdür. Təpəlikdir. May hiss edilir. Otlar yaşıllaşmış, çiçək açıb. Mən Krım torpağında oturub bu bahar çiçəkləri içindəki səngərlərlə, top və mərmə çuxurlarına tamaşa edirəm (İ.Ş.).

II

1. Xam torpaqdayam. Uzaqdan Tarbaqatay dağlarının ətəkləri görünür, dağların başını zərif cuna kimi ağ duman bürümüşdü. Ətraf çöl, göz işlədikcə çöldür. Günəş yandırır yaxır. Qarşımda bərəkətli taxıl zəmiləri uzanır. Xəfif meh onlara daraq çəkir, dolu sünbüllər pıçıldasır, xışıldayır. Bunlar necə də Xəzərin ləpələrini xatırladır! Yaşıl dəniz, taxıl ümmanı. Siz mənə doğma Xəzərimin sərinliyini gətirdiniz, insanlar bura həyat gətirən kimi... (X.H.)

2. Bizim xidmətə başladığımız on doqquzuncu panton batalyonu döyüşlərdə çox iştirak edib. Axırınıcı dəfə Şimali Qafqazda, Terek çayı ətrafında döyüşlərdə olub. Sonralar onun pantonlarını faşistlər top atəşi ilə dağıdıblar. Beslan tərəfdə hər şey əldən çıxıb. Çoxlu tələfat verib. Geri çəkilərək, hərbi Gürcüstan yolu ilə buraya, Qara dəniz sahilinə gəlib (İ.Ş.).

3. O deyir ki, yavaş-yavaş Arazla yaxınlaş. Tərs kimi iş də çox yaman vaxta düşübdür, Araz da göyə qalxıb qan gedir. Barı sən üzgüçülük bilirsənmi?

– Əşi, ay ağa, bu Ağcabədi qamışlığından hara çıxırıq, bizim Arazda nə azarımız var? Onun dibi Allah bilir haradadır. İndi Arazın dibinə yüz alaçıq çubuğu bir-birinə

çalışsan, yenə çatmaz. 4. Onların öz şagirdlərinə qarışb, əllərinə bel götürüb bahəm işləmələri, becərdikləri məktəb bağçası da gündən-günə gözəlləşmiş, o tay-bu tay Kür qırağının bütün məktəblərinə nümunə olmuşdur (S.R.).

§ 237. Tərkibində “**çay**” sözü olan on hidronim tapıb yazın.

Məsələn: Arpa çayı.

§ 238. Kür və Araz sözlərinin mənşəyi haqqında olan fikirlərə münasibətinizi bildirin.

§ 239. Xəzər sözünün mənşəyi və Xəzər dənizinin digər adları haqqında nə deyə bilərsiniz?

§ 240. Tərkibində “**göl**” sözü olan beş hidronim tapıb yazın.

Məsələn: Maralgöl.

§ 241. Aşağıdakı sözləri cümlədə işlədin və onların yazılış qaydasını izah edin.

Qarannohur, Qaranohur.

§ 242. Verilmiş sözlərin yazılış qaydasını aydınlaşdırın və onları cümlədə işlədin.

Göy göl, Maralgöl, Pəncəgöl, Qanlıgöl, Qaragöl.

§ 243. Aşağıdakı sözləri orfoqrafik prinsiplərə əsasən düzgün yazın.

I

Birinci sıxılı, qazı qumlaq, aşağı tala, böyük söyüdlü, qara qoyunlu, qara kazımlı, qızılı hacılı, qaçaq kənd, ağ bulaq, qızıl ağac, daş kəsən, yuxarı tala, kiçik dəhnə, köhnə xudat, göy tərə, mirzə cəfərli, miri kənd, orta silahlı, seyyid əhmədli, böyük mərcanlı, çay kənd, çoban kənd, çuxur yurd, şiş tərə, şor sulu.

II

Qaradəmirçi, ağzıbir, ağ yoxuş, ayı tala, arpa gədik, at bulaq, aşağı qışlaq, bala təklə, baş qərvənd, yuxarı ağcaya-zı, birinci biləcik, borsunlu, böyük söyüdlü, quşençə, qazan bulaq, qaya kənd, qara ağac, qara qoyunlu, qara dağlı, ağ daş, qara dərə, qımıl qışlaq, qonaq kənd, qorxmaz oba, dəyirman dağ, düz qışlaq, əbil yataq, əmir xanlı, ərkivan, tərə cənnət, ikinci qala, ismayıl bəylə, yuxarı quşçular, kənar çay, kəblə əhmədli, kömür dəhnə, köç əsgər, iqraq, ayırı bənd, qare qapı, mirzə qubanlı, nəzər alılı, minbaşılı, orta çalğan.

III

Abbasqulular, ağ bulaq, ağdam kənd, altı ağac, aman kənd, aşağı zeyd, balakənd, balaşürük, baş qaraçanlı, birinci nügədi, şor sulu, otuzikilər, böyük bəyli, vərgədüz, qazax bəyli, qazan bulaq, qara baba, qara qaşlı, qara daş, qara güney, qızıl hacılı, qoşa dizə, qum başı, dədə günəş, dik daş, ərəb qardaş bəyli, zöhrab kənd, kiçik qaramurad, bəyim sarov, yuxarı daş kəsən, kiçik dəhnə, köhnə qışlaq, göylər çöl, göbək tala, nohur düzü, qara çanta, püştə tala, aşağı silahlı, sərın bulaq, göydəlləkli, səbət keçməz.

5. ZOONİMLƏR (HEYVAN ADLARI)

§ 244. Zoonimlər nəyə deyilir və nə məqsədlə işlədilir?

§ 245. Aşağıdakı bədii parçalardan zoonimləri seçin.

1. Qaçaq Nəbi girinizə keçən kimi onun o güllə batmayan tilsimli Boz atının şəklini də aldırıb mənə göndərin! Göndərin ki, mən də Peterbruqda olan əcnəbilərə göstərim ki, bəs Qafqaz nədi, Pəri çinqılı deyilən nə... Bax, Pəri çinqılını dırmaşan Boz at budur!

Ancaq padşah necə fikirləşsə də, nə cür tədbir töksə də, Arazı göz qırpımında uçub keçən Boz at dəstəsinin qabağını çoxdan Təbrizə yetirmişdi.

Bu qayda elat arasında, alaçıqlarda, sıldırım dağlarda, şiş dağlarda danışığ Nəbidən, Həcərdən, Boz atdan gedir, hər yandan el axın-axın gəlib Sarıbaba dağına qalxır, dağın haçasından ağ muncuq kimi üzüaşağı axan Pəri çinqılına baxır, sanki onların qarşısında Boz at bir də qartal kimi qanadlanıb Pəri çinqılı yuxarı çıxırdı (*S.Rəhi*).

2. Rövşən axırncı sınaq üçün yenə də birinci atı minib sıldırım daşlığa saldı. At güllə kimi sıldırım daşlığa endi, qızılquş kimi uçub, qoca ilxıcının bərabərində dayandı. Qoca Alı atın qabaq ayaqlarının üylərini bərk sıxdı, at nə diksindi, nə də qırpındı.

İndi növbə ikinci atın idi. Rövşən bu atı da minib sıldırım aşağı əldən qoydu. At çeçiklərini daşlara cırpa-cırpa sıldırımı endi.

Qoca Alı dedi:

– Oğul, Rövşən, birinci at sınaqdan çox yaxşı çıxdı. İkinci at da pis çıxmadı, əmək itirmədi. Ancaq birinci ata çata bilməz. Bu atın tayı-bərabəri çarx altında tapılmaz. Birinci atın adını Qırat, ikinci atın adını Dürat qoyuram.

Həmişə qorxulu səfərlərə, düşmən üstünə, qalalar almağa gedəndə Qıratı minirsən, Qırat səni çox darlardan, çox ölümlərdən qurtaracaq (*“Koroğlu” dastanı*).

3. Dəmirçioğlu pəhləvan meydanında qalsın, Telli xanım mağarada, Ərəfat ilxıda, indi sənə kimdən deyim, Koroğludan (*“Koroğlu” dastanı*).

§ 246. İnak, qoyun və digər ev heyvanlarına verilmiş xüsusi adları xatırlayıb yazın.

6. KOSMONİMLƏR (SƏMA CİSİMLƏRİNİN ADLARI)

§ 247. Səma cisimlərinin adını bildirən beş kosmonim göstərin.

Nümunə: Şir (Əsəd) bürcü...

§ 248. Xüsusi ulduz adlarını xatırlayın və cümlələrdə işlədin.

Nümunə:

Dan ulduzu: – Bu qaranlıq gecə nə qədər sürdü,
Yetiş imdadıma, ey Dan ulduzu! (Ə.C.)

7. FİTOTOPONİMLƏR (BİTKİ ADLARI)

I

Əhməd Cəmilin

“Torpaqlı qış nağılı” şeirindən

*Yadıma salıram, – Kürün üzündə –
Sallarla o taya keçdiyimizi...
Biçinin ilk günü Turut duzunda
Günorta buz ayran içdiyimizi...*

*“Ağ buğda “ – əkmışdık o il, deyəsən
Məsəl var: “Ağ buğda” özü ağ gündür!
Nə vaxt “Sevinc” əksən şadlıq biçərsən
“Bol buğda” dediyin bolluq üçündür!*

*Xoşdur “Sıx sünbül”ün payız yuxası
Qışda “Aran dənisi” unundan umacı;
“Araz buğdası”nın sağ qovurması,
Muğan taxılından bişən bozzamac!*

*Ömrü xış dalında keçən babalar
Səpdi “Kosa buğda”, pərinc, vələmir...
İndi “Şərq buğdası”, “Aran dənisi” var
Bax gör, nə sərf edir, nə sərf eləmir.*

II

*Deyirlər: Günəşin nurundan əmək,
Zəhmətlə yetişən bar şirin olur...
Bağlar sovulandıq qar düşənəcən
Burada qalanda nar şirin olur!*

*Yadımda deyil bu, "İridənə"dir?
Yoxsa ki, "Çəhrayı", "Qara gülöyşə"?
Qoy aşıqlar desin qoşa nar nədir,
Mən desəm, qorxuram qızlar gülüşə...*

*Hesaba almasaq üzü qat, çapıq,
"Şelli mələk" ilə "Bala mürsəl"i,
Deyərdim "Şahnar"la, "Qırmızıqabıq"
Bağlar gözəlidir, bağlar gözəli!*

*Yanır başım üstə qızıl almalar...
Yanır fənər kimi hər "Qəndil sinab"
Hər fəslin öz simfoniyası var,
Düşür orda-burda nə isə tap...tap...*

III

*Payızda yuyulur yağışla, şehlə,
Yuyulur "Ağ şirə", "Şanı", "Haçabaş"...
Qalır hər gilədə qoven-qüzehlə
Göylərdən süzülmüş iki damcı yaş!*

*Yanır hər salxımda min şəfəq, min nur.
Bol olsun "Ağ şanı", "Təbriz" üzümü!
Birisi – günəşdən yonulmuş büllur,
Biri kəhrəbanın sana düzüümü!*

*Adam var, uzaqdan baxanda deyər:
– Bu "Şirvanşah"dır, o "Quş ürəyi"...
Adam var, oturub bir səbət yeyər,
Bilməz ki, "Xərci"dir, yoxsa "Mələyi"...*

*Baxıram xiyaban tamam tarmardır,
Əyir budaqları şaftalı, hülü.*

*Bəli, bizim yerdə "Sarı yarma"dır,
"Qırmızı nazlı"dır bağların gülü!*

*Fəğrin ilk nurudur armudlarımız:
"Yaygörən", "Turş məzə", "Rövşən", "Alyanaq",
Bir şirin nemətdir hər nübarımız...
Hələ adlardakı tərəvətə bax!*

ÜMUMİLƏŞDİRİCİ ONOMASTİK TƏHLİL

§ 249. Xüsusi adların böyük hərflə yazılmasının səbəbini aydınlaşdırın.

§ 250. Ad və fəmiliaların bədii əsərlərdəki üslubu rolunu şərh edin.

§ 251. Dil tarixinin öyrənilməsində onomastikanın əhəmiyyətini izah edin.

SUALLAR:

1. Onomastika nəyə deyilir?
2. Onomalogiya nədən bəhs edir?
3. Onomastik vahid nədir?
4. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin onomastik sistemini necə təsvir etmək olar?
5. Onomastik vahidləri təsnif edin.
6. Antroponim nəyə deyilir?
7. Fəmiliya necə yaranır?
8. Ləqəb necə əmələ gəlir?
9. Təxəllüs nə üçün seçilir?
10. Etnonim nəyə deyilir?
11. Mikrotoponim nədir?

12. Toponim nədir?
13. Hidronim nədir?
14. Zoonim nəyə deyilir?
15. Kosmonim nəyə deyilir?
16. Fitotoponim nədir?

ƏDƏBİYYAT:

1. Afad Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, I hissə, 2003.
2. Əbüləzəl Dəmirçizadə. 50 söz. Bakı, 1968.
3. Səyarə Mollazadə. Coğrafi adlar və Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı, 1973.
4. Səlim Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili, II hissə, Bakı, 1970.

* * *

5. B.Budaqov. Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsi vəzifələri haqqında. "Azərbaycan toponimiyasının öyrənilməsinə həsr edilmiş elmi konfransının materialları" Bakı, 1973.
6. Q.Voroşil. Qafqaz Albaniyasının şimal-qərb zonasının bəzi toponimlərinin tarixi. "Materiallar", Bakı, 1973.
7. A.Qurbanov. Azərbaycan dilçiliyi problemləri, I cild, Bakı, 2004.
8. M.Təkləli. Qərbdən Şərqə ulu türk yurd adlarının dəyişdirilməsi tarixindən. Bakı, Elm, 1999.
9. Q.Qeybullayev. Azərbaycan toponimikasında ərəb təbəqəsi haqqında. "Azərbaycan SSR EA xəbərləri", № 1, 1976.
10. K.Əliyev. Kür çayının adı haqqında. "Azərbaycan SSR EA məruzələri", № 4, 1959.
11. R.Yuzbaşov. Azərbaycan coğrafiya terminləri. Bakı, 1972.

12. R.Yuzbaşov. Azərbaycanın coğrafi adları. Bakı, 1972.
13. A.Məmmədov. Coğrafi adların sirri. Bakı, 1969.
14. K.Ramazanov. "Salyan" sözünün etimologiyası haqqında. "Azərbaycan SSR EA xəbərləri". № 3, 1953.
15. A.Qurbanov. Azərbaycan dilinin onomalogiyası, B., 1988.
16. Ə.Tanrıverdiyev. "Kitabi-Dədə Qorqud"da şəxs adları. Bakı, 1999.
17. S.Əliyeva. Orxan-Yenisey abidələrində toponimlər. Bakı, 2003.
18. F.Qurbanova. Antroponimiyanın nəzəri məsələlərinə dair. B., 2001.
19. Ə.Dəmirçizadə. 50 söz. B., 1968.
20. Ə.Tanrıverdiyev. Türk mənşəli Azərbaycan antropo-nimləri. B, 1996.

III

SEMASİOLOGİYA

SEMANTİKA ANLAYIŞI

§ 252. Aşağıdakı sözləri semantik cəhətdən aydınlaşdırın.

I

Ovçu, bədən, astaca, dağ, duyğu, əl, ağac, armud, maraq.

II

Arzu, müəhazirə, arı, nənə, dərə, oba, işıq, aran, camaat.

III

Nəhəng, ağır, bəzək, hərarət, təbəssüm, artıq, ətraf, alov.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN SEMANTİK SİSTEMİ

§ 253. Mətnləri oxuyun, sözləri əşya, hal-hərəkət, əlamət, keyfiyyət və sair bildirdiklərinə görə qruplaşdırın.

I

Qış fəsli idi. Təqribən gecə yarısından dörd saat keçmişdi. Dağların, qayaların zirvələri zəif, sönük bir işıqla ağarmışdı. Günəş hənüz tulu etməmişdi. Hava qayətdə

soyuc idi. Halçın qayaların, yüksək dağların tərakim etmiş qar komaları və buz parçaları əcəb qərribə sürətlər təşkil etmişdi. Şiddətli əsən soyuc külək ağacların qurumuş budaqlarına, qayaların buzlu yarğanlarına çarpdıqca vahiməli səslər törədirdi. Neçə gündən bəri arası kəsilmədən eşidilməkdə olan top gurultuları bir az yavaşmışdı. Get-gedə hava işıqlanıb günəş işıqlanıb günəş ziyasının müqəddimə tilçeyişi ətrafdakı dağların zirvələrində nümayan oldu. Bu heyndə Bayburt şəhərinin içərisinə bir hövlnək çaxnaşma düşdü. Bu vəhşət qalanın təslim ediləcəyi xəbərindən Həqiqət etmişdi. Əhali sərəsimə əlinə gələnə götürüb qaçışdı. Bəşər balaları qoyun-quzu kimi mələşərkən çöllər dağılmaqda idi. Qohum-qonşuları heç kəs heç kimsənin yadına düşmürdü. Hər kəs canının qeydində, hər kəs öz başının harayında idi. Anbarlara, tayalara od vurulmuşdu. Şiddətli küləyin zərbəsindən yanğın anbaan artmaqda idi (A.S.).

II

Qoca susarkən Qumru çobanların üzünə baxdı, qız onların hamısının alova dikilmiş baxışlarından nə isə bir qüssə görüb fikrə getdi.

İzzət qarı bir az da qızındıqdan sonra ayağa qalxdı. Cavan çobanlardan biri Qumru ilə qarını enişə qədər ötürdü. Eniş başında çoban onlardan ayrılarkən, bütün yolu fikirlə və səssiz gələn Qumru birdən başını qaldırıb:

– Nənə can, – dedi, elə ki o xalçanı toxuyub qurtardım, çobanlara verəcəyəm. Ürəklərində niyə nisgil qalsın? İlin neçə ayını dağda olurlar, onun şəklini görməyəndə darıxırlar...

Cavan çoban nə deyəcəyini bilməyərək, qızın gözlərinə baxa-baxa qaldı. Qumru da ona baxarkən birdən o nədənsə qızardı, yenə də bir söz tapa bilməyərək, qızın balaca

əlini quş balası tuturmuş kimi ehtiyatla iki ovucu arasına alıb bir an saxladı, sonra eşitdiyi böyük vədi yoldaşlarına yetirmək üçün üzüyuxarı, obaya sarı yüyürdü (Ə.M.).

III

Məşriq kişi divanxana qapılarında get-gələ düşdü, bəziləri oğlunun tez buraxılacağını, bəziləri hələ işinə baxılmadığını dedi. Kimisi də sürgün olunduğunu xəbər verib, atanın bağrını yardı. İki aydı dustağın yeri-yurdu məlum deyildi. Yazıq kişi ac-susuz, ayaqyalın, başıaçıq, gözüyaşlı, ağzıdualı qapı-qapı gəzib, divan adamlarına yalvarırdı. Ləbbeykin ağası kişinin əlindən zara gəlib qovmuşdu:

– Açıq başımdan, oğlun xain çıxıb, cəzasını çəkəcək, heç atılıb-düşmə!

Məşriq kişi əsasına söykənir, altdan-yuxarı ağanın – o qansız və insafsız adamın sərt üzünə baxıb, özünə cürət verir.

– Oğlum nə xəyanət eləyib axı? (M.C.)

§ 254. Mətni oxuyun, hərəkət bildirən fellərin semantik sistemini şərh edin.

I

General pensnesinin üstündən şəkklə baxdı. Hələ Rusiyada olarkən haqqında çox eşitdiyi bu adamın şəklini ilk dəfə burada, Bakıda inqilabın ilk günlərində görmüşdü. Adamların ona necə pənah gətirdiklərinin şahidi olmuşdu. Dağılıb, təslim olmuş köhnə dünyanın tüstülənən uçurumları üzərində fəhlələrin onun eşqi ilə necə böyük və yorulmaz bir həvəslə yeni həyat qurmağa başladığına gizli-gizli həsəd aparmamışdımı? Yenilik nə amansız imiş! Həm də bahar xəyalları tək xoş və dadlı! Küçələrdə o insanın adı ilə səslənən marşların əks-sədalı sıldırımları

sanki yerindən oynamır, binaların dolanbac keçidləri içəri-sində burulur, tüğyan edir və sonra şəhərin üzərində bir-ləşərək, məğrur sədalar səltənətinə çevrilirdi. Bu xəyallar onu keçmişə qaytarıb, yenidən düşündürdü (*Q.İ.*).

II

Səməd bloknotunu tappıltı ilə örtüb başını qaldır-dıqda əmisini içəridə görmədi. Kabinetin qapısı açıq idi. Dəhlizdə camaat ortadan iki yerə ayrılmışdı. Sultan, çək-mələrinin cırıltısı ilə bütün binaya səs salaraq, adəti üzrə, burnu uzununu baxa-baxa düz gedirdi. O özünü nə qədər şax tutsa da, belinin əyildişi hiss olunurdu. Kim bilir, bəlkə də Səmədə elə görünürdü... Dəhlizin qurtaracağında Sultan qəfildən dayandı, səndələyib əlini divara atdı. Divar uzununu sürüşən əli yenə yanına düşdükdə, Səməd onun ovucunun əhəngdən ağardığını gördü. Dəhliz boyunca yüyürüb əmi-sinin qoluna necə girdiyini bilmədi. Lakin Sultan qolunu çəkdi, qamətini düzəldib maşına doğru getdi, Səməd qey-ri-iradi onun arxasınca bir neçə addım atdı. Bayır qaranlıq idi, yoxsa Səmədin gözləri tor görürdü?.. İndicə kabinetdə qəzəblə, nifrətlə, dalbadal üzünə söz çırpdığı adam onun əmisi idi, Səməd əmisinə nifrət edirdi (*İ.H.*).

Boz dirəklərin başında sakit şöləli lampalar cərgələşib ge-dir. Lampaların üzərinə qapanmış fəşşəkilli dəmir qapaqlar işığı yuxarıya və yanlara dağılmağa qoymur. Yerdə nəhəng ağ çevrələr kimi düzülmüş işıqların aydınlaşdırdığı tapdaq tor-paq üstündə qəzet, kağız parçaları tərپənir. Adətən gün batan-dan sonra əsməyə başlayan asta, ilıq bahar yeli yolların sağ-so-lunda, qalın qaratikan çəpərləri və tək-tük daş barılar arxasın-da sıx yarpaqlı hündür ağaclar qaralan bağların ara-bərəsində boğulur, yelin nəfəsi yalnız açıqlıqda, əldən-ayaqdan düşüb qalmış quru, qovzaq kağız xışıltısı da deyir: kənd yatıb (*İ.H.*).

SÖZÜN MƏNASI

§ 255. Sözüün mənası, sözüün həqiqi mənası, ümumi mənası, geniş mənası, dar mənası anlayışlarını izah edin.

§ 256. Aşağıdakı sözlərin hansının mənasını mətnsiz müəyyən etmək olar.

Ev, əl, kino, ilə, xalq, meşə, üçün, belə, ata, həyat.

§ 257. Aşağıdakı nümunələrdə fərqləndirilmiş sözlərin mənalərini izah edin.

I

O, hündür binanın daş pilləkənlərini sürətlə dırmaşırdı. Pörtmüş yanaqlarından həyəcanlı olduğu hiss edilirdi. Elə bil kimdənsə qaçır, bir dəfə geriyyə baxmağa imkan tapmır və gizlənməyə yer axtarırdı.

O, son mərtəbəyə çatıb böyük qapıdan içəri girdi. Bir an hərəkətsiz dayandı. Divara söykənib nəfəsini dərdi. Bahar günəşinin qüvvətli işığı pəncərədən çərəkə onun alınına düşürdü. O, tövşüyə-tövşüyə ətrafına boylandı. Günəşli foye bomboş idi. O, ayaqlarının səsilə ətrafındakı dərin sükutu pozaraq sürətlə irəlilədi, sağındakı açıq pəncərəyə yanaşaraq içəriyə baxdı.

Bura Peterburq texnoloji institutunun çertyoj otağı idi (M.H.).

II

Bir gün bir neçə müəllim və şagird məktəbin üstü açıq məşinə doluşub qonşu məktəbə görüşə yollanırlar. Zərəfşan gah məşinin qırağından yapışır, gah da əlini yanına salıb, intizar içində yırğalanır. Kimi deyib-gülür,

kimi qızğınlıqla boğazına güc verib danışır. Zərəfşan dinmir, Bəhramın xəyalı ilə bikefcə əylənir, Zərəfşana elə gəlir ki, Bəhram da orada, görüşdə olacaq, maarif şöbəsinin bir nümayəndəsi kimi iştirak edəcəkdir. Bəlkə də Bəhram girəvəyə salıb qat-qarışda Zərəfşan müəlliminin çəkiclədiyi barmaqlarından tutacaq, onu üstü açıq maşından rahatlıqla düşürəcəkdir? Axı, necə ola bilər ki, Bəhram heç görünməsin, bir yolluq gözdən itsin (S.R.).

III

Ceyran xalanın evinin böyründə ərzaq mağazası var idi. Oraya yüyürüb tort, konfet alıb gətirərək stolun üstünə düzdüm. Valeh əllərini başının altında çarpazlayaraq uzanıb yuxulmuşdu. Usdufca onun yanında oturub üzünə tamaşa elədim. Mən yatdığı yerdə Valehi çox az görmüşdüm. Mənə elə gəldi ki, bu neçə gündə o, xeyli kişiləşib. İndi onun üzündə elə bir ifadə var idi ki, elə bil bütün bu məhkəmələrdən, istintaqlardan, həbsxanalardan, bütün bu Yer planetindən çoxdan, lap çoxdan uzaqlaşmışdı. Elə bil məndən də xeyli zamandır ayrı düşmüşdü. Elə bil birlikdə keçirdiyimiz günlər onun günəşdən, ayazdan yanmış üzündə, uzun kirpiklərinin qapanışında həmişəlik bir kədər qoyub getmişdi (İ.Ə.).

§ 258. Aşağıdakı sözlərin mənalarını şərh edin.

I

Qənd, səhər, uşaq, toy, oğlan, süfrə, şəxs, etibar, üzüm.

II

Adam, duz, ulduz, qədim, göz, barmaq, kənd, cavan, axşam.

III

İclas, gəlmək, danışiq, saç, soğan, dəstə, pəncərə, pal-tar, kağız.

§ 259. Sözlərin məna çalarlığı anlayışını izah edin, mi-sallar göstərin.

TAM VƏ NATAMAM MƏNALI SÖZLƏR

§ 260. Mətnləri oxuyun, sözlərin hansı məna bildirdi-yini izah edin.

I

Bu oğlanın dedikləri həqiqət idi, özü də demək olar ki, tamamilə mənə də məlum həqiqət idi. Aydındır ki, mən özüm də bu həqiqət uğrunda mübarizə aparırdım, eyni za-manda xalqın özünün köməyinə möhtac idim. Gözüaçıq zəhmət adamlarının köməyinə möhtac idim. Ancaq oğlan doğru deyirdi, balaəmilər öz havadarlarının, əlaltılarının vasitəsilə işlərini elə qururlar ki, namuslu zəhmət adamları kənarda qalır, kənardan baxır, istehsalatın haqq-hesabına, sirlərinə vaqif ola bilmirlər. Vaqif olsalar da, kənarda olduq-ları üçün bir şey eləyə bilmirlər! Bu yalançı, saxta, cinayət-kar ağalardan bəziləri onları ona görə yaxın buraxmırlar ki, özləri istedadsızdırlar, qorxurlar paxırları açılıns (*İ.Ə.*).

II

Harda gizlətmisən oyuncaqları.

Harda... Gəl gəzək.

Tapsaq uşaq olaq bulaq, su kimi,

Tapsaq... dəniz üzü, göy üzü kimi.

Bənövşə ləçəyi, alça çiçəyi...

Gəl axtarib tapaq o gəlinciyi
Axtaraq ocağı, küncü-bucağı,
İçini çöl edək yurd daşlarının.
Axtaraq bizimlə günləri keçən
Yaxşı adamların yaddaşlarını.
Tapmasaq əl üzək,
Dalaşaq, küsək,
Amma axtaraq
Nə qədər vaxt var.
Tapsaq gəlinciyi gəşi
Torpaqdan, havadan, sudan, yağışdan,
Qanadlı alqışdan, qara-qarğışdan.
Soraq çıxmasa,
Ki onda əl üzək, bir yolluq küsək.
Bulağın gözündən, dəniz üzündən.
Bahar nəfəsindən əl çəkib gedək.
Hərəməz yapışaq bir ətəyindən,
Həsrətin üstündən yol çəkib gedək.
Tapdın?..
Onda incimə,
Tapmadın axı! (A.M.)

III

Məktəb sahəsindən yığılmış kartofun dibi suda ha deyildi. Beş-on gündən sonra o da qurtardı. Qaldıq lələ hu! Biz iri idik, vəziyyətin ağırlığını başa düşürdük. Amma Sənubər xalanın oğlu qanıb-qandırır, səhərdən axşamadək kartofun kürlüyünü edirdi. Eşitdiyimə görə, bir az kartof qalmışdı, onu da toxumluq üçün saxlamışdılar. Bəs necə, bu ilin gələn ili yox idi?! Di gəl Sənubər xalanın “dilibilməz, tanrıtanımaz” oğlunu başa sal. Onun zıqqılıtısını eşidəndə bizim sinfin döşəməsinin altında saxlanan toxumluq kartof haqqında düşünər, qulağıma heç nə girməz, gözümə

heç nə görünməzdi. Tərs təki zirzəmiyə də yol bizim sinifdən idi. Taxta qapının ağzına bir paslı qıfıl vurmuşdular. Onu da bir balaca tərpedəndə açılırdı (M.S.)

§ 261. Fərqləndirilmiş sözlərin mənalarını aydınlaşdırın.

I

Heç kəs bu toya bir söz tapıb, bir söz deyə bilməzdi, çünki hər iki cavan tamamilə bir-birinin babı idi. (S.R.)

II

Tərbiyəçi, sədrin hirsli vaxtlarını az görməmişdi, amma belə kobud və deyintili olduğunu təsadüf etməmişdi.(İ.H.).

III

Biz Valehlə səhər tezdən durmağımıza baxmayaraq gecələr xeyli oturub söhbət edirdik, axı bu ailə həyatı bizim aylarla, illərlə arzusunda olduğumuz həyat idi (İ.Ə.).

1) TAM MƏNALI SÖZLƏR

§ 262. Tam mənalı sözlər anlayışını izah edin.

§ 263. Fərqləndirilmiş sözlərin mənalarını yazılı aydınlaşdırın.

I

Gülbadam... kənd ol anadan olmuşdu. Uşaqlıqda çiçək mərazinə mübtəla olmağı üzündən məlum olurdu. Fəqət nazik çopur idi. Uzaqdan çopurluğu nəinki məlum etməzdi, hətta bir az da üzünü gözəl göstərərdi. Gülbadamın çopuru dərin olsaydı da üzünü eyibli etməzdi; çünki

onun böyük ala uzun kirpikli gözləri üzündə tamam eybini örtürdü. Doğrudan da bu gözlərdə qeyri bir hiss – məlahət var idi. Uzunboy, ağbəniz, alagöz Gülbadamı qız ikən, kənddə çox adamlar istəyirdilər.

Fəqət anası tələsməzdi. Gülbadam on yaşında ikən atası öldü. Anası Nənəcanın tərbiyəsində qaldı. Nənəcan mamalıq edib qızını saxladı və yaxşı da saxladı (N.N.).

II

Türküstan yelləri öpüb alnını,
Söyləyir dərđini sana, bayrağım!
Üç rəngli əksini Quzğun dənizdən
Ərməğan yollasın yara bayrağım!

Gedərkən Turana çıxdın qarşıma
Kölgən dövlət quşu, qondu başıma.
İzn ver gözümdə coşan yaşıma
Dinlətsin dərđini aha, bayrağım!

Qayı xan soyundan aldığı rəngi,
Qucamıh Elxanla müsəlman bəyi.
Elxanın övladı – dinin dirəyi,
Gətirdin könlümə səfa, bayrağım!

Köksümdə tufanlar gəldim irəli,
Öpdüm kölgən düşən mübarək yeri,
Allahın ulduzu o gözəl pəri.
Sığınmış qoynunda ya, bayrağım!.. (Ə.C.)

III

Cəfərin ilk şəri “Məktəb” jurnalında çap olunmuşdu. Bu ilk müvəffəqiyyət yaradıcılığa böyük eşqi olan bu uşağın hədsiz sevincinə səbəb olmuşdu. O, yerə-göyə sığmır-

dı. Bu sevincin mənasını mən ancaq bir neçə il sonra Cəfərin böyük yaradıcılıq istedadının şahidi olduğum zaman dərk etmişdim.

Gənc Cəfər çox sürətlə inkişaf edirdi... Əsərləri mətbuatda tez-tez dərc olunmağa başlamışdı. Yazdığı sabirənə satiralar, lirik şeirlər, pyeslər ictimaiyyətin diqqətini cəlb edirdi. Bir dəfə, hələ inqilabdan əvvəl onun pyeslərindən biri tamaşaya qoyulmuşdu. Pyes tamaşaçılara, o cümlədən mənə çox böyük təsir bağışladı. Tamaşa qurtarandan sonra onunla görüşdüm, əlini sıxıb təbrik etdim (A.Ş.).

2) NATAMAM MƏNALI SÖZLƏR

§ 264. Natamam mənalı sözlər anlayışını şərh edin.

§ 265. Natamam mənalı sözlərə aid on nümunə göstərin.

§ 266. Fərqləndirilmiş sözlər mətndən kənarda konkret məna bildirirmi? İzah edin.

I

Arabaçı Baharı qoyub getdi. Bahar anasından ayrılmış ürkək bir quzu kimi divara qısılib durmuşdu. Məşədini gözləyirdi. O, intizar və xoflu gözlərini adamlardan ayırmırdı. Şəhərin basırıq, gurultulu küçələri ona qərribə gəlirdi. Ac, yorğun olsa da, anasından, kəndlərindən ayrılsa da, belə bir yerə gəldiyinə sevinirdi (M.C.).

II

Yenə də Əjdər fəhlə daxmalarına sarı gedirdi. Onun fikrində artıq bir-iki gün əvvəlki dumanlı uşaqlıq xatirələri, gənclik xəyalları dolanmırdı. Sanki bu bir-iki gün içəri-

sində onun biliyi və təcrübəsi qat-qat artmışdı. Əjdər özünü bu saat tərədən-dırnağa qədər silahlanmış əskər kimi hiss edirdi (S.R.).

III

Mən ki, səndən doymamışdım,
Quş qonmağa qoymamışdım,
Bir almanı soymamışdım,
Kim sənə gəc baxdı, bağlar?!

Bağçalarda qırmızı nar
Qırmızı qan güllərin var;
İyləməyə doymamış yar
Gəldi şimşək qaldı bağlar!.. (Ə.C.)

§ 267. Verilmiş sözləri cümlədə işlədin.

Amma, ancaq, ki, lakin, və, üçün, kimi.

Sözün lüğəvi və qrammatik mənaları

§ 268. Verilmiş sözlərin əvvəlcə lüğəvi, sonra isə qrammatik mənalarını aydınlaşdırın.

Məktəblilərdən, mükafatlandırdıqlarımız, bildikləri, gözətçilik, əsrimizin, başlıqlarda, əsəbilik.

a) LÜĞƏVİ MƏNA

§ 269. Lüğəvi məna anlayışını şərh edin.

§ 270. Verilmiş parçalardakı sözlərin lüğəvi mənalarını yazılı müəyyənləşdirin.

I

Xoş bir iyul gecəsi idi. Ay elə bil dənizə doğru əyilərək xırda ləpələrlə oynayır və yalnız bunun xatirinə hər tərəfi yumşaq işığa qərq edirdi. Ulduzlar sayrışır, adama elə gəlirdi ki, onlar uzaqda, göyün dərinliyində nə barədə isə pıçılдаşırlar. Vera ilə Əjdər qol-qola, kölgəlikdə irəliləyir və bu sakit təbiət mənzərəsini böyük maraqla seyr edirdilər. Evlərdən səs gəlmirdi, küçələrdə heç kəç yoxdu, şəhər suyu kəsilmış bulaq kimi lal idi (S.R.).

II

Mərdan tez qalxıb bağ divarının üstündə dayandı. Gözünü Bakı tərəfə, semafordan uzaq, qatı qaranlıqdan başqa bir şey görünməyən yollara dikdi. Çox çəkmədi bəzəkli və işıqlarla əhatə olunmuş bir parovozun ağır-ağır çəkib gətirdiyi dörd yumşaq vaqonlu qatar vağzalda dayandı, köksünü ötürdü, asqırıb öskürdü, fısıltısını kəsdi. Qatar vağzala ağzından od püskürən əjdaha kimi girdi (M.C.).

III

Qars və Ərdəhandan qaçıb qurtarmış bir dəstə ac-yalovac, çıl-çılpaq arvad-uşaqlar Tiflisdə müsəlmanlar məhəlləsinin küçələrində səfil-sərgərdan qalmışdılar. O cümlədən beli bükülmüş ağsaqqal Həmid adlı bir kişi, qoca bir arvad ilə küçənin bir tərəfində, quru torpaq üstündə oturub on beş yaşında xəstə bir oğlan uşağının başını dizi üstünə almışdı. Qoca arvad daima xəstə çocuğunun üzünə baxarkən gözlərindən axan qanlı, odlu yaşı başındakı yırtıq köhnə şal ilə silirdi (A.S.).

b) QRAMMATİK MƏNA

§ 271. Qrammatik məna anlayışını izah edin, misallar göstərin.

§ 272. Azərbaycan dilində qrammatik məna hansı vasitələrlə ifadə olunur? Hər birinə aid nümunə göstərin.

§ 273. Cümlələrdəki sözlərin qrammatik mənalarını aydınlaşdırın.

I

Biz aynabənddə, üzüntülü sükut içində oturmuşduq. Nailə kəlağayısını gözlərinin üstünə çəkib, başını sinəsinə endirmişdi. Vahid, yeni bir təhlükə gözləyirmiş kimi, qırpım çalmadan həyəətə baxırdı. Onun bu vəziyyəti mənim narahatçılığımı daha da artırırdı. Mənə elə gəlirdi ki, bax, indicə Bəkirin quru, sümüklü əli yenə qapının dəstəyində görünəcək, Gövhər xanım yenidən hücum çəkib oğlunu bayıra sürükləməyə başlayacaq (*İ.H.*).

II

Uşaq ədəbiyyatında çatışmayan bir cəhəti qeyd etmək istəyirəm. O da uşaq ədəbiyyatında elmi-fantastik əsərlərin az olmasıdır. Mənə elə gəlir ki, sırf realist əsərlərlə yanaşı, uşaqlarda fantaziyalı, xəyalı qüvvətləndirən əsərlər də yazmaq lazımdır. Yaradıcılıq aləmində hissin və xəyalın çox böyük rolu vardır (*A.Ş.*).

III

Kövrək hisslərlə aram olmasa da, sözün düzü, tikintidən, yoldaşlardan, Əmir qayasından, dərə ilə axan o çaydan, yönü bəri baxan dağlardan, məşınımdan ayrılmaq

birdən-birə məni qüssələndirdi. Görürdüm ki, Sarıköynək də eyni halı keçirir, amma mən özümü elə aparırdım ki, guya bu ayrılıq qətiyyən vecimə deyil (İ.Ə.).

§ 274. Qrammatik mənanın şəkilçilər vasitəsilə ifadə olunmasına dair beş misal yazın.

§ 275. Qrammatik mənanın vurğu vasitəsi ilə ifadə edilməsinə aid misal göstərin.

§ 276. Qrammatik mənanın söz sırası ilə ifadə edilməsinə üç misal yazın.

§ 277. Qrammatik mənanın natamam mənalı sözlərlə ifadə olunmasına aid beş misal göstərin.

SÖZÜN MƏNASININ DƏYİŞİLMƏSİ VƏ İNKİŞAFI

§ 278. Sözün mənasının genişlənməsi anlayışını izah edin.

§ 279. Hansı səbəblərə görə sözün mənası daralır? Fikrinizi misallarla sübut edin.

§ 280. Sözün həqiqi mənası nə deməkdir? Misal göstərin.

SÖZÜN MƏCAZİ MƏNADA İŞLƏNMƏSİ

§ 281. Sözün məcazi mənada işlənməsi anlayışını izah edin.

§ 282. Aşağıdakı cümlələrdə sözlər həm həqiqi, həm də məcazi mənada işlənir. Sözlərin hansı cümlədə məcazi mənada işləndiyini müəyyən edin və həmin mənanın nə üçün məcazi olduğunu aydınlaşdırın.

1. Düş

1) Məşədibəy yalnız ilk baxışda dəcəl görünən bu zirək uşağın səmimiyyətlə parıldayan mavi gözlərinə, köhnə, yamaqlı pencəyinin açıq *düşündən* görünən arıq bədəninə, qansız, göyümtül dodaqlarına baxdı (M.H.).

2) Anam deyərdi ki, biz ancaq dağ *düşündə* bitərik (M.S.).

2. Yuxu

1) Çobanlar gedəndən sonra bir gecə dəhşətli bir gurltu Qumrunu *yuxudan* ayıldı (Ə.M.).

2) Onu Tatyananın güllələndiyi yerə gətirdikləri zaman günəş yenicə doğurdu... Ukrayna səması yenə də saf və dərin *yuxuya* qərq olmuşdu (M.H.).

3. Gülmək

1) Bəzən müştərilər də ondan mal almaq əvəzinə əllərindəki dolu səbətləri yerə qoyub doyunca *gülürdülər* (M.H.).

2) Ağardı pəncərəm, oyandı şəhər; Yazın səhəritək ruhum da *güldü* (S.V.).

4. Əl

1) Ey görünməz dost elindən gələn quş!

Hansı mürdar *əllər* yıxmış yuvanı?

Qəribmisən, yoxsa! Nədir bu duruş!

Əlindənmi aldı ovçu balanı? (Ə.C.)

2) Məni çox gənc ikən ağlatdı zaman,

Çəkərək pərdə o xoş mənzərəyə

Mənim ilk eşqim, ilk əldə haman.

Gömdülər, bilmədim, amma nəyə? (Ə.C.)

5. *Dağ*

1) Kənddən *dağlara* qalxan yola düşəndə, artıq ya-vaş-yavaş ağaran göydə titrəşən uzaq ulduzlar bir-birinin dalınca yox olurdu (Ə.M.).

2) Əlində qumbaralar sürüşür torpaq üstə; Bir polad *dağ* yeriyir, sanki bir mum *dağ* üstə (S.R.).

6. *Qanad*

1) Bükür *qanadını* elə ki külək, Meşə insan kimi sükuta dalır (M.D.).

2) Quş *qanadla* uçar, insan diləklə (*Atalar sözü*).

7. *Oyanmaq*

1) Açdı *qanadını* sabah yelləri,
Meşənin səsinə günəş *oyandı*. (M.D.)

2) Elə bu zaman dəhlizdə ayaq səsləri eşidildi və otağın qapısı açıldı, qız yuxudan *oyandı* (X.H.).

§ 283. Aşağıdakı cümlələrdəki göz, qol, ulduz, bahar, otaq sözlərinin məcazın hansı növünə (metafora, metoni-miya, sinekdoxa) aid olduğunu müəyyən edin.

1. Qışın qarlı-boranlı günlərini arxada qoyub, *bahara* çatmağa az qalmış olsa da, Mahal kişinin evindən asqırıq-öskürək hələ kəsilməmişdi (M.S.). 2. Gözlər daha da böyüdü, onlar-dakı iztirab və işgəncə Səmədin xəyalında daha da gücləndi, vaxtilə onun sinəsində bahar ətri verən o qara tər saçların ara-sında işıldayan çal tüklər isə sanki tikana dönüb bəbəklərinə doldu (İ.H.). 3. Professor tənzi fi operasiya *otağından* çıxarmağı yəqin ki, unutmuşdu (Y.Ə.). 4. Nə xoşbəxtəm indi mən! O ul-duzdan biri bax, məni doğma sanıbdır – Gəlib şair könlümün *otağında* yanıbdır (Z.X.). 5. Tut ağacının balkona enmiş haça budağı arasında uzaq *ulduzlar* görünürdü. 6. Babam dedi hər

kəsin *ulduzu* var dünyada (Z.X.). 7. Sənə bir sualım var, bax *gözümün* içinə (S.R.). 8. Odur, dostum, qızarı yenə səhərin *gözü* (S.R.). 9. Odur, bir tərəfdə anam büzüşmüş, yatmışdır başımın altında qolu (B.A.). 10. İri, *qol-budaqlı* hündür tut ağacının altında manqal qoyulmuşdu (İ.H.).

§ 284. Sözüün məcazi mənada işlənməsi yollarını şərh edin.

§ 285. Metaforaya aid beş misal (cümlə) yazın.

§ 286. Metonimiyaya dair dörd nümunə göstərin.

§ 287. Sinekdoxaya aid beş misal yazın.

§ 288. Verilmiş mətndən məcazi mənada işlənən sözləri seçin və izah edin.

Biri vardı, biri yoxdu, bir dağ döşündə gözəl bir çəmənlik vardı. Bu çəməndə necə gül-çiçək desən bitərdi. Bura gələnlər çəmənə baxıb xoşlanar, tərifli sözlər deyərdilər:

– Bəh-bəh! Nə gözəl çəmənlikdir!

– Güllər, çiçəklər necə xoş ətir saçır!

Bir dəfə həmin çəmənliyin yaxınlığından axan çayın kənarında beş-on adam göründü. Qara kostyumunun yaxasında qırmızı bayraq nişanı olan ağsaçlı bir kişi yan-yörəni göstərərək deyirdi:

– Bax, suyu buradan qaldırmaq lazımdır. Kanal nə qədər yuxarıdan keçsə, bir o qədər yaxşıdır. Torpaqlarımızın hamısını su tutar.

Onda çöl-çəməninin sol vaxtı idi. Güllər-çiçəklər toxum bağlayırdı. Havalar yavaş-yavaş sərinləşir, hərdən soyuq küləklər əsirdi.

Bir dəfə elə külək qalxdı ki, çəmənin bütün gülləri-çiçəkləri tərپəndi. Balaca-balaca boz-qara toxumları yan-yörəyə səpələdi. Bir ovuc toxum isə fırlana-fırlana havaya qalxdı. Külək də daha güclü əsib, onları quş tək uçurtmağa başladı. Toxumlar qorxdular. Biri o birindən tələşlə soruşdu:

– Biz hara gedirik?

– Bilmirəm.

– Bir görün özümüzün çəmən evimiz harda qaldı...

– Ay aman! Bu nə iş idi, başımıza gəldi?!

– Anam deyirdi ki, biz ancaq dağ döşündə bitərik.

– Hə. Bizim də əzəl gündən yerimiz dağlar olub.

– Biz də aşağı yerlərdə bitmişik. Çünki bərk isti olur, su da tapılmır.

– Eh. Arada qalıb qapqara yanacağıq.

Gül-çiçək toxumları yaman təlaşa düşmüşdülər. Bilmirdilər nə etsinlər. Küləkdən də aman yox idi. Elə hey uğuldayırdı. Uuu... Uuu... Uuuu... Toxumların ayaqlarının yerə dəyməsinə imkan vermirdi. Ancaq çox əsib-coşsa da, tüğyan etsə də, yenə yoruldu. Dəli külək boz qanadlarını yanlarına yığanda gül toxumları yerə düşdülər.

Bura hara idi? Onlar hara gəlib çıxmışdılar? Toxumlar yan-yörəyə baxdılar. Boz – quru çöllük idi. Özgə heç nə yox idi. Torpaq da kəsək bağlamışdı, lap daş tək idi. Həmişə səfalı dağlarda bitən gül-çiçək toxumları burada yumşaq, rahat bir yer axtarırdılar, tapa bilmirdilər.

Əlac yox idi. Toxumlar təzə yerdə qalmalı oldular. O qalmaqla, bir də gələn baharda çırtdayıb üzə çıxdılar, işıqlı-günəşli dünyaya boylandılar. Göz tutduqca düzən idi. Dağlar lap uzaqlarda qalmışdı. Gör bir onlar hara gəlib çıxmışdılar? Halları necə olacaqdı? Bilə bilmədilər. Ancaq onu bildilər ki, get-gedə havalar istiləşir, göydən də yerə bir damcı yağış düşür. Onlar bürkülü havada, susuzluqdan korluq çəkirdilər. Çiçəklərdən biri dedi:

- Gəlin rəqs edək, başımız bir az qarışsın.
- Gəlin, – deyə hərə bir yerdən səslənib əl-ələ tutuşdular (M.S.).

Sözlərin təkmənalılığı (monosemiya)

§ 289. Sözlərin təkmənalılığı anlayışını izah edin, misallar göstərin.

§ 290. Aşağıdakı sözlərdən hansıları ancaq bir mənada işlənir.

Beş, biz, o, insan, kitab, üç, get, fonem, baş, leksika.

§ 291. Mətnləri oxuyun, təkmənalı sözləri müəyyənləşdirin.

I

Onlar getdikdən sonra içəriyə ağır süküt çökdü. Nailə əllərini qoynuna qoyub, aynabəndin o tərəfində asta-asta şüşələrə sürtünən yarpaqlara baxırdı. Elə bil məni tamam unutmuşdu. Bilmirəm, qulağım səsəmi düşdü, yoxsa, o, doğrudan da öz-özünə pıçıldadı ki, “əllərinə keçən kimi tutub saxlayacaqlar”. Kim bilir, bəlkə də bu, mənim öz həyəcanlı ürəyimin səsi idi; mən tamam yorulub əldən düşmüşdüm, buna görə də belə qərribə-qərribə şeylərin olması heç də təəccüblü deyildi. Təəccüblü görünən ancaq bu ola bilərdi ki, uzun, sarsıntılı intizardan sonra, nəhayət, gəlib Nailəni tapıb onunla bir otaqda dayandığım halda elə bil dilim-ağzım bağlanmışdı, onun belə ağır vaxtında iki kəlmə deyə bilmirdim.

Nə deyəydim? Nailə yəqin özü gözəlcə bilirdi ki, Qara Canbalayevlə Göhər xanımın gecə yarıda belə təkidlə çağır-

rıb apardıqları adam geri dönəndə, şübhəsiz, əvvəlki əhvali-ruhiyyəsində olmayacaq; ana necə olur-olsun, hər halda anadır, oğul da oğuldur; birinci ikincini heç vəchlə əlindən buraxa bilmədiyi kimi, ikinci də birincinin iztirablarına heç vəchlə soyuqqanlı baxa bilməz (*İ.H.*).

II

Mərdan bilsəydi ki, ötən qaraltı öz anasıdır, min bir həyəcan və iztirabla şəhərə, oğlunun dalınca gedən Sonadır, yəqin qışqırıb çöllərə hay salardı. Anasını bağrına basardı. Sona da ehtiyat edib yayındığı qaraltının öz oğlu Mərdan olduğunu duysaydı, qəlbini dolduran sevincdən çıraqla olub bütün çölləri işıqlandırardı, qollarını açıb çağırırdı: “Əziz oğlum, haradasan, bu sənsənmi, Mərdan!” Lakin o da oğlu kimi qafil idi. Bir şey güman etmədi, duymadı. Duya da bilməzdi; çünki onların yaşadığı zamanədə insanları bir-birindən uzaqlaşmağa, bir-birinə düşmən olmağa öyrədir, canavar kimi göz-gözə yatmağa fürsət tapdıqca bir-birini didməyə, parçalamağa alışdırırdılar. İnsan insandan qorxduğu kimi heç şeydən qorxmurdu.

Buna görə, zəhmətkeşləri, qardaş olan insanları bir-birinə salışdıran zamanə zülmünə görə qabaq-qabağa gələn ana-bala bir-birindən ehtiyat edib uzaqlaşırırlar, bir- birini uzaqlarda, kim bilir haralarda axtarmağa gedirlər (*M.C.*).

III

Gecədən xeyli keçənə qədər Ceyran xalanın balkonunda oturub söhbət elədik. Sonra mən xudahafizləşib təkcə gəldim öz evimizə. Özü də pula qənaət eləyib beş-altı kilometr yolu piyada gəldim. Pəncərələri açıb evin havasını dəyişdim. Mətbəxdəki kranı açdım. Xeyli su axandan sonra stəkanı doldurub içdim. Şollar suyu həm sərin idi, həm də dadlı... Biz dağ adamları soyuq bulaqlara adət elədiyimiz

üçün yaxşı suyu qiymətləndirirdik. Hava bərk isti idi. Soyunub işığı söndürdüm. Üstüaçıq uzandım çarpayıda. Ağlım kəsən vaxtdan bəri birinci dəfəydi ki, öz xüsusi evimizdə yatırdım. Birinci dəfəydi ki, mən dost-aşnadan ayrı yatırdım. Axı, mən uşaq evində də, tikintidə də yoldaşlarımla bir mənzildə yatardım... indi mənə elə gəlirdi ki, tamam yeni bir aləmə düşmüşəm. Bu aləmdə bizi nə gözləyirdi? Elə bil ona yaxınlaşmaq məni üşəndirdi. Hamı bilir ki, mən çətinlikdən-filandan qorxan oğlan deyiləm. Amma indi elə bil ki, nə isə məni vahimələndirirdi. Bir qadın xeylağı olan Ceyran xalının gəlməsi birdən-birə məndə anlaya bilmədiyim bir ruh yüksəkliyi doğurdu. Elə bil ki, mən özüm də bir kömək, bir arxa gözləyirmişəm. Mən bu hissdən xəcalət çəkdim (*İ.Ə.*).

SÖZLƏRİN ÇOXMƏNALILIĞI (POLİSEMİYA)

§ 292. Sözlərin çoxmənalılığı anlayışını aydınlaşdırın, fikrinizi misallarla əsaslandırın.

§ 293. Mənası daha çox olan çoxmənalı sözlərə on misal yazın.

§ 294. Baş, əl, göz sözlərinin hər birini beş mənada işlədin və cümlə tərkibində yazın.

§ 295. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə açıq sözünün mənaları şərh edilmişdir. İzləyin, həmin mənalar arasında olan ümumi cəhəti müəyyənləşdirin.

§ 296. Böyük sözünü 5 müxtəlif mənada cümlələr içərisində işlədin.

§ 297. Yüngül sözünün 6 mənası əsasında cümlələr qurun.

§ 298. Boş sözünü 7 mənada işlədin və cümlə qurun.

§ 299. Cümlə içərisində qalmaq sözünü 10 mənada işlədin.

§ 300. İş sözünü cümlədə 17 mənada işlədin.

§ 301. Yer sözünü cümlədə 20 mənada işlədin.

§ 302. Cümlələrdə işlədilən *təmiz*, *bir*, *daş*, *ağız*, *yer*, *dil*, *baş* sözlərinin neçə mənə bildirdiyini müəyyənləşdirin.

Təmiz

- 1) Haqqa keşik çəkir hər *təmiz* ürək (S.V.).
- 2) *Təmizlik*, doğruluq, insana kömək; bizə ən müqəddəs qanun olmuşdur (S.V.).
- 3) Təmiz adamların iksiri boldu, təmizə çıxarar aldadanları (A.M.).
- 4) Bahar səması *təmiz* və aydın idi (Q.M.).
- 5) Hava nə qədər *təmiz* olsa, insan o qədər asan nəfəs alar ("*Ana dili*" dərsliliyi).
- 6) İnsanlar hər tərəfdə *təmiz* güzəran qurur (M.D.).
- 7) *Təmiz* alnımdakı tozu, torpağı haqq üçün açdığım əllərlə sil! (Ə.C.).
- 8) Əliş yaş pambıqla onun üzünün, gözünün qurumuş qanını *təmizləyirdi* (Ə.Ə.).
- 9) Həyətin girəcəyi çox *təmiz* görünürdü (Ə.Ə.).
- 10) O özünü *təmizə* çıxarmaq istəsə də, əlindən heç nə gəlmirdi (M.C.).

Bir

- 1 O insanlara xoşbəxtlik gətirməyə, insan ömrünü bitib-tükənmək bilməyən bayramlara çevirməyə qadir olan *bir* qadın idi (M.T.).
- 2) Bir zamanlar atəş püskürən bu quyuların yaxınlığında, qədim şəhərin atəş qurbangahı vardı (A.Z.).
- 3) Bir güllə *bir* əsgəri yaralayır başından (S.R.).
- 4) *Bir* şey başa düşmədim, *bir* qədər açıq danış (S.R.).
- 5) Bir başımız açılsın, görək nə deyirsən (S.R.).
- 6) Yola hazırlaşan Kərim bir kənarda durmuşdu (S.R.).
- 7) Səlimin bütün şıltaqlığını Kərim bir mülayimlik, soyuqqanlıqla qarşılayırdı (S.R.).
- 8) Onlar bir ildə ata-analarını itirmişdilər (S.R.).
- 9) *Bir* qitə ki, şanlı adı əmək dünyası (M.M.).
- 10) Sən ona diqqətlə *bir* də qulaq as (S.V.).

Daş

- 1) Bütün türk aktyorları keçmiş Sarskoye Seloya gedib, milyonlarla işçiləri imperiaлизм müharibəsinin qanlı çarpışmalarına sürən, əməkçiləri istismar edən və gücsüz xalqların qanını soranların kəhrəbadan yapılmış odalarını, sədəfdən işlənmiş döşəmələrini, parlaq *daşlar* və qaşlarla bəzədilmiş yataqlarını görürdülər (C.C.).
- 2) İnsan bu dünyanı qızıldan deyil, *Adi daşdan* qurur, *adi taxtadan* (S.V.).
- 3) Dağlarda, *daşlarda* bir qartal kimi Sarpdı yorulmadan qanadın sənin (M.M.).
- 4) Səlim nəhəngləşən qağası ilə fəxr edirdi, dağa-daşa belə sığmırdı (S.R.).
- 5) Diviziyanın alayları, hər alayın bölükləri kənd aralarında, meşəliklərdə, dağda-daşda yerləşmişdi (S.R.).
- 6) Pozulmuş qalalar, tökülmüş qanlar, Yalçın qayalardan düşən insanlar.

Məzar *daşlarında* əski dastanlar

Sən varkən şahidi neylər, a dağlar?! (Ə.C.)

- 7) Nə qədər ki, mənim gözümdə yaş var
Olsun ürəyinin *daşına* qurban (M.M.).
- 8) Pəncərədən *daş* gəlir, ay bəri bax, bəri bax (*Xalq mahnısı*).
- 9) *Daş* qəlbli insanları neylərdin, ilahi! (M.Ə.S.)
- 10) Daldan atılan *daş* topuğa dəyər (*Atalar sözü*).

Ağız

- 1) Orada, *ağzından* yumruq irilikdə qıfıl asılmış sandıq,
sandığın üstündə bir çirk qara xrom çəkmə, bəridə isə
bir cüt çarıq vardı.
- 2) Darvazanın *ağzında* boynunu dirəyə sürtə-sürtə qaşı-
nan göy ürgənin yanına, çəpərin daldasına toplaşib,
Səmədin bu hərəkətini başa düşmək üçün boğazını
uzadan da oldu (*İ.H.*).
- 3) Düşsəm də *ağıza*, dildən-dilə mən,
Yaşaya bilmərəm bir kərə sənsiz (Ə.C.).
- 4) Amma bu qış sən öz *ağzınla* deyirdin ki, dövlətlinin
malını, qızılını əlindən alasan, sonra da gedib otura-
san evində kefini çəkəsən!
- 5) Arsız-arsız yeyib-içən kimdir axı? Ağzını çiyininə qo-
yub danışırсан?
- 6) Yoxsa *ağzından* pis söz çıxarıb, belə əziz gündə həm-
karlarının qəlbini sındıra bilərdi (Ə.Ə.).
- 7) Heyvan göy otu gördü, amma *ağzını* ota uzatmadı (C.M.).
- 8) Eskavator açır nəhəng *ağzını* (S.V.).
- 9) Sonra gəlib un çuvalının birisinin ağzını açıb içindəki
undan bir çimdik götürüb gətirdi (C.M.).
- 10) Od tökür, od tökür günəş *ağzından* (S.V.).
- 11) *Ağzını* açıb demək istədim, qoymadı söyləyim (N.N.).
- 12) Açır piyalə tək *ağzını* zanbaq (S.V.).
- 13) Aclığı ölümün *ağzına* atdıq (S.V.).

Yer

- 1) Səsimçün darıxan anam,
Saçının ətri yerindəmi?
Dərdlə çoxdan qolboyunam,
Sevinclər kövrəldir məni (A.M.).
- 2) Hər *yerdə*, oyunun ortasında aktyorlar sözlərini saxlayır və tamaşaçılarla bir *yerdə* türk aktyorlarını alqışlayırdılar (C.C.).
- 3) *Yerə* sığışmayır *yerin* neməti (S.V.).
- 4) Qaranlıq qalalar, nəmli zindanlar
Yerini vicdana verir hörmətlə (S.V.).
- 5) Bu adı dünya üzündə hansı *yerin* əhalisi bilməyir (H.N.).
- 6) Kərim kənara getmədən, *yeri* düşəndə Dілruba ilə dil-ləşib danışdı (S.R.).
- 7) – Daha yekə oğlansan, – deyib uşağı *yerə* qoydu (S.R.).
- 8) İndi burada artıq çadırlarda yox, yeraltı qazmalarda, birbaş səngərlərdə yer tutmaq lazım idi (S.R.).
- 9) Üzmək istəyirdi ayaqlarını *yerdən* (S.R.).
- 10) Bilirəm, *yerdə* qalmaz balamın intiqamı (S.R.).

Dil

- 1) Elə bir cahan ki, onun üstündə; Taleyi *dil* açmış hər məhəbbətin (S.V.).
- 2) İndi o, asudə gəzib dolanmaq yox, bu evin tüstüsünü çıxarmaq, gündüzləri balaca Səlimi qonşuya tapşırmaq, gecələri onu saxlayıb ovundurmaq, *dil* töküb yatırmaqla məşğul olmalı idi (S.R.).
- 3) Kərim bilmirdi ki, indi o, hansını daha çox istəyir? Yenicə *dil* açmış körpə Yaşarımı, yoxsa çiçəklənən Səlimimi (S.Rəhi.).
- 4) Biri sakit, mərd, cəsür, biri *dilli*, diribaş (S.R.).
- 5) At bu utancaqlığı, qoy eşqin gəlsin dilə (S.R.).

- 6) Həmzə... lap elə birinci olaraq
Veyisin qabağında gərək ilan
Kimi dil çıxarıb,
Arvad kimi göz yaşı tökə idi! (Ə.Ə.)
- 7) Bəlkə o, heç bir vaxt Səmədi sevməmiş, dilində bir
cür, ürəyində başqa cür demişdi? (İ.H.)
- 8) Bu zaman müəllimin sifətini bürüyən kədər buludları
daha da qalınlaşdı, *dili* isə açıldı (Ə.V.).
- 9) Amma Ağacəfər işinin mükafatını almağa tələsir, ba-
cardıqca sadə *dil* ilə danışib Veyisin xoşuna gəlməyə
çalışırdı (Ə.Ə.).
- 10) Boğazım qurumuş, *dilim* təpimişdi (Ə.V.).

Baş

- 1) Axı, Səməd onun – əmisinin evinə *baş salmaq* istəyib... (İ.H.)
- 2) Mən ki, sənə demişəm, axı onu aldadıblar, *başdan elə-
yiblər!* (İ.H.)
- 3) Göylərə *baş* vuran qədim binalar
Dayanmış əvvəlki əzəmətiylə (S.V.).
- 4) Yazıq Veyis peşiman oldu dedi, mənə bir köynək tik,
başına itin suyunu tökdüm (Ə.Ə.).
- 5) Onu mən başa düşdüm (S.Rəhi.).
- 6) Hər ailə uşaqılı-böyüklü öz adamının başına toplaş-
mışdı (S. Rəhi.).
- 7) Bir yerə yığışın, *baş-başa* verin! (S.Rəhi.)
- 8) Bu gün *başımız* çox qarışıqdır, sabah (S.Rəhi.).
- 9) O zamandan sənin dərdlidir *başın*,
Ağlar görünürdü torpağın, daşın (Ə.C.).
- 10) Qara dənizə yaxın bir təpənin *başında*
Qafuru basdırdılar... (S.Rüs.)
- 11) Bir tük də əskilməsin görüm sənin *başından* (S.Rüs.).

§ 303. Aşağıdakı cümlələrdə *yol* sözünün neçə mənası vardır? İzah edin.

1. Sözun vizəhi budur ki, bu saat, bu dəqiqə poçt yolu ilə bir dəvə karvanı İrəvana on səkkiz yük kişmiş aparır.
2. Bir ucaboylu oğlan, kəhildiyə-kəhildiyə – guya ki, uzun yol qaçıb – məclisə daxil oldu (C.M.).
3. Qaranlıq bir *yolda* söndürdün çırağımı
Elə zənn etdim ki, bir daha yanmayacaq (Ə.C.).
4. *Ey yolum* üstündə yüksələn dağlar,
Gizli sevda üçün çırpınan dəniz!
Yol verin, *yol* verin, mənim dərdim var,
Qeyb etdim *yolumu*, qaldım kimsəsiz! (Ə.C.)
5. Bu gələcəyi necə, hansı yol ilə quracaqdılar? (Ə.Ə.)
6. Bu evin qapısı altında su yolu vəzifəsini görən bir dəlik bulunurdu. Dovşan oradan həyatə keçmiş, gizlənmişdi.
7. Qız, oğlan bir-birinə qarışmışdı. Onların keçib *yolun* açılmasını gözləyirdim.
8. Orayadək iki saatlıq bir *yol* vardı. Bu səyahətdə mənə hər şeydən artıq maraqlandıran Xədicə idi.
9. Bu yol üzərində mən onunla görüşüb qonuşmaqla açılışacaq, ona rəfaqət edəcəkdim.
10. Heç bir söz söyləmədən *yolumuza* davam etdik.
11. *Yolun* üzərində o binada yaşayan bir tacirin mətbəxi bulunurdu (S.H.).

§ 304. Aşağıdakı cümlələrdə **böyük** sözünün məna miqdarını müəyyənləşdirin və şərh edin.

1. Qarşında diz çökmüş, ey gözəl qadın,
Dünyanın ən *böyük* sənət ərləri.
2. Ey mərdliyi ilham edən *böyük* haq, Buyuq sənin, qullarına nə sormaq?! (Ə.C.)
3. Bahar yenidən girmişdi. Kü-

çələrdə *böyük* bir qələbəlik vardı. 4. Məscid qarşısında *böyük* bir atışma davam edirdi. 5. Təzə pirə toplaşan bir nümayiş dəstəsi, *böyük* kilsə həyətinə gəldi. 6. Ailəsi də *böyük* deyildi. İkisi əvvəlki arvadından olmaqla *böyük* bir etibar və inamı vardısı da, nə etməli ki, xalqın ağzını saxlamaq mümkün deyildi (S.H.).

§ 305. Verilmiş cümlələrdə **ağır** sözünün neçə mənası vardır? Yazılı izah edin

1. Nağara-zurna səsi olmasaydı, bu əllər oynamaqda səriştəsi olmayan *ağır* ayaqları da əməlli-başlı çaldırardılar. 2. Veyis özü də “pis olar” sözlərindəki, vahimənin təsirini aşkar gördüyündəndir ki, bu sözü yüngüllük yox, *ağır* bir tərzdə, zəhmli təkrar edirdi. 3. Qadir... sevdiyi, bu qızın dostluğundan məhrum ola biləcəyindən qorxaraq həmişəki itaətkarlığı ilə öz *ağır* vəzifəsini yerinə yetirməyə çalışırdı. 4. Veyis Həməzinin üstünə qışqırır iri, *ağır* əlini stola elə bərk çırpdı ki, orada olanların hamısı diksindi. 5. Lakin *ağır* həyat bülbül ilə ona qoşulan bu sözü də lap tezliklə Veyisin yadından çıxartmışdı. 6. Veyis haqqında insafsızlıq etdiyi başqa bir tərəfdən də Çimnaza *ağır* gəlirdi. 7. Dövlətli qızıldır, – deyirdi. – Vəzindən yüngül, qiymətdən *ağır*, qoyduq iki yığcam küpəyə, Allahqulu ilə basdırdıq divar altı. 8. Bu baxışlardan hiss edirdi ki, onun bu qırmızı sifət kefcil oğlandan o qədər də xoşu gəlmir və ona *ağır* söz deməmək üçün özünü güclə saxlayır. 9. Çünki getdikcə bu qoca fəhlə öz boynuna düşmüş məsuliyyətin böyüklüyünü, *ağır*lığını hiss edirdi. 10. Burasını demək lazımdır ki, Hacı Tağı, Veyisə verdiyi otağı *ağır*-yüngül eləmişdi. 11. Ortaqlıqda *ağır-ağır* gəzdikcə, üst-başı yumşaqca xışıldayırdı və yeridikcə ətrafa xoş, təzə ipək qoxusu saçır. 12. ...məşədən bülbül səsi eşidilərkən bir an elə bil Veyisi

gənclik dövründən ayıran uzun məşəqqətli *ağır*, qara illər aradan qalxdı. 13. *Ağır* və məşəqqətli həyatın özündən asılı olan cüzi və xırda cəhətlərini oğlu üçün bacardığı qədər yüngülləşdirməyə çalışırdı. 14. Sənə tapancanı belindən açıb təzədən dəzgah dalına keçmək çox *ağır* gəlir (Ə.Ə.).

15. Dənizin döşündə bir qara laxta
Boğur dalğaların maviliyini,
Hətta bu laxtanın *ağır* iyini
Tənəffüs edərkən ənbər yerinə
Dolmuş körük kimi ciyərlərinə.

16. Doğrudan öksüzlük *ağır* kədərmiş
Çək zavallı bəbək, bu kədəri çək! (M.M.)

§ 306. Aşağıdakı cümlələrdəki **ağac** sözünün mənalərini aydınlaşdırın.

1. Səmədə elə gəldi ki, *ağac*ların arasında kim isə hıçqırtı ilə ağlayır (İ.H.). 2. O əllər məkik atmaqdan, ip vurmaqdan, odun kəsməkdən... lülə sarımaqdan qabar olub *ağaca* dönmüşdü (Əbülhəsən). 3. Bir axşam qapım açıldı. Əhməd kişi yoğun *ağacına* söykənərək, qaşlarını oynadırdı. 4. Sülü şir tək onun üzünü yırtıb dağıtdı; bədənini *ağac*, daş, təpik və yumruqla əzmışdi (Y.V.Ç.).

5. Saray bir qara səhnə,
Qorxu, vəsvəsə, fitnə.
Gizli dar *ağac*ları
İşgəncə qırbaqları. (M.M.)

§ 307. Cümlələrdəki **beşik** və **gözəl** sözünün mənalərini izah edin.

1. Necə baxım ev-eşiyə,
Yaralı könlüm üşüyə
Viran qalmış boş *beşiyə*
Şirin layla çalan yoxdur ("*Koroğlu*" dastanı).
2. Mən anamın əzizi, *sonbeşiyi* olmuşam,
Ən dəhşətli, ən ağır illərdə doğulmuşam (Ə.C.).
3. Onun – Səmədin mərhum bibisinin, o nurlu *gözəlin*
bir vaxt yaşadığı evə gələn qadın kim idi? (İ.H.)
4. Mən tanrımın baxımı ilə əzəldən
Bir badə içmişəm, bir *gözəl* əldən (Ə.C.).

§ 308. Aşağıdakı cümlələrdə rəng bildirən sözlərin mənalarını müəyyənləşdirin.

1. Seyr edəlim qol-qola bu *zümrüd* çəməndə gəl!
Göy üzünə bircə bax, hər ulduz bir *sarı* gül,
Yarı qönçə, yarı gül.
2. Məzarlıqdan qalxıb Sabir, indi azad ellərə bax!
Al günəşin qoynundakı bu işıqlı səhərə bax!
3. O çaldıqca güllərin qaçdı *qırmızı* rəngi
Dəyişdi bülbüllərin nəğməsinin ahəngi.
4. Açılısın örtülü işlərin üstü,
Boğur vicdanımı bir *qara* tüstü.
5. Əsrlərdən bəri, illərdən bəri
Dərdinə qaldığın yerdir bu yerlər.

Biliyor saçları, *qızıl* bir pəri
Qurbanı olduğun yerdir bu yerlər!

6. Əlində indicə bir *yaşıl* yarpağı.
Həmən o yarpaqdan söhbət açaraq
Deyirdi varlığın əsası budur.
7. Mənimsə ansızın beynimdən azdı.
Keçmişin bir yığım *qara* lövhəsi.
8. Hər tərəf rütubət, hər tərəf *sarı*...
Həyatın ən dərin acılıqları
Sizim ömrünüzü yedi qurd kimi.
9. Hər çəmən gözümdə bir *qara* zindan,
Bir çiçək dərmədim ömür yazımdan.
10. Hər buludu timsalıdır ruhumun,
Qızıl gülü yanağıdır yavrumun.
11. Sevgilim əyninə *yaşıl* geyinmiş
Sallanışı sərvə-çəmən kimidir.
12. Deyirsən yanında qalacağam mən,
Çox gözəl fikirdir qal, sənə qurban.
Nə zaman istəsən əziz canımı
Qumral gözlərinlə al, sənə qurban!
13. Gəlmiş hüsuruna bir Qaradağlı
Bir *qara* qulundur, qolları bağlı.
14. Səni anlatmağa, ey *bəyaz* çiçək
Bir incə şairin xəyalı gərək.

15. *Sarı* bülbül, o yerlərdən ötüşsən,
Cəh-cəh vurub nigarıma yetişsən.
Məndən salam söylə, salam yarıma.

16. Bütün köhnəliyi yıxırlar indi
Elliklə *ağ* günə çıxırlar indi (M.M.).

§ 309. Mətnləri oxuyun, müəyyən etdiyiniz çoxmənalı sözləri yazılı izah edin.

I

Başı qar kimi ağarmış, qoca və təcrübəli doktor Osipov haqqında belə bir danışiq gedirdi ki, onun əli dəyən xəstə dərman belə içməyə sağıdır, onun ayağı dəyən evdə bir bədbəxt hadisə yalnız şadlıq və sevinclə nəticələnir.

Doktor Osipov heç bir xəstəyə kömək göstərməkdən boyun qaçırmamışdı. Çox zaman o, kasıb, tavansız xəstələrə dərman da alıb verirdi. Çox alicənab və ürəyiaçıq olan doktoru hamı öz adamı hesab eləyir, bəzən onun yanına dərdləşmək, məsləhət almaq üçün də gedirdilər.

Doktorun haqqında yayılan bu xəbərin həqiqətən düz olduğu bu dəfə də sübut edildi. Osipov Əjdərin yaralarını öz titrək barmaqları ilə sarıdı, dərman yazdı, Mirzə Hüseynin xatirini çox istədiyi üçün pul almaqdan da boyun qaçırdı, hətta ayaqüstü bir neçə kəlmə onunla siyasətdən danışdıqdan sonra getdi. Mirzə Hüseyn doktoru yola salmaq üçün otaqdan çıxdı.

Bu zaman Əjdər gözlərini açdı. O, hər şeydən əvvəl, sızıldayan yaralarının ağrısını hiss etdi. Hələ harada olduğunu belə müəyyən eləməmişdən əlini döşünə, başına atıb, nə üçün bu yerlərin ağrıdığını öyrənmək istədi. Ancaq əlləri onun sözünə baxmadı, onları heç bir şey qoymuşdular. Bu zaman Əjdər xəyal kimi olub keçən hadisələri xatırla-

dı, indi harada uzandığını bilmək üçün ətrafına baxdı və gözləri ona zillənmiş bir cüt qara gözə, Əminənin gözəl, qəmgin gözlərinə sataşdı (*S.Rəh.*).

II

Yarım saatın içində bütün kənd qadınları xəbər tutdular ki, Gülpərinin anası qışlaqda vəfat etmişdir. Bu xəbəri Şıxlı kəndinə Gülpərinin qardaşı xüsusi bir atlı göndərməklə bildirmişdi. Rizvanın evində bir ağlaşma başladı.

Rizvan Gülpərinin tələsdirdi. Oturub yasxana qurmaq vaxtı deyildi. Tez yola çıxmaq lazımdı. Qışlaqda onları gözləyirdilər. Rizvan evin qapısında dayanaraq, ağlaşmaya gələn arvadlara eşitdirəcək bir səslə deyirdi:

– Mən arabanı qoşuram. Sən də uşaqları hazırla. Hava yağır. Sonra yol-iz tutar, gecəyə düşərik!..

Göyün üzünü qar havasına məxsus bir tutqunluq bürümüş, şiddətli küləklə qar yağırdı. Yer ağarmışdı.

Rizvan belə qarlı və çovğunlu havada bir cüt öküzlə yola çıxmağa cürət etmədiyindən, qonşusunun da öküzlərini aldı. Dörd öküz qoşulu araba doqqazın qabağında hazır idi. Gülpəri ağlar gözlə arabaya oturub, uşaqlarını yanına aldı. Telli gözləri yaşlı halda, arabanın yanında başına örtüdüğü ikiqatlı qıyqacı çadrasını dişi ilə tutaraq uşaqları yolda soyuq olmasın deyər, yorğan ilə sarıyır. Rizvanın da kürkünü Gülpərinin çiyinə saldı. Araba yola düşərkən Rizvan Telliyə tapşırırdı:

– Qapı-bacanı möhkəm bağla... Heyvanlardan muğayət ol!

O gün şiddətli çovğun başladığı üçün naxır çöllərdən çox tez qayıtdı. Telli inəkləri tövləyə saldıqdan sonra Gülpərinin buraxıb getdiyi evi yığışdırdı, qapısını qıfıllayıb öz otağına keçdi. Sobanı qalayıb sac asdı, yayma bişirməyə başladı (*S.H.*).

III

Zərnişan doqqazın ağzında uşaqlardan ayrılıb ayna-bənd artımaya qalxdı, evdə heç kəs yox idi. Qız onların iclasa getdiklərini yaqın etdi. Hər tərəfdə həmişəki kimi yenə də gözəl bir səliqə hökmran idi. Açar öz yerində idi; üç il müddətində açarın daimi yeri bir dəfə də olsun dəyişilməmişdi. Zərnişan kiçik limon ağacının taxta çəlləyi altından açarı götürüb, öz otağının qapısını açdı. O, otağın hər tərəfinə göz gəzdirdi. Gəzmə sobanın yanında səliqə ilə odun yığılmışdı. Stolun üstündə də səliqəli bir əl gəzmışdi. Küncdəki nikelli çarpayı sahmana salınmış və onun böyründəki kiçik tumboçkanın üstünə çəhrayı ipək süfrə salınmışdı. Otaqda başqa bir dəyişiklik də müqəvva kəkliyin yerinin dəyişdirilməsi idi. Zərnişan xəstəxanaya gedərkən o, çarpayının üstünə vurulmuşdu, indi isə pəncərə tərəfə köçürülmüşdü. Burada o daha gözəl görünürdü. “Bunlar Dürdanənin işləridir” – deyərək Zərnişan düşündü. O, bura gəldiyi ilk gündən bu cavan qızın səliqəsinə heyran qalmışdı: axşamlar tarladan qayıdandan sonra uzanıb dincəlmək əvəzinə, gecə yarısındanək həyətdə və eyvanda vurnuxur, gah o işdən, gah bu işdən yapışırdı; diribaş və yorulmaq bilməyən bir qız idi. Xoş, qaraşın sifəti, uzun, qara hörükləri vardı, anası Yetər kimi o da bəstəboy idi. Xırda, lakin məlahətli gözləri həmişə gənclik ehtirası ilə parıldayırdı. Kəndin cavanlarından çoxu onun həsrəti ilə yaşayırdı. Hətta evlərinə bir neçə dəfə elçi də göndərmişdilər. Ancaq elçilər bir qayda olaraq, həmişə ümüdsiz geri qaytarılırdı. Zərnişanın bu kəndə aqronomluğa gəlməsindən bir neçə il qabaq Dürdanə səkkizinci sinfi bitirmiş və işləməyə başlamışdı. İndi anası ilə birlikdə çiyin-çiyinə çalışırdı, manqa başçısı idi. Cavan qız uzun qış gecələrində arabir Zərnişanın otağına gəlir, ürəyini açıb töküürdü. Həmişə də Zərnişana and verirdi ki, bu sözləri heç kəsə deməsin, gizli saxlasın (X.H.).

§ 310. Cümlələri oxuyun, çoxmənalı sözləri seçin və ifadə etdikləri məna miqdarına görə qruplaşdırın.

1. Bir iş edirəmsə, dərhal sizi gözümün qabağında görürəm. 2. Qocurdan Tiflisi görəndə Bahadırın ürəyi qı-sıldı (N.N.). 3. Qələm dilə gəlir, coşur arzular. 4. Külək əsir, qum sovrulur, gözə girir toz-torpaq. 5. İri gözlü projek-torlar hey işıq saçır. 6. Bu sehrkar maşınların dillərinə qu-laq asdı. 7. Dilsiz sükunəti sən udacaqsan. 8. Dil açmışdır orkestrin ahəngdar səsi. 9. Mənim də öz dilim, öz lisanım var. 10. Mərd oğullar bu bayraqla qalxdı ayağa (S.V.). 11. Sa-yılov çeçələ barmağının iti dırnağı ilə qutunun ağzını açıb papiros yandıranda, kibritin işığı həmin istehzanı daha aydın göstərdi. 12. Əlləzoğlu elə əyili halda, nərdivanın başında qurudu. 13. Bizim qardaşoğlu elə indidən özünü bizim rayonun ali baş komandanı kimi aparır. 14. Özü də hamınız süfrəmin başında oturmalsınız. 15. Evlərin yarı-dan yuxarısı, çəpərlərin üstü, ağacların topa başları duman laylarının üzərində qaralır, hər şey xəyal kimi görünürdü. 16. Sadıqov papirosun kötüyünü çiyni üstündən bayıra atmaq istədi, ancaq papiros pəncərənin qapalı tayına də-yib döşəməyə düşdü. 17. Və həmçinin bəzi adamlar ara-sında, bir para kənar adamların ortada quyruq bulaması nəticəsində gərginləşmiş münasibəti qaydasına salmaq da münasib olar. 18. Ətrafda – meşədə də, tarlada da, kən-din bağça, bağlarında da hər yerdə qışın sərt nəfəsi təbiə-tin üzünü bozartmışdı (İ.H.). 19. Onun yeni və şirin söh-bətləri qurtaran deyildi (M.C.). 20. Qırmızı alov küləyin şiddətindən hər dəm zəbanə çəkib yan-yörəni gəmirirdi. 21. Dəllək Məşədi Əsgər bir örü aşağı, bir örü yuxarı gey-diyi qara qədək arxalığının döşü və ətləkləri çirkdən qara meşin kimi ışıldayır, sürtülüb yırtılmış ciblərinin ağzı sa-dır bağlamış, belindən kisə-bəndinin yarısı yeyilmiş qa-

yışının üzərinə hərdən ülgücü savlayıb sürtür və ağzındakı demi çubuğunun tüstüsünü dodağının küncündən püskürərək havada dumanladır. 22. Ay kişi, zarafat deyil, sümük sındırmışam, bunları öyrəninəcə qat-qat qabıq qoymuşam (A.S.). 23. Ey çürük ruhumda doğan nəşədə, mən səni çox sevdim doğduğun gündə. 24. Səmimi bir çocuq gülüşləriylə çırpınıb açdığım o dadlı dilə Heyran oldum, dönə-dönə dinlədim (Ə.C.). 25. Biz süngüdən hasar çəkdik, o atəşdən atdı kəmənd. 26. Hər döyüşdə ad qazandı Azərbaycan oğulları; Ellər mahnı qoşacaqdır o igidin hünərinə. 27. Bilirəm, yoxdur heç gecən-gündüzün, nə könlün açılır, nə gülür üzün. 29. Şirin arzularıylə elə xoşbəxtədi ürək! 30. O acı qəhqəhə ki, qonmuşdu mərd dodağa Babamız Nəsimini hələ soyanda cəllad. 31. Artıq o yavan sözləri şeytanlara söylə. 32. Sən ey qalan kainatın sazını o tellərdə canlı nəğmə yoxmudur? 33. Dolaşdıqdan sonra bir uzun gecə, səhər ulduzuyla görüşün gözəl (Ə.C.). 34. Bala Sultan alçaq səslə soruşdu. 35. Sən bu sözləri nəhaq yerə deyirsən. 36. Əslinə baxsan, bizim bu katdamız özgə tayfadandı, odu ki, bizi görməyə gözü yoxdu (C.M.).

ÇOXMƏNALILIĞIN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ

§ 311. Mətni oxuyun, çoxmənalı sözləri seçin və onların necə əmələ gəldiyini aydınlaşdırın.

Deyirlər ki, uzaq-uzaq keçmişlərdə, bəlkə də Dədə Qorqudun söz qoşduğu bir vaxtda Qara adında bir çoban varmış. Adına Qaraca çoban da deyərmişlər. Qış qışlaqda, yay yaylaqda olarmış.

Bir gün yenə Qaraca çoban dağa qalxıb sürüsünü örüşə yaymışdı. Tütəyini dodaqlarına təzəcə yapışdırmışdı ki, qulaqlarına bir inilti gəldi. Çoban diksinib sağına-

soluna baxdı. İnilti bir də gəldi. Qaraca çoban yaxınlaşıb gördü ki, gül-çiçəyin arasında çay daşdır. Bir istədi onu qolu gəldikcə dərə aşağı tolazlasın. Götürmək istəyəndə əlinə buz kimi bir şey dəydi, diksinib soruşdu:

– Daşsan – daşa oxşamırsan, qarsan – qara oxşamırsan, bəs sən nəsən?

Daş dilə gəldi:

– Mən qışam... – dedi.

Qaraca çoban əlini-əlinə vurub qəşş edincə güldü.

– Sən ha? Dağları yetim, çobanları ağlar qoyan qış sənsən?..

Qış dedi:

– Gülmə, çoban, mən hələ yalan danışmamışam.

Çoban baxdı ki, yox, bu zarafata oxşamır, qalxıb dedi:

– İndi necəsən, mən səni çarığımın altına salıb xurt-xəşil edim, hə?

Qış yalvardı:

– Dayan, çoban. Onsuz da bir-iki saatlıq ömrüm qalıb. Bir azdan gün qalxıb məni əridəcək... Kaş bircə gün də yaşıya biləydim...

Qış inildəyib elə ah çəkdi ki, Qaraca çobanın ürəyi birdən-birə yumşaldı. Baxıb gördü ki, gün ala dağın dalından “gəlirəm” deyir. Çobanın qışa yazığı gəldi. Tez yapıncısını çiyinlərindən aşırıb qar topasının üstünə atdı.

Gün qalxdı, odunu-alovunu ələyib, yenə dağların dalına çəkildi. Qaraca çoban yapıncısını qaldıranda gördü ki, qış lap balacalaşmış, alma boyda qalıb. Kövrəlib dedi:

– Sabah gəlib yenə sənə üstünü örtəcəyəm.

Qış dedi:

– Çox sağ ol, çoban. Lazım deyil. Mən bir gün arzula-dım, onu da yaşadım. Görüm səni yüz yaşayasan. Bu gündən biz qardaş oluruq. Sabah məni burda görməyəcəksən, nə əhdin varsa, de.

Çoban dedi:

– Qış qardaş, mən səndən heç nə istəmirəm. Get, sənə yaxşı yol. Amma qardaşlıqda bircə ricam var, gələndə xəbər ver, qara-çovğuna düşməyim.

Qış dedi:

– Baş üstə, çoban.

Qaraca çoban halallaşib qışdan ayrıldı. Kefi-damağı çağ obaya gəlib hay saldı ki, bəs qışla qardaş olmuşam. Hələ tütək çalib oxudu da:

– Qışın sirdaşı mənəm,

Doğma qardaşı mənəm...

Günlər keçdi... Həftələr ötdü, aylar dolandı.

Bir gün çobanlar cəm olub dedilər:

– Quyruq doğur, dağdan enməyin vaxtıdır.

Qaraca çoban arxayın gülümsündü:

– Qış mənim qardaşımdır. Söz verib, gələndə xəbər verəcək.

Evlər bir-bir köç etdi. Qaraca çoban isə arın-arxayın tütək çalib oxudu:

– Qışın sirdaşı mənəm,

Doğma qardaşı mənəm...

Çoban bir gün ayılıb gördü ki, Ala dağa qar yağıb. Tərpənmədi.

İkinci gün gördü ki, qar Qara dağı da örtüb, yenə tərpənmədi.

Üçüncü gün gördü ki, boz dağ da qarın altındadır. Bu dəfə də tərpənmədi.

Dördüncü gün atın kişnərtisinə oyandı. Elə bildi sürüyə qurd təpinib. Bayıra çıxanda nə görsə yaxşıdır, kişnəyən at deyil, yerdir! Bir çovğun var, göz açmaq olmur. Qış bənədi-bərəni kəsib. Əllərini göyə tutub qışı lənətlədi:

– Belə də qardaşlıq olar?... Bəs, sən məni xəbərdar edəcəkdin? Hanı sənin əhdə vəfan, ay ilqarsız?

Bunu eşidən qış daha da qəzəblənib vıy-vıy vıyıldıadı:

– Heç özündən çıxma, çoban. Mən sənə üç dəfə xəbər göndərdim. Ala dağı görmədin, qara dağı görmədin, enib Boz dağı qarladım ki, bəlkə başa düşəsən. Gördüm, heç tərپənmirsən. Dedim, mən belə qardaşlığı istəmirəm. İndi get özündən küs.

Çobanın iki əli oldu, bir başı.

Bu sözün özündə də bir hikmət var, mənim əzizlərim. Atalar deyib, qardaş ol – daş olma, baş ol. Yəni ki, başa düş, başa düş ki, bərəkət hərəkətdədir. İşlək adam üçün qış gəlişi alqış, tənbel adam üçün qış gəlişi qarğısıdır. Qışı əli-könlü dolu qarşılayarlar. Əl ki boş oldu, Qaraca çoban kimi “vay” deyib başından yapışar (*Əfqan*).

SÖZLƏRİN MƏNACA QRUPLARI

§ 312. Verilmiş cümlələri oxuyun, eyni səslənib müxtəlif məna bildirən sözləri birinci, müxtəlif səs kompleksinə məxsus olub eyni və ya yaxın məna bildirən sözləri ikinci, əks mənalı sözləri isə üçüncü sütunda yazın.

1. Vaqeən, bu mahi-mübarəkin iyirmi doqquz gününün ərzində bəndənin dadü-fəryadı yerə və göyə sığışmırdı (*C.M.*). 2. Üstünə gəldikcə külünglər, bellər (*S.V.*). 3. Əjdər qalxıb Veranı özü indicə oturduğu kətildə əyləşdirdi (*S.Rəhi.*).

4. Gedirdim Kür yaxası,
Mənə bir qız baxası.
Bənövşədən köynəyi,
Qızıl güldən yaxası. (*Bayatı*)

§ 313. Aşağıdakı şeir parçasının leksik vahidlərini mə-naca təhlil edin.

Böyük-küçük düşünür: nədir həyat, nədir?
Döyüşməyən yaşamır, həyat mübarizədir!

Kimin ki, məsləki var, bilir mübarizə nə,
Həyat mübarizəsiz gülərmi yer üzünə?

Və ya mübarizəsiz gülərmi arzu, əməl?
Əməl mübarizədir, nə dadlıdır bu əməl!

Ümid mübarizədir, nicat – mübarizədə!
Ömür mübarizədə, həyat mübarizədə!

Həyat mübarizədir, yaşar bu zərbi-məsəl
Həyat üçün yaranan mübarizə nə gözəl! (R.Z.)

OMONİM SÖZLƏR

§ 314. Omonim anlayışını izah edin. Misallar göstərin.

§ 315. Cümlələri oxuyun, mənası müxtəlif olub, lakin eyni səslənən sözləri seçib yazın.

1. Məni əyləşdirib bir stəkan acı çaya qonaq edib, gəzdiyi şəhərlərdən, çəkdiyi keflərdən nağıl edirdi (Ə.H.). 2. Soğangülün gövdəsindən kəsilmiş 7-10 sm-lik qələmlər güldanlara və ya qutulara tökülən yuyulmuş quma basdırılır (*"Azərbaycan məktəbi" jurnalı*). 3. Aslan, pərvanə şam başına dolanan kimi, Fərhadın dövrəsinə fırlanıb ona xidmət edirdi (C.C.). 4. O da divana məlum edib, sənin ölməyini təsdiq etdirmişdir (S.S.A.).

5. Məhəbbətin payızı var, yazı var.
Deyirlər ki, tale, qismət, yazı var,
Heçə dönər, gözlərimdə yazılar.
Məndən qeyri başqasına yazılsan. (Z.Y.)

6. Bir neçə dəqiqə bundan əvvəl qəlbində hiss etdiyi yüngüllükdən indi heç bir əsər qalmamışdı (Y.Ə.). 7. Gündüzlər bulvarda rast gəldiklərim özüm kimi qələm sahiblərindən və teatr xadimlərindən olurdu (C.M.). 8. Qara geyimli kök bir qadın əllərini belinə qoyub dayanmışdı, bu maraqlı mənzərəyə necə, dördgözlə baxdığı uzaqdan hiss edilirdi (İ.H.). 9. Şütüyən sürət qatarı şam meşəliyinin içərisi ilə ilan kimi qıvrılırdı (Q.İ.). 10. Nə xoşbəxtliyindən deyirsən, tufəng, qatar, çiyində, günü axşama, gecəni səhərəcən kəndlərdə qaçaq qovlayır, doyunca yuxusu da yoxdur (M.C.). 11. Zərifə təzəcə işə başlamışdı ki, dayısı Sərdarı ayağının səmindən tanıyıb, tələsik mətbəxdən dəhlizə çıxdı, işarə ilə nənəsinin divanda uzanıb mürgülədiyini ona başa saldı (Ə.Ə.). 12. Kür çayının dadlı, gözəl nəğməsi, sellərinin vəhşi, fəqət xoş səsi (A.Ş.). 13. Yuxarıda üst-üstə qoyduğu, nazik kağız ilə örtdüyü hədiyyəni ehtiyatla aşağıya endirib, qatarın dayandığını gözlədi (M.Cəlal). 14. Kim istəyir cavan qalsın bu dünyada hər zaman, qoy əsərlər yaratsın (O.S.).

§ 316. Beş omonim xatırlayın və onların hər birini cümlədə işlədin.

OMONİMLƏRİN ÇOXMƏNALI SÖZLƏRDƏN FƏRQİ

§ 317. “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”nin I cildində ağ (səh. 34-35), bel (səh. 227-228), qaynaq (səh. 399) sözlərinə

aid lüğət məqalələrində omonimlik və çoxmənalılıq vardır. Həmin parçaları təhlil edin, omonimlərin çoxmənalılıqdan fərqlərini aydınlaşdırın.

§ 318. Seyrək verilmiş omonim sözlərin qoşalığını tapın və onları cümlədə işlədin.

1. Noyabr *ayının* on ikinci günü idi; hava çox soyuq idi; amma hələ qar əlaməti görsənmirdi (C.M.). 2. Durna uçub ün çəkir havadə, gedər ünü qırx *ağac* ziyadə (Ş.İ.X.). 3. Yüzillik bir pələd uçur *kökündən* (S.V.). 4. Mən çoxdan xəstəyəm, yel azarına tutulmuşam (M.H.). 5. Balkondakı sərin *hava* onun boynundan, qollarından bədəninə dolurdu (Ə.V.). 6. Onları, o cümlədən Sizi də itirmək istəmirik (Q.İ.). 7. Bu ona görə deyildi ki, Bəhrüz həqiqətən “iki”yə cavab verirdi, yox, mən onun qiymətini qəsdən bir bal aşağı salırdım (Ə.Q.).

OMONİMLƏRİN TIPLƏRİ

§ 319. Omonimlərin tipləri anlayışını izah edin.

§ 320. Omonim, omoqraf, omofon, leksik omonim, lüğəvi omonim terminlərinin mənalərini yazılı aydınlaşdırın.

§ 321. Aşağıdakı omonimləri tiplərinə görə fərqləndirin.

Tut (isim – tut ağacı) - *tut* (tutmaq feli), *gül* (bitki) - *gül* (gülmək feli), *bağ* (meyvə bağı) - *bağ* (ip, kəndir), *biz* (əşya) - *biz* (əvəzlilik).

§ 322. Leksik omonimə beş, omofona üç, omoqrafa dörd misal yazın.

LEKSİK OMONİMLƏR

§ 323. Leksik omonim anlayışını izah edin, misallar göstərin.

§ 324. Blok, rast, əqrəb omonimlərini cümlədə işlədin.

§ 325. Aşağıdakı omonimlərin cərgəsini tamamlayın və izah edin.

Nümunə: 1. *Bel* – qazıma aləti. 2. *Bel* – bədənənin orta hissəsi.

1. *Başlıq*

2. *Bənd*

3. *Mürəkkəb*

4. *Sarı*

5. *Ocaq*

6. *Tar*

7. *Top*

8. *Göy*

§ 326. İki sözdən ibarət cərgə təşkil edən beş omonim yazın.

§ 327. Üç və artıq sözdən ibarət cərgə yaradan altı omonim yazın.

§ 328. Aşağıdakı omonimlərdən hansı sözlərin əmələ gəldiyini yazılı göstərin.

Nümunə: 1. *Dil* (ünsiyyət vasitəsi) – dilçi, dilçilik

2. *Dil* (orqanizmin üzvü) – dilçək, dilönü, dilucu...

1. *Yay*

4. *Dağ*

2. *Saz*

5. *Yağ*

3. *Sağ*

6. *Bağ*

§ 329. Seyrək verilmiş omonimlərin cərgəsini təşkil edən sözləri tapın və onları cümlələrdə işlədin.

1. Tövlənin bir tərəfi *mal* ilə dolu və qaranlıq idi (C.M.).
2. Mən hələ yaxşı başa düşmürəm ki, bu oğlanda nə sirr var: *sifətinə*, gözlərinə baxan kimi, təbəssümünü görən kimi qollarım yanına düşür, istər-istəməz sən də gülümsəyirsən (İ.H.).
3. O, stolun üstündəki şəkli və *zərfi* səliqə ilə büküb götürdü və sinəsinə, qəlbinin üstünə sıxıb ağır addımlarla qapıya doğru yönəldi (C.M.).
4. *Çiçək* kimi çox dəhşətli xəstəlikləri ləğv etmək üçün sovet alimləri fədakarlıqla iş aparmışlar.
5. Pilləkənin ayağına çatanda ər də, arvad da mənə *sarı* döndü (İ.H.).
6. Ağlamaq ki vardır, məhəbbətdəndir, şikəstəxatirlik mərhəmətdəndir, əsil bunlar *cümlə* müürvvətdəndir (M.P.V.).
7. Səlimin qurumuş gözlərində bir *cüt* yaş gilələndi (S.Rəhi.).
8. *Axır* dükanı bağlayıb getdi (Ə.H.).
9. Ev tikib, *bağ* salıb, yollar çəkirik (S.V.).
10. Çəmən-gül qapını açanda qarşısında *sağ* gözünü qapamış, zarılda-yan cavan bir oğlan dayandığını gördü (M.Ə.).

§ 330. Cümlələrdəki omonimlərə dair lüğət məqaləsi yazın.

1. Əhvalatdan bir neçə ay keçmişdi (C.M.).
2. Ay işığı süfrə açır Muğan düzünə (S.V.).
3. Samovardan çay *süzə-süzə*, ona məxsus olmayan bir ehtiyatlılıqla bizi dilə tutmağa başladı.
4. “Sümüyümüzü sındırmaq” üçün mağarın arasında gizlin yer tapıb *süzürdük*.
5. Dostumun beçə balı

ağt - zəhrimar oldu (O.S.). 6. Axşam iclas çağırıb gərək düz səhərə *kimi* tək özüm danışam. 7. Yazdım... yazdım, fəqət gəlməz bizim *yaz* (Ə.C.). 8. Ay Ququş, gəl çayların pulunu *al*. 9. Necə olur ki, *alda* geyirsən sənə yaraşır, şal da (S.Rəh.).

OMONİMLƏRİN ÜSLUBİ ROLU

§ 331. Hansı bədii ifadə vasitəsinin yaranmasında omonimlər xüsusi rola malikdir? Bu haqda fikrinizi misallarla əsaslandırın.

§ 332. Şeir parçasını təhlil edin, omonimlərin rolunu və mənasını aydınlaşdırın.

Gəldi yaz ayları, ay istəkli yar
Açıldı çiçəklər yeri, dər indi.
Keçəndə asta keç, ehtiyat elə,
Lal axan çayların yeri dərindi. (Z.Y.)

Zirvə qardı, yüksəklərdə qara bax.
Göl güzgüdü, saçlarını dara bax.
“Nərmə-nazik bayatı”lı Qarabağ
Bir misaldı cənnətinə bu xalqın. (Z.Y.)

§ 333. **Qax, əsg, kök, şor, bölmə** omonimlərini cümlələrdə işlədin.

PARONİM SÖZLƏR

§ 334. Paronim söz anlayışını izah edin, misallar göstərin.

§ 335. Qara xətlə verilmiş paronim sözlərin qarşılığını tapın və cümlədə işlədin.

1. Navalçalardan ağır-ağır qar kimi ağ köpük səkilərdə, orda-burda *cığır* salırdı (*İ.H.*). 2. Yaz aylarında burda çadır-çadır *binələr* düşərdi (*İ.H.*). 3. Mühazirəçiliyi *sənət* kimi seçib ona əbədi bağlandım (*B.B.*). 4. Mahiyyətini həqir sanma, Azədeləri əsir sanma (*M.Ə.S.*). 5. Samovarı qoydum düzə, yar da yarına çay süzə, *bəla* dəysin yaman gözə (*Xalq mahnısı*). 6. Hey sən, *əski* dünya, təslim ol (*C.C.*). 7. Kimdir bu *həriflər*, nəçidirlər? Bir şəxsini iki kölgəsədirlər (*R.Z.*). 8. Bizim *həyatda* uca bir çəpər vardı (*Ə.H.*). 9. Mən, soyuq dəstəyi *od* tutub yanan üzümə sıxıb bir qədər susdum (*İ.H.*).

§ 336. Verilmiş paronim sözləri cümlə içərisində işlədib yazın.

1. *Əsgir* – silgi üçün parça.
2. *Əski* – köhnə, keçmiş, qədim.

1. *Yiyə* – sahib, mənsub.
2. *Yeyə* – dəmirdən hazırlanmış alət.

1. *Atlaz* – zərif parça növü.
2. *Atlas* – xəritə toplusu.

1. *Hərif* – səsin yazıdakı işarəsi.
2. *Hərif* – tez aldanan, hər şeyə inanan adam.

§ 337. Aşağıdakı sözlərin ifadə etdiyi mənaları izah edin.

1. *Quba* – Kuba
2. *Qazan* – Kazan

§ 338. Verilmiş sözlərin mənalərini izah edib yazın.

1. <i>Zad</i> – zat	5. <i>Bəla</i> – bala
2. <i>Qabil</i> – qəbil	6. <i>Bina</i> – binə
3. <i>Şəkil</i> – səkil	7. <i>Ahəng</i> – əhəng
4. <i>Qərib</i> – qərib	

§ 339. Aşağıdakı sözləri cümlələrdə işlədib yazın.

1. <i>Nəfs</i> – nəfis	6. <i>İblis</i> – ilbiz
2. <i>Ədat</i> – adət	7. <i>Tərz</i> – tərs
3. <i>Səbat</i> – səbat	8. <i>Dikmək</i> – tikmək
4. <i>Mühazirə</i> – mühasirə	9. <i>Giriş</i> – giriş
5. <i>Orden</i> – order	

PARONİMLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

§ 340. Aşağıdakı paronimlərin xüsusiyyətini aydınlaşdırın və cümlədə işlədin.

1. *Həyat* – həyat
2. *Hərəkət* – hərəkət
3. *Qədir* – Qadir

§ 341. Aşağıdakı paronimlərin xüsusiyyətini müəyyən edin, hər sözə aid cümlə qurun.

1. *Həsir* – həsir
2. *Əsir* – əsir
3. *Mətn* – mətin

§ 342. Verilmiş paronimlərin xüsusiyyətlərini aydınlaşdırın və cümlə içərisində işlədin.

1. *Yeyə* – yiyə
2. *Papiros* – papirus
3. *Adət* – ədəd
4. *Nağıl* – nəql

§ 343. Aşağıdakı paronimlərin xüsusiyyətlərini izah edin və hər sözü cümlədə işlədin.

1. *Sənəd* – sənət
2. *Yaba* – yava
3. **Kəc** – gəc

§ 344. Paronimlərə aid beş misal göstərin və onlara dair cümlə tərtib edib yazın.

SİNONİM SÖZLƏR

§ 345. Sinonimiya anlayışını izah edin, misallar göstərin.

§ 346. Aşağıdakı sözləri cümlədə işlədin

gözəl – qəşəng, dünya – cahan, gənc – cavan,
görkəmli – məşhur, iri – böyük, uca – hündür

§ 347. Cümlələri köçürün, seyrək xətlə yazılmış sözləri sinonim qarşılığı ilə əvəz edin.

1. Bir səhər *erkən* qərribə bir hay-küy onu yuxudan oyadarkən həyətdə çıxdıqda heyrət, təəccüb və vahimə içində donub qaldı. 2. Muradın kimdən və hansı tanışlıqdan danışdığını *dərhal* anlaya bilmədim, deyəsən hələ də özümə gəlməmişdim (*İ.H.*). 3. Gözünü üzümdə saxladı, *qımışdı*,

sonra atını irəli sürdü, sağ yandakı *kiçik* talaya *döndərib* düşdü. 4. Gedəcəyim səmtin avtobusunu *soruşa-soruşa* tapdım. 5. Həmin gecəyə *kimi* romantika *barəsində* mənim məlumatım *səthi* və nəzəri idi (B.B.). 6. Ağa Hüseyn öz dostunun *təvəqqəsini* qəbul edib ayda altı manat *məvacibə* Xəlili dükanda qulluq etməyə qəbul etdi (Ə.H.). 7. Gəl bu axşam seyrə çıxaraq, Sahilinə Xəzərin ulduzlarla *söhbət edək*, Yenə gülsün gözlərin (M.M.). 8. Sənin kimi *əqli* başında bir uşaq öz varlığında zühur edən bu qədər böyük bir inqilabın nədən doğduğunu bilməsin, buna heç inanmaq olurmu (A.Ş.). 9. Sağ qıçını *davada* qoyub gəlmiş atasının evə qayıtdığı gün Sevilin indi də yadındadır (Ə.Q.). 10. *Dərs* ilinin *ötən ayı* *ərzində* məktəblər, maarif orqanları *başqa* müvəffəqiyyətlər də *qazanmışlar* ("Kommunist" qəzeti).

§ 348. Şeirdə seyrək xətlə fərqləndirilmiş sözlərin sinonimlərini tapıb yazın.

I

Ocaq sönür, yel əsir, yağış döyür səngəri...
Yenə düşür yadıma ömrün ötən günləri.
Hanı, hanı deyirəm, o dilimin əzbəri?
İlk görüş, son ayrılıq xatirində qalırmı?
Görəsən o gözəl qız məni yada salırmı?
Nə mən ürək edirəm yazım ona bir kağız,
Nə də mənə yazmayır o şən, o mehriban qız.
Birbiləydim, görəydim, neyləyir indi yalnız?
O da məni düşünüb, heç xəyala dalırmı?
Görəsən, o gözəl qız məni yada salırmı?
Doğrudur, bilmək olmaz könülləri uzaqdan,
Hər gün vurub salır yel bir yarpağı budaqdan...
Mənsiz su dolduranda hər dan üzü bulaqdan.
Bəzən heç doluxsunur, heç qanı qaralırmı?

Görəsən, o gözəl qız məni yada salırmı?
Yan tonqalım, tüstülən... Yan könlüm tək ey ocaq!
İki kəlmə yazmağa mən üzsüz, yar utancaq...
Heç olmasa, yazaydı o qız bircə söz ancaq,
Görəydim, soraq edib məni xəbər alırmı?
Biləydim, o gözəl qız məni yada salırmı?! (Ə.C.)

II

Qəlbimdəki ağrı kimi cingildədi.
Sənin telefon zəngin
Dəstəkdə tanış və *doğma*,
Unudulmuş *səsin*.
Köhnə yaranı qoparıb,
Zəng etmişən
Ürəyimdə baş *qaldırdı*.
Çoxdan ölmüş *ümidlərim*
Bəs *sevgilim* necə?
Təzadən oyanarsa bu gecə
Yenə *əzab* verəcəkmi?
Gəl yaxşısı *ötənlərə* qayıtmayaq
Qəlbimizdə dəfn *olunmuş*
Sevgiləri *oyatmayaq*
Gedən geri *dönməz* heç vaxt
Elə isə zəng çalanda *niyə* sənin
Tanış, *doğma* *unudulmuş* *səsin*
Qəlbimdəki ağrı kimi cingildədi
Bu *sirr* nədi? (E.İ.)

§ 349. Cümlələri köçürün, üç nöqtənin yerinə mötərizədəki sözlərdən münasib bildiyinizi yazın.

1. Züleyxa da xəbər tutdu, ərinə yalvarıb... (*rüsxət, icaza, izin*) alaraq, qardaşığılə getdi (C.C.). 2. Bu danışıq-

lar başlanır-başlanmaz... (*gödək, alçaq, balaca*) adam özünü yetirdi (M.C.). 3. Birinci dəfə buraya... (*ayaq basanda, qəfilqoyanda, daxil olanda*) olduğu kimi, saysız-hesabsız büllurların parıltısı gözlərimi qamaşdıran yad mənzildə canımın sıxıldığını hiss edib, tezcə buradan çıxmağa tələsdim (İ.H.). 4. Çiçəklər... (*aşiqi, vurğunu, heyranı*) bir bülbüləm ki, Gözüm bu bağçanın gülünə düşmüş (M.M.). 5. Bu aralıq otlar üstündən keçən bir külək hücumu dərədəki dağ nanələrinin... (*qoxusunu, iyini, ətrini*) daha da şiddətləndirdi və Qumru sanki bu qoxudan məst olaraq, gicəllənən başını iki əli ilə tutub yerə oturdu (Ə.M.). 6. Sonra əlini alına qoyub... (*yavaş-yavaş, asta-asta, ehmal-ehmal*) ovxaladı (Ə.Q.). 7. Yenə də alim olmaq... (*söhbəti, danışığı*) salanda, ... (*birdəfəlik, həmişəlik*) bu söhbəti kəsmək istədi (Ə.Ə.).

SİNONİMLƏRİN TİPLƏRİ

§ 350. Lüğəvi sinonim, qrammatik sinonim, leksik sinonim, frazeoloji sinonim, ideoqrafik sinonim, üslubi sinonim anlayışlarını izah edin, misallar göstərin.

§ 351. Aşağıdakı sözlərə eyni və yaxın mənalı ifadə tapın.

Nümunə: yıxılmaq – arxası yerə dəymək.

Dinləmək, əsəbiləşmək, yoxlamaq, dolaşdırmaq, düzəltmək, dayandırmaq, danışdırmaq.

§ 352. Mətni oxuyun, sözə söz birləşməsi sinonim olan nümunələr seçin.

Hər il bağçamızda üç gül açılır,
Bənövşə, yasəmən, bir də qızılgül.
Hər üçü də bir-birindən gözəldir
Bənövşə, yasəmən, bir də qızılgül.

Biri boynun bükür yetim uşaq tək,
Biri boy göstərir salxım budaq tək.
Biri mənim üçün gözəldən göyçək
Bənövşə, yasəmən, bir də qızılgül.

Biri yaxın edir, uzaq vətəni,
Biri yada salır yaşıl çəməni.
Birinini ətəri məst edir məni
Bənövşə, yasəmən, bir də qızılgül.

Bənövşə qəribdir, ona dəyirəm,
Qızılgülü qoparmağa qıymıram.
Yasəmən qoxladığıca doymuram
Bənövşə, yasəmən, bir də qızılgül.

Qızılgül bəzəyir güllü gülşəni,
Bənövşənin kol dibidir məskəni.
Heç birisi tapammayıb həmdəmi
Bənövşə, yasəmən, bir də qızılgül.

Üçü bir bağçada olsa da fəqət,
Qoymur görüşməyə ana təbiət.
Nə sirdir, olubdur əzəldən həsrət
Bənövşə, yasəmən, bir də qızılgül.

Heç kim yaradammaz Yaradan kimi,
Baharda gəlirlər bir mehman kimi.
Üçün də sevirəm canda can kimi
Bənövşə, yasəmən, bir də qızılgül.

Görən kim könlünə dəyibdir belə,
Bənövşə boynunu əyibdir belə.
Üçü də nəğmə tək düşübdür dilə
Bənövşə, yasəmən, bir də qızılgül.

Qızıl gül qönçəsi dodaq kimidir,
Bənövşə küskün bir uşaq kimidir,
Pərvanə, hər üçü qonaq kimidir.
Bənövşə, yasəmən, bir də qızılgül. (*Pərvanə*)

§ 353. Aşağıdakı sözləri cümlələrdə işlədin.

Qiymət – dəyər, məşhur – bəlli, kobud – qaba, qanmaq – qocalmaq, toplamaq – yığmaq, aydın – aşkar, namərd – müxənnət, çevik – cəld, həvəs – maraq.

LEKSİK SİNONİMLƏRİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

§ 354. Aşağıdakı sinonimlərdə məna çalarlığını göstərin.

1. Duman – çən – sis – çiskin
2. Yuxu – vaqiə – tuş
3. Böyük – iri – nəhəng – zorba
4. Dəniz – dərya – ümman

§ 355. Cümlələrin sonunda verilmiş sözlərin hər birini çox nöqtənin yerində işlədin. Müşahidə etdiyiniz məna fərqlərini aydınlaşdırın.

1. Bu vaxt Qəmzə yuxudan ayıldı, gözlərini açan kimi Tağını... gördü. (Ə.V.)

ətrafında, yanında, böyüründə

2. Ürəklərdən... qəmgin bir musiqi
otağı doldurdu (*S.Rəh.*).

qopan, ayrılan,
uzaqlaşan

3. Yox, Mövcudiyyət müvəqqə-
ti imiş, onun da... bir inikası varmış
(*Y.V.Ç.*).

əbədi, ölməz,
daimi, həmişəlik

4. Addımlarını atarkən ətklə-
rindən ... qopardı (*Y.V.Ç.*).

yel, külək

5. Kiçikbəyim ondan beş-altı
yaş... də olsa, bir-birinə yoldaşlıq edir-
dilər və igidlikdə də bir-birindən geri
qalmırdılar (*Y.V.Ç.*).

böyük, iri

§ 356. Seyrək verilmiş sözlərin sinonimlərini tapıb yazın.

Bizim tərəflərin gözləri süsən,
Bənövşə xətrli gözəlləri var.
Payız mövsümündə şair bağları,
Misralar yazılı xəzəlləri var.

Bizim tərəflərin bağçalarında
Almalar utanır gözəllərindən.
Bağçalar bağlayıb boğçalarını
Şerlər yazılır xəzəllərindən.

Sevgi nişanəsi bir küz alması,
Tamarzı qanılmaz sevda barına.
Bizim bağçalarda xəzəl qalmadı
Bağladım eşqimin yaralarına.

Çayında daşlara mamır yaraşır.
Üzür balıqların xatirələri.
Üzür balıqlarla yam-yaşıl yaşım
Köksümün başında göynəyir yeri.

İndi keçmişimin balıq gözləri
Baxdıqca hey baxır, tanıya bilməz
Məni o yerlərdən qovur o gözlər
Məni o yerlərə çağırır o səs.

Böyük şəhərlərin yuxularından
O doğma torpaqdı oyadan məni
Mənim ürəyimdə o yerlər gəzir,
Fəqət qoltuğumda ürək dərmanı (A.M.).

§ 357. Aşağıdakı sözlərin ifadə etdiyi mənaları yazılı formada bir-birindən fərqləndirin.

1. *Kitab* – broşyura – monoqrafiya
2. *İdarə* – müəssisə – təşkilat
3. *Fikir* – ağıl – düşüncə – əqidə

§ 358. Cümlələri diqqətlə oxuyun, sinonimləri tapıb yazın.

1. Səhər-səhər yaz çağ, köçür oba yaylağa. Gəlinlərin balağı, batır lilə, batdağa (A.S.). 2. Bir bax, onların sərkərdəsi nə qədər sərtdirsə, o qədər də hiyləgərdir (A.Z.). 3. Onun sinəsində orden-medal lenti düzüm-düzüm idi (B.B.). 4. Döşü yağış dolu dağ buludları ordan ararlara həyat aparırdı (M.D.). 5. Aslanın məvacibi bir qədər artmışdı, Fərhadı isə Hacı məktəbə qoymuşdu (C.C.). 6. Briqada üzvlərinin hərəsinə maaşdan əlavə 100 manat mükafat verdilər (Ə.Q.). 7. Açılın, iyli güllərim, açılın, allı-əlvanlı güllərim,

açılın. 8. Əldə mənim ağ qədəhim vardır, ağzınadək ətir ilə sərsardır (A.S.). 9. Elə bil arvad başa düşmür ki, onun manqa üzvlərinin çoxusu kişilərdir, bu kişilərin də hərəsi müxtəlif vaxtlarda neçə-neçə bağ salıblar (Ə.V.). 10. Ancaq yaxınlaşanda burada çoxlu çamadana, torbaya, cürbəcür bağlamaya, düyünçəyə ayaq toxunurdu (Ə.Ə.).

11. Məryəmi bir daha gətirmə yada.
Bir şey ki qayıdan deyil dünyada,
Onu xatırlamaq kimə gərəkdir. (S.V.)

12. Yenə ötən illər yadıma düşdü,
Səhər, sizin ellər yadıma düşdü. (M.M.)

13. O keçən günləri fəqət anırdı,
İçəridən tutuşub qəlbi yanırdı. (M.M.)

14. Yaxın qayalar üstə çıxırışdı qağayılar.
Yada saldı Xəzərlə bağlı xatirələri. (Ə.C.)

§ 359. Sinonim sözlərdən hansının ümumişlək olduğunu göstərin.

1. Köhnə – mitil – nimdaş. 2. Uca – hündür – qəlbi. 3. Məzar – qəbir. 4. Hərəkət – eynən. 5. Başqa – özgə – əlahiddə. 6. Qozbel – donqabel. 7. Balış – yastıq. 8. Axsaq – çolaq. 9. Öyrətmək – aşılamaq. 10. Pazı – çuğundur. 11. Paralel – müvazi. 12. İşləmək – çalışmaq – zəhmət çəkmək, əlləşmək, əlləşib-vuruşmaq, tər tökmək.

SİNONİMİK CƏRGƏ

§ 360. Aşağıdakı sözlərin sinonim cərgəsini yazın.

Kasıb, sahil, alçaq, qonaqcıl, asudə, yalnız, haqda, növ, fərq.

§ 361. İki komponentli yeddi sinonim cərgə göstərin.

§ 362. Üç komponentli beş sinonim cərgə yazın.

§ 363. Dörd və çox komponentli beş sinonim cərgə yazın.

§ 364. Oxuyun, seyrək xətlə fərqləndirilmiş sözlərin sinonimik cərgələrini müəyyənləşdirib yazın.

I

1. Demək, xalamın xəstəliyi o qədər də ağır deyil idi və bunu mən ondan ötrü deyirəm ki, o *vədalər*, yəni qırx il bundan qabaq bizim şəhərdə iki nəfər müsəlman həkimi var idi (C.M.). 2. Qış günlərində *bekar* adamlar onun başına cəm olub söylə-dərdilər (Ə.H.). 3. Bahadır qızın dalınca *xeylaq* baxdı: vaxt ki, qız gözdən itdi (N.N.). 4. Aslan gah məhzun bir halda qardaşlarına baxır, gah da, onların halına *çarə arayır*miş kimi, məlul-məlul ətrafını süzürdü (C.C.). 5. Sizi *adil* bir şah görmək mənə olmuş böyük *dilək* (A.Ş.). 6. Keşikçi guya *mətləbi* qanıb, başı ilə işarə etdi (A.Z.). 7. Doğrudur, bunun günəmuзд əməyə *daxli* yoxdur (M.C.). 8. Qoca müəllim hələ nəm olan kitablarını stol üstünə qoydu, eynəyini gözünə keçirtti, sonra cibindən bir vərəq ka-ğız çıxartdı (Ə.M.). 9. Ağayarla İkrəm işarə ilə yerinə oturtdu, *həndəvərinə* boylanaraq, briqadirlərdən Əsədə, Malıyevə mü-raciət etdi (Ə.Ə.). 10. Namazlı, bir də gördüm ki, yedəyində iki at dayanıb böyrümdə, onun dodaqları qaçdı, deyəsən, *irış-*

di (B.B.). 11. Demək istəyirəm ki, çay olmasa da *keçinə* bilərəm (Q.İ.). 12. Evin yuxarı başında, döşəkçə üstündə bardaş qurub əyləşən Gövhər xala qədim və qəmli mahnılardan birini züm-zümə edə-edə corab toxuyurdu (Y.Ə.).

II

1. Həmişə sərt görünən Mərdan indi oynaq bir hal alaraq, nəşə saçırdı, öz-özünə mahnı söyləyib, gülümsəyir, bir yerdə otura bilməyib otağı *dolaşır*, arabir *güzgünün* önündə durub özünə tamaşa edirdi (Y.V.Ç.). 2. Dünya *naz* götürüb yaşada bilməz, onunla gizlənqaç oynayanları (S.V.). 3. Qıpçaqların əsas qüvvələri təpələrin *ətəklərindən* sahilə sarı düzənlikdə yerləşmişdi (A.Z.). 4. Aqıl kəhərin yerişindəki ləngəri görəndə atın yaralandığını *anladı*. 5. Kəndin başında, sıldırım bir qayanın döşünə söykənmiş *tənha* evin kiçik pəncərəsindən ağsaçlı ana bir nöqtəyə baxmaqdan yorulmurdu (M.C.). 6. Tamaşa bu *vaxtacan* nahaq fikirləşib ki, oğul-uşağını oxudub, ərsəyə çatdırmışam. 7. İkrəm isə dediyini *aramla* yenə təkrar edib, üstəlik başqa məsələyə də toxundu (Ə.Ə.). 8. Mən onu gözləyəndə amansız bir *hövsələsizlik* gəlib yapışır yaxamdan. 9. Vəziyyətim özümə gülməli gəldi, “Deyəsən heç mənə *yyıq* duran olmayacaq” (B.B.). 10. İnqilab komitəsinin sədri Nərimanov ağır addımlarla içəri girib, ona *tərəf* irəlilədi (Q.İ.). 11. O, dəmiryol vağzalına *ayaqla* gəlmişdi (H.A.). 12. Fərhad Zərnişanın işə münasibətini yaxından öyrəndikdə, onun *möhkəm* xarakterinə, gələcəyi aydın təsəvvür etməsinə və xüsusilə çətinlikləri aradan qaldırmaq məsələsi irəli gəldikdə hər şeyə *böyük* cəsarətlə girişdiyinə heyran qalırdı (X.H.).

III

1. Nəzərimə belə gəlirdi ki, bunlar *suçlu* adam kimi – tez-tez o tərəfə, bu tərəfə zəng edirlər (C.M.). 2. Mənzər

igid pəhləvandır, həm də gözəl bir insandır (A.Ş.). 3. A kişi, nə *təfavüti* var, kəndin bu başı olmasın, o başı olsun, yer verirəm ev tikməyə, bağ salmağa da kömək edərəm. 4. Yalnız dodaqlarının bir-birinə möhkəm sıxılması və burun pərələrinin azacıq *titrəməsi* qəlbindəki gizlin həyəcanı bildirirdi (A.Z.). 5. Aqıl tufəngini əlinə alıb açıqlığa, *cığıra* sarı yönəldi, bir arxın içində gizlənilib yolun üstünü kəsdi (M.C.). 6. Hərdən dik gözlərinin içinə baxır, *yavaşca* gülür, sonra onun ağ və yumşaq əllərini dodaqlarına tərəf gətirib öpürdü (Ə.V.). 7. Yox, mən hələ bir az *gecikmişəm*, Nərgiz xanım (Ə.M.). 8. O, yenə gözlərini leytenantın solğun *çöhrəsinə* dikdi və astadan dedi (Ə.Ə.). 9. Dərənin birisini keçdim, *hündürə* qalxanda soyuq-sazaq alov kimi yandırdı. 10. Pəncərələr *yalınqat* olduğuna görə ana-bala narahat idilər (B.B.). 11. Xalqlara sülh və səadət *gərəkdir* (C.M.). 12. Azərbaycan Respublikası Elmlər Akademiyasının Nəbatat Bağında soğangülünün 300 *çeşidi* vardır.

LEKSİK SİNONİMLƏRİN ƏMƏLƏ GƏLMƏSİ

§ 365. Leksik sinonimlərin hansı yollarla yarandığını aydınlaşdırın, misallar göstərin.

§ 366. Aşağıdakı sinonimləri mənşəyinə görə yazılı təhlil edin. Bu məqsədlə izahlı lüğətlərdən istifadə etmək olar.

Tezdən – sübhdən, qəndqabı – qənddan, qonaqcıl – qonaqpərvər – qonaqsevər, gizli – oğrun, zaman – çağ – an – vaxt, tapşırıq – buyruq.

§ 367. Xalis Azərbaycan sözlərindən əmələ gəlmiş beş sinonimik cərgə yazın.

§ 368. Sinonimlərin əmələ gətirilməsində hansı dillərdən söz alındığını misallar əsasında şərh edin.

§ 369. Aşağıdakı sözləri cümlələrdə işlədin.

Şan-şöhrət, ad-san, daş-qaş, var-dövlət.

LEKSİK SİNONİMLƏRİN ÜSLUBİ ROLU

§ 370. Verilmiş bədii parçaları oxuyun, təkrar edilən sinonimləri seçin, onların işlənməsinin üslubi səbəbini şərh edin.

1. Əzəldən belədir çünki kainat,
Cahan daimidir, ömür amanat.
Əldən-ələ keçir vəfasız həyat,
Biz gəldi-gedərik, sən yaşa dünya! (S.V.)
2. Qırram yağıları, yıxaram dağı.
Xanlar zəhər içər, sultanlar ağı,
Çənlibeldir qoç Koroğlu oylağı,
Şah da gəlsə, Çənlibelə qoymaram! (*“Koroğlu” dastanı*)
3. Şəxsiyyət uzaq hər ikisindən,
Ar, qeyrət İraq hər ikisindən (R.Z.).

§ 371. Aşağıda S.Vurğunun “Vaqif” pyesi üzərində aparıldığı leksik dəyişikliklər verilir. Nümunələri müqayisə edin, müşahidə olunan üslubi düzəlişlərin səbəbini aydınlaşdırın.

Pyesin ilk variantında işlənmişdir (1938)	Qırmızı mürəkkəblə düzəldilmişdir (1938)
1	2
1. <i>Qanlı</i> (Ona toxunmasın o qanlı əllər)	1. <i>Soyuq</i> (Ona toxunmasın o soyuq əllər)
2. <i>Koma, bacam</i> (Koma, bacam mənə bəsdir)	2. <i>Komacığım</i> (Komacığım mənə bəsdir)
3. <i>Sevindi</i> (Məni görən kimi sevindi qəlbi)	3. <i>Açıldı</i> (Məni görən kimi açıldı qəlbi)
4. <i>Torpax</i> (Nə torpax ruhimi zövq ilə oxşar)	4. <i>Yerlər</i> (Nə yerlər ruhimi zövq ilə oxşar)
5. <i>Öpərlər</i> (Alıb qanadına öpərlər səni)	5. <i>Gəzdirər</i> (Alıb qanadına gəzdirər səni)
6. <i>Bilirdim səni</i> (Əli bəy, ağıllı bilirdim səni)	6. <i>Görükürdün sən</i> (Əli bəy, ağıllı görükürdün sən)
7. <i>Cəsərət</i> (Bizdə fəzilət də, cəsərət də var)	7. <i>Ədalət</i> (Bizdə fəzilət də, ədalət də var)
8. <i>Böyük</i> (Buyuruq sizinkidir böyük hökmdar)	8. <i>Adil</i> (Buyuruq sizinkidir adil hökmdar)
9. <i>Sənin</i> (Doyunca içəram sənin qanından)	9. <i>Murdar</i> (Doyunca içəram murdar qanından)
10. <i>Dişi</i> (O bizi talayan dişi canavar)	10. <i>Quduz</i> (O bizi talayan quduz canavar)

1	2
11. <i>Yoldaşlar</i> (Mən dünya görmüşəm əziz, yoldaşlar)	11. <i>Qonaxlar</i> (Mən dünya görmüşəm, əziz qonaxlar)
12. <i>Yalnız</i> (Di get! Yerin olsun yalnız mağara)	12. <i>İndi</i> (Di get! Yerin olsun indi mağara)
13. <i>Bizi</i> (Belə deyirlər ki, ağladır bizi, Sizin Qarabağın xanəndələri)	13. <i>Yeri</i> (Belə deyirlər ki, ağladır yeri, Sizin Qarabağın xanəndələri)
14. <i>Haqqın</i> (Sənsə haqqın ağzına daş bas)	14. <i>Həqiqətin</i> (Sənsə həqiqətin ağzına daş bas)
15. <i>Şərqi</i> (Oğlum! Lap ayıldı o şərqi məni)	15. <i>Mahnı</i> (Oğlum! Lap ayıldı o mahnı məni)
16. <i>Möhnətinə</i> (Tfu sənin möhnətinə, ey çərxi fələk)	16. <i>Təxtinə</i> (Tfu sənin təxtinə, ey çərxi fələk)

§ 372. Aşağıda S.Vurğunun “Vaqif” pyesinin makinada yazılmış variantından başlamış son mükəmməl çapma qə-dər dəyişdirilmiş şəkilçi, söz, ifadə və cümlələr müqayisəli şəkildə göstərilir. Oxuyun, bunların üslubi təhlilini verin.

Makinada yazılmış variantda (1938-ci il)	“Dram əsərləri”ndə (1955-ci il)
1	2
Şəkilçilər	
1. – <i>yən</i> (Bir qonaq görməyən bu səssiz bucaq)	1. – <i>miş</i> (Bir qonaq görməmiş bu səssiz bucaq)

1	2
Şəkilçilər	
2. – <i>ır</i> (...Mən orda olmasam qan çıxır dizə) (Quşlar da ağlayar ellərimizə)	2. – <i>ar</i> (Mən orda olmasam qan çıxar dizə) (Quşlar da ağlayar ellərimizə)
3. – <i>ərək</i> (...Sazın birini Vaqifə verərək)	3. – <i>ir</i> (...Sazın birini Vaqifə verir)
4. – <i>yır</i> (Könlüm ayrılmayıf telli sazlardan)	4. – <i>mış</i> (Könlüm ayrılmamış telli sazlardan)
5. – <i>dır</i> (Bu xan bir ilandır, saray yuvası)	5. – <i>mış</i> (Bu xan bir ilanmış, saray yuvası)
6. – <i>ıq</i> (Elə şirin-şirin danışığın var)	6. – <i>maq</i> (Elə şirin-şirin danışmağın var)
7. – <i>üb</i> (Məni öpüb oynadırdı)	7. – <i>ər</i> (Məni öpər, oxşayardı)
8. – <i>yıb</i> (Daşdan yaranmamış, ətdən- dir ürək)	8. – <i>mış</i> (Daşdan yaranmayıb, ətdən- dir ürək)
Söz və ifadələr	
1. <i>Bu</i> (Yaxşı, nə tapmısan bu saray- lardan)	1. <i>O</i> (Yaxşı, nə tapmısan o saray- lardan)
2. <i>Hərif</i>	2. <i>Xan</i>
3. <i>Qorxur</i> (Hərif məndən qorxur, çəki- nir bir az)	3. <i>Utanır</i> (Xan məndən utanır, çəkinir bir az)

1	2
4. <i>Sevinməz</i> (Can dustaq olanda sevinməz ürək)	4. <i>Gülərmi</i> (Can dustaq olanda gülərmi ürək)
5. <i>Onun</i>	5. <i>Əlibəyin</i>
6. <i>Oda</i> (Vaqif onun alnından, o da Vaqifin əlindən öpür)	6. <i>Əlibəydə</i> (Vaqif Əlibəyin alnından, Əlibəy də Vaqifin əlindən öpür)
7. <i>Cah-cəlalı</i> (İnandım dedim ki, nə xəyalı var Yəqin ki, bunun da cah-cəlalı var)	7. <i>Öz cəlalı</i> (İnandım dedim ki, nə xəyalı var Yəqin ki, bunun da öz cəlalı var)
8. <i>Qabalıqlar</i> (Get-gedə sıxlaşır bu qabalıqlar)	8. <i>Qayalıqlar</i> (Get-gedə sıxlaşır bu qayalıqlar)
9. <i>Qasidlər</i> (Qasidlər gözləyir, tez yola salın)	9. <i>Elçilər</i> (Elçilər gözləyir, tez yola salın)
10. <i>Sənin</i> (Xeyir söz çıxmayırsən sən dilindən)	10. <i>Yenə</i> (Xeyir söz çıxmayırsən yenə dilindən)
11. <i>Vəznəli</i> (O vəznəli çuxası)	11. <i>Baftalı</i> (o baftalı çuxası)
12. <i>Nə</i> (Nə dövrənlər sürəsiz)	12. <i>Xoş</i> (Xoş dövrənlər sürəsiz)
13. <i>Vaqifə</i> (Dedi ki, Vaqifə salam de)	13. <i>Atana</i> (Dedi ki, atana məndən salam de)
14. <i>Şirnikərək</i> (Xuraman: – şirnikərək)	14. <i>Xoşlanaraq</i> (Xuraman: – xoşlanaraq)
15. <i>Kimi</i> (Bil ki, balıq kimi qanım soyuqdur)	15. <i>Qədər</i> (Bil ki, balıq qədər qanım soyuqdur)

1	2
16. <i>İkicə</i> (Gəlsin vuruşmağa ikicə nəfər)	16. <i>O iki</i> (Gəlsin vuruşmağa o iki nəfər)
17. <i>Dinləyin</i> (Soyunun, vuruşun, dinləyin yalnız)	17. <i>Şərtim var</i> (Soyunun, vuruşun, şərtim var yalnız)
18. <i>Çadırına</i> (Qacarı çadırına kinlə baxaraq)	18. <i>Arxasınca</i> (Qacarı arxasınca kinlə baxaraq)
19. <i>Pənahgahım</i> (Oydu pənahgahım, oydu köməyim)	19. <i>Göz dikdiyim</i> (Oydu göz dikdiyim, oydu köməyim)
20. <i>Dövlətdən</i> (Dövlətdən qalmışdı birçə inəyim)	20. <i>Var-yoxdan</i> (Var-yoxdan qalmışdı birçə inəyim)
21. <i>Axşam</i> (Onu da bu axşam zorla aldılar)	21. <i>Gecə</i> (Onu da bu gecə zorla aldılar)
22. <i>Aman</i> (Aman, kəmənd keçdi düz boğazıma)	22. <i>Həmin</i> (Həmin kəmənd keçdi düz boğazıma)
23. <i>Cəlalını</i> (Saray cəlalını büsbütün tərk et)	23. <i>Həyatını</i> (Saray həyatını büsbütün tərk et)
24. <i>Allah</i> (Allah ayırmasın səni Gülnardan)	24. <i>Dünya</i> (Dünya ayırmasın səni Gülnardan)
25. <i>Pərişan</i> (Xuraman məyus və pərişan qayıdır)	25. <i>Peşman</i> (Xuraman məyus və peşman qayıdır)
26. <i>Heyvan</i>	26. <i>Belə</i>

1	2
27. <i>Çıxdıq</i> (Elə heyvan gəlib, heyvan da getdik. Nə bir günə çıxdıq, nə kama yetdik)	27. <i>Çatdıq</i> (Elə heyvan gəlib, belə də getdik. Nə bir günə çatdıq, nə kama yetdik)
28. <i>Daylax</i> (Təlxək... daylax kimi hərlənir)	28. <i>At</i> (Təlxək... at kimi hərlənir)
29. <i>İndi</i> (Di get! Yerin oldu indi mağara)	29. <i>O boş</i> (Di get! Yerin olsun o boş mağara)
30. <i>Keçəcək</i> (Qacarla keçəcək davanın sonu)	30. <i>Bitəcək</i> (Qacarla bitəcək davanın sonu)
31. <i>Fikrin</i> (Di görək neyləyək, nə fikrin var)	31. <i>Tədbirin</i> (De görək neyləyək, nə tədbirin var)
32. <i>Nəsillərin</i> (Saydım nəsillərin sonsuz sayını)	32. <i>Nəbilərin</i> (Saydım nəbilərin sonsuz sayını)
33. <i>Sirlər</i> (Budur, qız qayas! Sirlər yuvası)	33. <i>Hicran</i> (Budur, Qız qalası – hicran yuvası)
34. <i>Öz</i> (Çox keçmişəm hər gölündən Gürcüstanın öz elindən)	34. <i>Dost</i> (Çox keçmişəm hər gölündən Gürcüstanın dost elindən)
35. <i>Evimizə</i>	35. <i>Nəslimizə</i>
36. <i>Qonşular</i> (Bu iş yaraşarmı heç evimizə, İndi nə deyəcək qonşular bizə)	36. <i>El-oba</i> (Bu iş yaraşarmı heç nəslimizə İndi nə deyəcək el-oba bizə)
37. <i>Qərībā</i>	37. <i>Qorxunc</i>

1	2
38. <i>Vaqiyə</i> (Bu gecə qərribə bir vaqiyə gördüm)	38. <i>Yuxu</i> (Bu gecə qorxunc bir yuxu gördüm)
39. <i>Qızmış</i> (Buna acıqlanıb qızmış hökmdar)	39. <i>Zalım</i> (Buna acıqlanıb zalım hökmdar)
40. <i>Oynadardı</i> (Məni öpüb oynadardı)	40. <i>Oxşayardı</i> (Məni öpər, oxşayardı)
41. <i>Qısqıltısı</i> (...durnalar keçir, onların qısqıltısı...)	41. <i>Qığıltısı</i> (...durnalar keçir, onların qığıltısı...)
42. <i>Ar</i> (Yurdunu atana dünya ar olsun)	42. <i>Dar</i> (Yurdunu atana dünya dar olsun)
43. <i>Qulluq</i> (Qulluq sizinkidir, möhtərəm ağa)	43. <i>Buyruq</i> (Buyruq sizinkidir, möhtərəm ağa)
44. <i>Yenə</i> (Yenə rənginizdə bir sarılıq var)	44. <i>Şair</i> (Şair, rənginizdə bir sarılıq var)
45. <i>Dədələr</i> (Açıq yaşamışlar bizim dedələr)	45. <i>Nənələr</i> (Açıq yaşamışlar bizim nənələr)
46. <i>Qurub</i> (Boş sözdür dünyanı qurub yaradan)	46. <i>Heçdən</i> (Boş sözdür, dünyanı heçdən yaradan)
47. <i>Zarafat</i> (Yox ə... bu boyda da zarafat olar)	47. <i>Qansızlıq</i> (Yox əyə, bu boyda qansızlıq olar)
48. <i>O</i> (Get, atıl murdarın o qucağına)	48. <i>Qan</i> (Get, atıl murdarın qan qucağına)

1	2
49. <i>Ayıltdı</i> (Oğlum! Lap ayıltdı o mahnı məni)	49. <i>Oyatdı</i> (Oğlum! Lap oyatdı o mahnı məni)
50. <i>Barmaqlar</i>	50. <i>Əllər</i>
51. <i>Başlar</i> (Görürsən? Barmaqlar, başlar, ayaqlar)	51. <i>Kəllələr</i> (Görürsən? Kəllələr, əllər, ayaqlar)
52. <i>Bələnsin</i> (Qoy qana bələnsin güllər, çiçəklər)	52. <i>Boyansın</i> (Qoy qana boyansın güllər, çiçəklər)
53. <i>Şərim, sənətim</i> (Yoxdur o əvvəlki şərim, sənətim)	53. <i>Sözüm, söhbətim</i> (Yoxdur o əvvəlki sözüm, söhbətim)
54. <i>Haraya</i> (Haraya baxıram xeyir görünür)	54. <i>Harya</i> (Harya baxırımsa xeyir görünür)
55. <i>Diri-diri</i> (Məni diri-diri oda saldılar)	55. <i>Diri gözlü</i> (Məni diri gözlü oda saldılar)
56. <i>Bu</i>	56. <i>Bir</i>
57. <i>Danışırsan</i> (Belə bu cür danışırısan)	57. <i>Diltökürsən</i> (Belə bir cür dil tökürsən)
58. <i>Kir</i> (Yox kir... sən də dolama görək)	58. <i>Bir</i> (Yox bir... sən də dolama görək)
59. <i>Nəylə</i> (Nəylə dolanarıq dilənçilər tək)	59. <i>Necə</i> (Necə dolanarıq dilənçilər tək)
60. <i>Gözəl</i> (Bəzən cılvalənən gözəl bir pəri)	60. <i>Nazlı</i> (Bəzən cılvalənən nazlı bir pəri)
61. <i>Qara</i> (...Tükəzban qara aftabanı sacayağının üstə qoyub çay hazırlayır)	61. <i>Qarı</i> (...Tükəzban qarı aftabanı sacayağı üstə qoyub...)

1	2
62. <i>Şairə</i> (Bəli, qulluğunuz şairə dair?)	62. <i>Bəndəyə</i> (Bəli, qulluğunuz bəndəyə dair)
63. <i>İndi</i> (İndi taleyindən şikayət yazır)	63. <i>Bəzən</i> (Bəzən taleyindən şikayət yazır)
64. <i>Tapança</i> (Batmaq olarmı xana, o top, tüfəng, tapança)	64. <i>Topxana</i> (Batmaq olarmı xana, O top, tüfəng, topxana)
65. <i>Danış</i> (Gəl məndən gizlətmə, danış aşkar)	65. <i>Söylə</i> (Gəl məndən gizlətmə, söylə aşkar)
66. <i>Ordular</i> (Şeypur çalır ordular)	66. <i>Qoşunlar</i> (Şeypur çalır qoşunlar)
67. <i>Donuz</i> (Mən də inanmışam donuz oğluna)	67. <i>Namərd</i> (Mən də inanmışam namərd oğluna)
68. <i>Nankoru</i> (Ata! Qoy öldürüm o nankoru mən)	68. <i>Mürvətsiz</i> (Ata, qoy öldürüm o mürvətsiz)
69. <i>Yaramaz</i> (Yaxşı, ay yaramaz, bir de...)	69. <i>Utanmaz</i> (Yaxşı, ay utanmaz, bir de...)
70. <i>Ruyi</i> (Vəfasız deyildin ruyi əzəldən)	70. <i>Sənki</i> (Vəfasız deyildin sənki əzəldən)
71. <i>Oğul</i> (Oğul, heç aldanma dünya varına)	71. <i>Şair</i> (Şair, heç aldanma dünya varına)
72. <i>Bir</i> (Şahim! Bir qardaşq, birdir qanımız)	72. <i>Biz</i> (Şahim! Biz qardaşq, birdir qanımız)
73. <i>Bir</i> (Elə bir atadır)	73. <i>Bil</i> (Elə bil atadır)

1	2
74. <i>Uzaq</i> (Necə, sizdən uzaq niyə!)	74. <i>Ayrı</i> (Necə, sizdən ayrı niyə)
75. <i>Diləmişdir</i> (Şair diləmişdir hər ikimizi)	75. <i>Eləmişdir</i> (Şair eləmişdir hər ikimizi)
76. <i>Tanrı</i> (Yoxdur vicdanında tanrı qorxusu)	76. <i>Qanun</i> (Yoxdur, vicdanında qanun qorxusu)
77. <i>Və</i> (Vidadi və Vaqif...)	77. <i>İlə</i> (Vidadi ilə Vaqif deyisir)
78. <i>Çiyində</i> (Əli bəy çiyində tüfəng daxil olur)	78. <i>Əlində</i> (Əli bəy əlində tüfəng... daxil olur)
79. <i>Döşündən</i> (Əminə döşündən bir cüt corab çıxararaq)	79. <i>Xurcundan</i> (Xurcundan bir cüt corab çıxararaq)
80. <i>Mənim</i> (Mənim ciyərim...)	80. <i>Canım</i> (Canım! Ciyərim...)
81. <i>Bə... bə...</i> (Bə... bə... nə söz var ki, pələngsən)	81. <i>Bəh... bəh...</i> (Bəh... bəh... nə söz var ki, pələngsən)
82. <i>Bə... bə...</i> (Bə... bə... onu doğan nə bəxtiyardır)	82. <i>Bəh... bəh...</i> (Bəh... bəh, onu doğan nə bəxtiyardır)
83. <i>Ha... ha...</i> (Ha... ha... Anan gəlsin indi üstünə)	83. <i>Bəh... bəh...</i> (Bəh... bəh... Anan gəlsin indi üstünə)
84. <i>Bu...</i> (Bu... dəlidir, nədir qarı)	84. <i>Bıy...</i> (Bıy... dəlidir, nədir qarı)
85. <i>Tfü...</i> (Tfü... mənşəb, tfü şöhrət, yaranmasaydın)	85. <i>Ah...</i> (Ah... mənşəb... ah şöhrət, yaranmasaydın)

1	2
86. <i>Axşamdır</i> (Sağ olun; axşamdır, hava qaralır)	86. <i>Çən gəlir</i> (Sağ olun, çən gəlir, hava qaralır)
87. <i>Rayon</i> (Qazax rayonu)	87. <i>Mahal</i> (Qazax mahalı)
88. <i>Sərvət</i> (Hər sözü sərvəti canlı sənətdir)	89. <i>Söhbət</i> (Hər sözü, söhbəti canlı sənətdir)
İfadə və cümlələr	
1. O köpək qudurub yügürən zaman	1. O bəzən hirsələnib quduran zaman
2. Qəlbim alacaqdır bir yeni qüvvət	2. Qoy alsın ürəyim bir yeni qüvvət
3. Tez ol, tez! Tamara, indi fürsət var	3. Di qaçın! Tez qaçın indi fürsət var.
4. Böyük bir yaxşılıq olacaq bizə.	4. Böyük bir yaxşılıq olar bu bizə
5. Qoşulsun deyirsən bu şair sizə	5. Böyük təhlükədir bu şair bizə
6. Bizim bu dağların oğluyam mən də	6. Azəri yurdunun oğluyam mən də
7. Ömrünüz keçəcək növraq içində	7. Eyvanı yamyaşıl yarpaq içində
8. Əli bəy, ağıllı görünürdün sən	8. Əli bəy, alçaldar cinayət bizi
9. Mən çoxdan atmışam onu üstümdən	9. Çoxdandır atmışam onu üstümdən
10. Əf et! Əf et! Mən deyiləm vətənə xain	10. Dayan! Mən deyiləm vətən xaini

1	2
11. Geniş könüllər (Ən geniş könüllər, yetgin ağıllar. Ellər dünyasında yetişir, bilin)	11. Böyük ürəklər (Ən böyük ürəklər, yetkin ağıllar. Ellər dünyasında yetişir, bilin)
12. Of... zəhər (Of... zəhər qoxuyur onun havası)	12. Zəhrimar (Zəhrimar qoxuyur onun havası)
13. Belə şairə (Belə şairə də heç adam qıyar)	13. Bir gör, Vaqifə (Bir gör, Vaqifə də heç adam qıyar)
14. Soxulmaq istəyir Azərbaycana	14. İndi də göz dikib Azərbaycana
15. Of... şirindir dodaqların	15. Bal kimidir dodaqların
16. Hər cəlalını (Pozmaq istəyirlər hər cəlalını)	16. Cah-cəlalını (Pozmaq istəyirlər cah-cəlalını)
17. Gözümdən uzaqda sən	17. Bizdən ayrı dolanıb sən
18. Sabah gün çıtlayıb görünən zaman	18. Sabah bu dağlara gün doğan zaman
19. Nə qədər alçağam! Aldatdım səni	19. Nə qədər alçaldım, alçaltdım səni
20. Tez olun, tez olun kabab bişirin	20. Tez olun, yaxşı bir kabab bişirin
21. Afərin, afərin böyük şahsuvar Bizdə fəzilət də, cəsarət də var	21. Buyuruq sizinkidir, adil hökmdar! Sizdə fəzilət də, ədalət də var
22. Tez olun? Bu saat onu gətirin	22. Nə oldu? Onu tez tapıb gətirin.

§ 373. Oxuyun, leksik-üslubi qüsurları (çatışmazlığı) göstərin, mətni redaktə edin.

Biri var idi, biri yox idi, bir padşahın aman-zaman Məhəmməd adında bircə oğlu var idi.

Məhəmməd boylu-buxunlu, gözəl-göyçək oğlan idi. Əgər durğuzmasan gecə başını yastığa qoyub günortaya kimi yatardı.

Məhəmməd böyüyüb iyirmi yaşına çatanda bir gün atasının yanına gedib deyir:

– Ateyi-mehriban, çoxdandı heç yerə çıxmıram, ürəyim darıxır, mənə icazə ver, ölkəmizə səyahət edim.

Əvvəlcə atası razı olmaq istəmir, oğlunun yalvardığını görüb, ürəyi yumşalır, ona üç yüz qoşun verib, vəziri də yanına qoşur. Padşah vəzirə tapşırır ki, oğlumu öz sərhəddimizdən kənara getməyə qoyma.

Bunlar hazırlıq görüb, yola düşürlər. Az gedirlər çox dayanırlar, çox gedirlər az dayanırlar, dağlar aşırırlar, dərələr keçirlər, ov ovlayırlar, hər yeri gəzirlər, Ay dolanır, gün keçir, vaxt olur ki, geri qayıtmalı olurlar. Yolda Məhəmmədin qabağından bir ceyran qaçır, ceyranı diri tutmaq üçün onun dalınca at salır. Ceyran qaçır, Məhəmməd qovur. Qoşun da bunların dalınca gedir. Ceyran gəlib bir bağın hasarından atılıb içəri keçir. Məhəmməd atdan düşüb bağa girmək istəyəndə vəzir razı olmur, deyir:

– Məhəmməd, atan səni mənə tapşırıb. İndi bil və agah ol ki, burada bizim sərhəddimiz qurtarır. Bu bağ Səmərqənd padşahınındır. Gəl sən bağa girmə.

Məhəmməd vəzirə yalvarır ki, bircə günlüyə mənə icazə ver, özü də burada məni gözləyin, gedib bağı gəzim yenə qayıdıb gəlirəm.

Vəzir deyir:

– Bu şərtlə icazə verirəm ki, padşaha deməyəsən.

Məhəmməd baş üstə deyib gedir başa, görür ki, bu elə gözəl bağdır ki, dünyada misli-bərabəri yoxdur. Burda hər cür meyvə, gül-çiçək var, adam heyran qalır. Quşlar, bülbüllər bir cəh-cəh vurur, bir nəğmə oxuyurlar ki, gəl görəsən.

Məhəmməd bağda moruqdan, çiyləkdən yeyib göy otluqda yatdı. (*"Azərbaycan" nəğilləri*)

ANTONİM SÖZLƏR

§ 374. Antonim anlayışını izah edin, misallar göstərin.

§ 375. Verilmiş sözləri diqqətlə nəzərdən keçirin, məna bir-birinə zidd olan sözləri seçib yazın.

Nümunə: ağ – qara, aşağı – yuxarı

Aqıl, kök, əyri, ağlamaq, maddə, mənsub, xırda, arif, addım, əziz, məkan, asan, köhnə, hərif, azad, zülm, möhür, şüşə, geniş, ağır, arı, iri, möcüzə, möhlət, nazik, ağız, badam, yeni, naz, savaşımaq, nisyə, arıq, yüngül, yovşan, nağd, sədəf, düz, əmək, yığcam, sələf, taxıl, azadlıq, yüngün, məntəqə, töhfə, çətin, kitab, həyat, barışmaq, gülmək.

§ 376. Aşağıdakı sözlərə antonim tapıb yazın.

Gənc əvvəl səhər

Dağ sülh yer

Yaz yaxşı sağ

§ 377. Şeirdəki fərqləndirilmiş sözlərin qarşılığını tapıb işlədin.

Hər *gələn* baharın ilk təbəssümü
Çiçəklərindədir, güllərindədir.
Mahnısı quşların dimdiklərində,
Eşqi *körpələrin* dillərindədir.

Nəğmələr bürüyüb Azərbaycanı,
Xəzan vura bilməz bu gülüstani.
Bugünkü, sabahkı şöhrəti-şanı,
İgid oğulların əllərindədir.

Şerimlə *əkizdir* əsrimin səsi,
Qalib nəsillərin həyat nəğməsi.
Sevən könüllərə *bahar* töhfəsi
Könül rübabımın tellərindədir (*S.Rüstəm*).

ANTONİMLƏRİN MƏNA NÖVLƏRİ

§ 378. Antonimlərin məna növlərini şərh edin, misallar söyləyin.

§ 379. Əlamət və keyfiyyət bildirən dörd antonim göstərin və cümlədə işlədin.

§ 380. Vaxt anlayışı bildirən üç antonim göstərin və onlarla cümlə qurun.

§ 381. Məkan anlayışı bildirən üç antonim yada salın və cümlədə işlədin.

§ 382. Ölçü və miqdar anlayışı bildirən üç antonim göstərin və cümlədə işlədin.

§ 383. Hal və hərəkət anlayışı bildirən dörd antonim xatırlayın və bunlarla cümlə qurub yazın.

§ 384. Aşağıdakı antonimləri cümlələrdə işlədin.

İsti – soyuq, şad – qəmgin, şimal – cənub, mərd -xəsis, tünd – açıq.

ANTONİMLƏRİN ƏMƏLƏGƏLMƏ YOLLARI

§ 385. Antonimlərin necə yarandığını şərh edin, misal göstərin.

§ 386. Cümlələrdəki fərqləndirilmiş sözlərin antonimlərini tapın, lüğətlərdən istifadə edərək onların hansı dilə aid olduğunu aydınlaşdırın.

I

1. Birdən həyat qapısı açıldı, həmin qara dolaqlı *cavan* içəri girdi (Y.V.Ç.). 2. Bu *gecə* də yenə onun sözünü danışdırlar. 3. Övlad həyatın *gözəl* bir məhsuludur. 4. Siz bilirsiniz ki, mən *yüksək* şöhrət sahibiyəm. 5. İnsan ancaq bu kimi parçaları oxuduğu zaman *ağır* və təhəmmül edilməz qəmlərini unuda bilir. 6. Məni öyrənmək və mənim dahilik xüsusiyyətlərimi təyin etmək üçün *uzun* bir müddət lazımdır. 7. Biz onların ruhunu oxşamağa müvəffəq olduqda, onlar da Ənzəliyə *müsbət* məzmunlu məktublar göndərirlər (M.S.O.). 8. Xarkovda traktor zavodu tikilməsi bu qərarın çox sürətlə həyata keçirilməsi yolunda müvəffəqiyyətli addım idi. 9. Bünyad Qumru ilə və Muzdurla məsləhətləşərək belə qərara gəlmişdi ki, ümumi iclasda müzakirə etməzdən *qabaq* təkliddə bəzi kolxozçularla söhbət eləsin-

lər. 10. Onun ölgün kainatı dirçəldən munis, mehriban şəfəqləri nə əl, nə də xəyal çatmayan ucalıqlardan yer üzərinə çilənib hər şeyi dirildir, qızdırır, böyüdüdü (Ə.Ə.).

11. İllər keçdikcə artır könüldə məhəbbətim,
Okeanlar baş qoyub sinəmdə sakit *yatır*.
İllər keçdikcə *artır*, elə bil ki, qüdrətim,
Əlimi uzadıram, ulduza. Aya çatır (Ə.C.).

II

1. Bıy, dilim qurusun yalan deyirəmsə, əgər *naxoş* deyil, bəs bu iki həftədə kənddə nə edir. 2. Bir neçə fəhlə qalxıb çıxış etdikdən sonra, nəhayət, Bünyadın xatirini çox istəyən, Həmid adlı *qoca* bir *fəhlə* söz alıb keçmişdən, indidən, gələcəkdən danışdı. 3. Qumruya vermək üçün topladığı *zərif*, boynu buruq çiçəyin belə əzilib torpağa bulanması onun ürəyini yaman ağrıtdı. 4. Ağ daşdan tikilən təzə, hündür binaları ilə köhnə şəhəri pisikdirən bu gen, düz küçələrin, əlbəttə, kölgəli, *qəşəng* ağacları da olmalı idi. 5. Dünənki intizar deyil, Kamran haqqında ümumiyyətlə *mücərrəd* arzu idi (Ə.Ə.). 6. Siz də köhnə nəğmələri çalırırsınız. 7. Sən o şərəfi axıra qədər davam etdirmək üçün o qara saçlı, qələm qaşlı və *ucabo*ylu qıza bir neçə şeir yazmalısən. 8. Mənim hər kəsin üzünə *açıq* olan evimi qoyub hoteldə mənzil etməniyə heç mənə verə bilmirəm. 9. Qapıdan *ıçəri* girmək də mümkün deyildi. 10. Bu söhbətə qarasaqqal, başında buxara dərisindən dəyirmi papaq olan, üzü qırmızı, dişlərini daim ağardan bir nəfər də qarışaraq, *yavaşdan* dedi. 11. Sizin söhbətlərinizi dinləmək və sizin üzünüzə baxmağın nə qədər şirin və nə qədər *dadlı* olduğunu hiss etmiş olsaydınız, şübhəsiz ki, özünüz-özünüzü sevmiş olardınız (M.S.O.).

III

1. *Geniş* kütlələrin yox, müəyyən bir qrupun orqanıdır. 2. Mən də özümü xoşbəxt hesab edirəm, çünki mən *böyük* bir ölkəni idarə etmək səlahiyyətinə malik olan sevimli bir zat ilə üz-üzə oturmuşam. 3. Nəhayət, dəhlizdə qoyulan *böyük* güzgünün qarşısından keçərkən öz yaxalığında *müxtəsər* bir uyğunsuzluq hiss etdi və düzəltmək üçün tələsik kiçik salona getdi. 4. Qaranlıq çökərkən Osman yoldaşının əlini sıxdı, *ayrıldılar*. 5. Onlar iclas salonundan çıxdıqda, Leyla özünü *pis* hiss edirdi. 6. Bunlardan hansının *xoşbəxt* olacağı naməlumdur. 7. Bilirdi ki, *çox zirək* şeydir, istəsə Kamalı evində elə saxlar ki, bir pişik də onu görə bilməz. 8. Onun başında *nimdaş* kepka, əynində dəmiryolunda işləyənlərin çoxdan olan çirkdən, hisdən rəngi seçilməyən gödəkcə, sıxıqlı şalvar vardı. 9. Lakin bahar günü, səhərdən *təmiz* havada külüng vurub tər tökə-tökə həvəslə işləyən adamların çöhrəsini qızartmışdı. Bünyad atasının *dostu* olub ona bu sənəti öyrədən, onu komsomola keçirən, partiya girməsi üçün zəmanət verən bu yaşlı kommunistin xatirini *çox* istəyirdi. 11. Pəncərəsi artırmaya açılan bu *balaca* otaq birinci mərtəbədə idi (Y.V.Ç.).

ANTONİMLƏRİN ÜSLUBİ ROLU

§ 387. Antonim qoşalığının işlənməsi bədii üslubda hansı keyfiyyətin yaranmasına kömək edir. Misallarla fikrinizi əsaslandırın.

§ 388. Verilmiş antonimlərlə cümlələr qurun.

Nümunə: O, ağı qaradan seçəndir.

Yaxın – uzaq, aşağı – yuxarı, uca – alçaq, azaltmaq – çoxaltmaq, gəlmək – getmək.

§ 389. Aşağıdakı cümlələrdə antonimlərin qoşa işlənməsinin üslubi vəzifəsini aydınlaşdırın.

1. Qonşular irad tutmasaydılar, qız otaqları hirsli alt-üst edər, sonra da başını götürüb düz şəhərə gedər (Ə.Ə.). 2. Enişli-yoxuşlu həyatımızın gələcəyi olduqca qorxuludur. 3. “Metropol” hotelinə girib-çıxanlar hər gündən çox idi. 4. Alış-satış məsələsinə aid bütün söhbətlər bitdi (M.S.O.).

§ 390. Cümlələri oxuyun, antonimləri seçin, onların işlənməsinin üslubi rolunu izah edin.

1. Kərbəlayı Həsən axşam bazardan qayıdanda paltarını soyunub şəbkuhanını geyinib, zirçamədə, gəldi süfrənin başında oturdu və arvada tapşırdı ki, arvad, sən atayın görü, bu gecə ölümlər gələcək, elə dolanaq ki, dava-şava olmasın, bəlkə rəhmətliklərin ruhları şad qayıda gedə. 2. Mi-yandarın oxunun işarəsi ilə gənclər iki dəstə olub, iki-iki onun sağına və soluna düzüldülər (Y.V.Ç.). 3. Ağ yaxalılıq və qara fikirli rəhbərlər müttəfiq halda iclas salonuna daxil oldular. 4. Yenilik sevən və hər bir xırda işə böyük əhəmiyyət verən Bakı xalqı yuxarı küçələrdən sel kimi axaraq, “Metropol” ətrafına gəlirdi. 5. Günəşin zühurunu xəbər verən dan ulduzu Nargin adasının başı üzərindən görün-düyü zaman, kiçik ulduzlar da xülyapərəstlərin böyük arzu və ümidləri kimi sönüb gedirdi (M.S.O.).

ÜMUMİLƏŞDİRİCİ SEMANTİK TƏHLİL

§ 391. Aşağıdakı sözlərin mənalərini yazılı izah edin.

- 1) Şagird – müdavim – tələbə
- 2) İdarə – müəssisə – təşkilat
- 3) Müəllim – pedaqoq – tərbiyəçi
- 4) Müdir – direktor – rektor
- 5) Tədqiqat – təhqiqat – araşdırma
- 6) Hissiyat – həsiyyət – şəxsiyyət
- 7) Muruzə – mühazirə – çıxış
- 8) Təbliğat – təşviqat
- 9) Zavod – fabriq
- 10) Muxtar – müttəfiq

§ 392. 391 nömrəli çalışmadakı sözlərin hər birinə aid cümlə yazın.

§ 393. Verilmiş bədii parçanı leksik-semantik cəhətdən təhlil edin.

I

Bu gecə Bahar sevindiyindən yatmırdı. Ceyranı qapının yanında bağlamışdı, qabağına çörək ovuntusu, tut yarpağı, küllü yonca tökmüşdü. Bir kasa suyu dəqiqədə bir onun qabağına qoyub götürürdü. Ceyran küsmüş kimi üzünü yana çevirirdi. Bahar onun başını kasaya əyib balaca, bülöv rəngli incə dodaqları suya dəyənəcən buraxmırdı. Ceyran nə yeyir, nə içirdi. İri, dalğın gözlərini pəncərədən, çölün qaranlığından ayırmırdı. O, üzünü qaranlığa doğru çevirib elə sakit durmuşdu ki, deyərdin anasının səsinə, hənirtisinə gözləyir. Bu saat top kimi atılıb şüşələri də qıracaq, düz səhralara üz qoyacaqdır. Uşaq onun bu

dalğınlığına dözə bilmirdi. Sağına, soluna keçib əzizləyir, oxşayırdı. Xəyalında onu bəsləyib böyüdür, evə alışdırır, qoyun-quzuya qatırdı (M.C.).

II

Mən qırx qəpik verib dörd dəstə ispanaq alıb günə-baxan yağında soğanla qovuraraq üstünə də iki yumurta vurmuşdum, çay dəmləmişdim. Hesablamışdım: bizim bu naharımız düz bir manat on qəpiyə başa gəlmişdi. Əlbəttə, mən daha bundan da ucuz yemək düzəldə bilməzdim. Düzü, mən dərslərim haqqında o qədər fikirləşmirdim, nə qədər ki, ucuz başa gələn yemək barədə hər gün baş sındırırdım. Mən kitablardan, qəzetlərdən öyrənməyə çalışıram ki, görüm, məsələn, göy-göyərtili, kartof, yumurta kimi nisbətən ucuz şeylərdə hansı vitaminlər var və onların faizi nə qədərdir. Məsələn, mən öyrənmişdim ki, göylərdən ən çox vitamin ispanaqda, kərəvüzdə, quzuqulağında, keşnişdə, göy soğandadır. (İ.Ə.)

“Vaxtsız yarpaq düşməz”, demiş atalar,
Hər şeyin öz vaxtı, öz vədəsi var.
Təbib qarşı gələr, yara sağalar
Ağlama, sızlama, döz vədəsi var.
Sərçə kol axtarar, bülbül istər gül
Nadana ya qanqal, ya da göstər gül.
Qəlbin kimi istər ağla, istər gül,
Ocağın səngiyən köz vədəsi var
Mərdə düşmənlər olar namərd nəzəri,
Dünya bilməz nə zərgəri, nə zəri
Taleyn qüdrəti haqqın nəzəri
Zəkiyə baxmağın göz vədəsi var (Z.İ.).

§ 394. Eyni kökə malik sözlərin məna fərqlərini izah edin

1. İnsan, insanlıq
2. Sənət, sənətsüнас
3. Müəllim, müəllimlik
4. Meydan, meydana
5. Tarix, tarixçi

§ 395. Şəri oxuyun, sözlərin leksik mənalарının təhlilini verin

Şerlər doğulur ömrün yazçağı,
Qanını, suyunu içir ürəkdən.
Şairlər qəlbində çatıb ocağı
Özü öz oduna yanan mələkdi.

Döyür yaddaşımı misralar, döyür,
Haqq olan, düz olan söz hərdən gəlir.
Vallah, gülə-gülə yazdığım şer
Ən gizli, ən doğma kədərdən gəlir.

Bəlkə də hüsnünə vurğunam deyə
Məni körpə bilib o dil açdırır.
Çəkir Allah kimi adamı göyə
Yağıdan, yamandan uzaqlaşdırır.

Təkcə əzabkeş öz qadınıdı
Sevgi şerləri ona yad düşür
Ən adi şairin arvadına da
Həyatda ən ali mükafat düşür.

Hər günü şairə ölüm bağışlar,
Günləri yığılıb il bağışlamaz.

Şairlər adama ömür bağışlar
Elə kasıb olar gül bağışlamaz.

Dərd kimi yükləri söz eləyərək,
Əzrayıl üzünə qapı açıdırıb.
Şairlik deyil ki, biz eləyirik,
Hərə ölümünü yaxınlaşdırır (A.M.).

§ 396. Oxuyun, mətndəki leksik-üslubi qüsurları aşkar edin və düzəlişlər aparın.

Bir padşah vardı. Bu padşahın bircə qızından başqa heç kimi yox idi. Gözəllikdə tayı-bərabəri olmayan bu qızı padşah o qədər istəyirdi ki, ondan ötəri ayrıca bir qəsər tikdirmişdi. Qıza qırx incəbelli gözəl xanım qulluq eliyirdi. Qızın ağzından ağ çıxsə ağ, qara çıxsə qara, hamısını padşah hazır elətdirərdi. Elçilərin də gündə biri gedib, beşi gəlirdi. Ancaq qız həmişə gününü ah-vayla keçirib, baxtından gileylənirdi.

Günlərin birində qız qırx incəbelli xanımla özünün gülüzar bağına seyrə çıxmışdı. O, həmişə bağa gələndə xanımların gözündən yayınıb özünü verərdi bağın sakit bir güşəsinə. İndi də elə ki, xanımların başı qarışdı çalib-oxumağa qız özünü verdi yenə sakitliyə. Elə bu vaxt göydən yekə qaraquş enib, onu aldı caynaqlarına, qalxdı göyə. Bu işdən heç kimin xəbəri olmadı. Quş uça-uça qızı aparıb bir sıx meşədə yerə qoydu. Bir vaxt qızlar başlarını qaldırıb gördülər ki, xanım yanlarında yoxdu. Bütün bağı axtardılar, onu tapa bilmədilər. Axırda gəlib padşaha xəbər verdilər ki, bəs qızın bağda gəzdiyi yerdə yoxa çıxıb.

Padşah bu xəbəri eşidən kimi bir başına döydü, bir dizinə. Vəzir-vəkil səsə-küyə tökülüb gəldilər:

– Ey qibleyi-aləm, başına-gözünə döyməkdən bir şey çıxmaz, burada tədbir lazımdı.

Bir təhər padşahı sakit eləyib, hər yerə atlılar, carçılar saldılar. Heç kim qızdan bir xəbər gətirə bilmədi.

Padşahı burada qoyaq, görək qız meşədə neylədi. Qız meşədə otdan-alaqdan, mərdən-meyvədən yeyib, gecələr də çıxıb ağacın başında yatardı. Qırx gün idi ki, qız bu minvalla dolanırdı. Bir gün ağacdan baxıb gördü ki, uzaqda dağın döşündə bir çoban qoyun otarır. Ağacdan düşüb gəlir çobanın yanına (*“Azərbaycan” nağılları*).

SUALLAR:

1. Semasiologiya nəyə deyilir?
2. Semantika nədir?
3. Semantik vahid nədir?
4. Məna nəyə deyilir?
5. Tam mənalı söz nəyə deyilir?
6. Natamam mənalı söz nəyə deyilir?
7. Lüğəvi məna nəyə deyilir?
8. Qrammatik məna nəyə deyilir?
9. Sözüün mənası necə deyilir?
10. Sözüün mənası necə inkişaf edir?
11. Sözüün məcazi mənada işlənməsini necə izah etmək olar?
12. Təkmənalı söz nəyə deyilir?
13. Çoxmənalı söz nəyə deyilir?
14. Dildə çoxmənalı sözüün rolu nədən ibarətdir?
15. Çoxmənalılıq neçə əmələ gəlir?
16. Sözlər mənaca neçə qrupa bölünür?
17. Hansı sözlər omonim adlanır?
18. Omonimlərin hansı növləri vardır?
19. Omonimlər çoxmənalılıqdan neçə fərqlənir?
20. Leksik omonim nəyə deyilir?
21. Paronim nədir?
22. Paronim sözlərin hansı xüsusiyyətləri vardır?
23. Sinonim nəyə deyilir?

24. Sinonimlərin neçə tipi vardır?
25. Sinonimlər neçə yaranır?
26. Dildə sinonimlərin rolu nədən ibarətdir?
27. Antonim nəyə deyilir?
28. Antonimlərin mənaca hansı növləri vardır?
29. Antonimlər necə əmələ gəlir?
30. Antonimlərin üslubi rolu nədən ibarətdir?

ƏDƏBİYYAT:

- A.Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, 2003.
- A.Qurbanov. Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1964.
- S.Cəfərov. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı, 1970.
- Z.Verdiyeva, F.Ağayeva, M.Adilov. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı, 1979.
- T.Əfəndiyeva. Azərbaycan dilinin üslubiyyat problemləri. Bakı, 2001.
- R.Teymurqızı. Bədii dilin özəlliyi və gözəlliyi (ədəbi-bədii üsluba aid tədqiqlər və düşüncələr). B., 2000.
- Azərbaycan dilinin üslubiyyatı. B., 1990.
- Azərbaycan dilinin semasiologiyası. (red. Prof. Y.Seyidov), B., 1978.
- Müasir Azərbaycan dilinin semasiologiyası. B., 1985.
- H.Hüseynov. Azərbaycan ədəbi dilinin omonimlər lüğəti. (EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu). B., 1981.
- Q.Cəfərov. Azərbaycan dilinin leksik-semantik sistemi. B., 1984.

IV

FRAZEOLÖGİYA

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNİN FRAZEOLÖJİ TƏRKİBİ

§ 397. Mətnləri oxuyun, söz birləşmələrini seçib dəftərinizə yazın.

I

Müəllim! Milyonlarla insanın qəlbində uşaqlıqdan hörmət və məhəbbətlə birləşmiş bu şərəfli və böyük adı daşıyanlar nə qədər bəxtiyardır! Maarif-mədəniyyət ocaqlarının rəhbərləri olan müəllimləri sevməyən kimdir?

Bu şərəfli adı daşıyanların Azərbaycanda xüsusi mövqeyi və əhəmiyyəti olmuşdur. Xalqımızın ictimai həyatı ilə sıx bağlı olan müəllimlik yalnız məktəblə bağlanıb qalmamışdır. Azərbaycanda böyüklərə məxsus tərbiyə ocağı olan teatrın əsasını qoyan, ilk dəfə artistlik edən və bugünkü məşhur aktyorlarımızı yetişdirən müəllimlərimiz olmuşlar. Mətbuatımızın, musiqi və ədəbiyyatımızın da yaradıcıları müəllimlərdir. Şübhəsiz, bu milli müttəfiq respublikalarının çoxuna məxsus bir xüsusiyyətdir. Elmi və ictimai həyatın bütün başqa sahələri üçün kadrları müəllimlər hazırladığı kimi, bu sahələrin özlərinin inkişafında da əsas rolu müəllimlər oynayır.

“Ata-Ana” – bu iki füsunkar kəlmə hər uşaq üçün əm-di-yi süddən şirin olduğu kimi, müəllim kəlməsi də əziz balalarımız üçün bir o qədər sevimli və qiymətlidir.

Bütün insanların həyatı, səadəti və gələcəyi isə məktəbdən asılıdır. Bu iki tərbiyə və bilik ocağı sağlam təməllər üzərində qurulduğu zaman gənc nəsil aldığı sağlam qidalarla çiçəklənərək nur qafiləsi kimi ətrafını işıqlandıra bilər.

Ailə və məktəb bir şeydir. Bu iki tərbiyə ocağı bir-biri ilə hər zaman sağlam və qırılmaz rabitələrlə bağlanmalı və hər ikisi səviyyəcə bir-birinə müsavi olmalıdır. Ancaq belə olduğu zaman bilik, əxlaq və tərbiyəcə sağlam və qüvvətli nəsil yetişdirmək olar. Halbuki keçmişdə, inqilabdan əvvəl Azərbaycanda ailə ilə məktəb arasında böyük ziddiyyət vardı; məktəb tərbiyəsi bir başqa, müxtəlif sinif və zümrələrdən ibarət olan ailə tərbiyəsi də bambaşqa idi. Bu başlıqlara görə də tələbələr arasında səmimi hörmət və məhəbbət çətin yaranırdı. Keçmişdə ailə ilə məktəb arasında siyasi bərabərlik yox idi. Ailənin səviyyəsi məktəbdən xeyli aşağı idi. Müəllimlərin əli, dili bağlı olduğundan istədikləri kimi fəaliyyət göstərə bilmir, bir müəllim kimi özlərini, dərslərini tələbələrə lazımınca sevdirə bilmirdilər. Bütün bunlar isə həm dərs keyfiyyətinin yüksəlməsinə, həm məktəblərdə əsaslı intizamın bərpa edilməsinə, həm də müəllimin sinifdə sərbəstliyinə, müstəqilliyinə böyük maneələr törədirdi.

II

Bir bağban min zəhmətlə əkdirdi və becərdirdi meyvə bağının məhsulunu sevə-sevə dərdirdi kimi, bir müəllim də mənəvi qidalarla becərdirdi tələbələrinin kamala çatdığını və onların xalqa, vətənə, cəmiyyətə etdiyi xidmətləri görürncə bir bağbandan daha bəxtiyar görünür; çünki onun yetişdirdiyi məhsul daha qiymətli və səmərəlidir. Odur ki, mən hər zaman yazıçılığımın artıq müəllimliyimlə fəxr etmişəm.

Qərb alimlərindən biri demişdir: “Müəllimlər bəşəriyyətin qurbanlarıdır”. Bir ərəb mütəfəkkiri də: “Mənə bilik verən şəxsə qul kimi pərəstiş edərəm” – demişdir. Hələ əsrlərcə əvvəl deyilmiş bu qiymətli sözlər müəllim əməyini necə yüksək qiymətləndirir!..

Əfsus ki, müəllimlərimiz içərisində bu böyük və adi həqiqəti görməkdən məhrum olanlar da tapılır. Müəllimlik nəcib, müqəddəs vəzifədir.

Zəmanəmizdə maarifin, təhsilin, müəllimin bu qədər böyük əhəmiyyət və mövqə qazandığını nəzərə alaraq xalqımızın əsas mədəniyyət ocağı olan məktəbə, pedaqoji məktəblərə, institutlarımıza daha çox fikir verilmişdir; onlar təşkilat cəhətdən təkmilləşdirilməlidir. Mənə elə gəlir ki, artıq kəmiyyətdən çox keyfiyyətə fikir vermək lazımdır. Pedaqoji məktəb və institutların sayını artırmaqdan sa, onlar müasir laboratoriyalar və kabinetlərlə, zəngin elmi-nəzəri kitablara malik kitabxanalarla, geniş, gözəl binalarla təmin edilsə, daha faydalı olar. Pedaqoji məktəblərə ən bilikli və təcrübəli müəllimlər cəlb olunmalıdır. Müəllimləri dərslə çox yormamalı, başqa məktəblərdən azad edərək yalnız bir məktəbə təhkim etməli, maddi cəhətdən mümkün qədər yaxşı təmin olunmasına çalışılmalıdır. Müəllimin öz üzərində çalışmasını təşkil etməli və izləməli, pedaqoji məktəb və texnikumların lezli (gecə-gündüz – red.) şöbəsi olmalıdır. Bu məktəblərin yanında işə istinad məktəbləri yaradılmalıdır.

Pedaqoji məktəblərdə ana dili və ədəbiyyat dərsləri ilk plana keçirilməli, hüsnxət, rəsm, musiqi fənlərinə diqqət yetirilməlidir. Yazı işləri, sinif mürəbbiliyi üçün əməkhaqqı artırılmalıdır. Pedaqoji məktəblərin tədris proqramlarının hərtərəfli olması və müasirliyi nəzərə alınmalıdır.

Belə tələblərin həyata keçirilməsi pedaqoji təhsilin keyfiyyətə yaxşılaşmasına güclü təsir göstərə bilər (A.Ş.).

III

Deyirlər ki, uşaqlıq
ömrün bahar çağıdır...
Hərdən düşür mənim də
məktəb illərim yada.
Görürəm: bir işıqlı,
sakit dərs otağıdır,
Oturmuşam qabaqda –
birinci skamyada.
Müəllim dərs soruşur...
Düşünür hamı səssiz,
Qaldırıram əlimi verim suala cavab.
Lövhə qabağındasa qoca müəllimimiz.
Durub baxır fərəhlə bizə, əlində kitab...
Baxışlarında ümid,
Üzündə mərdlik, hünər,
Ağarmış saçlarında
Əlli sərt qışın qarı...
Fikrli gözlərində son bahardan şəfəqlər,
Duruşunda yorulmuş bahadır vüqarı!
Bizdə elmə, kitaba
İlk maraq oyandırır
Bizə qələm tutmağı
Öyrətdi o həvəslə
...Hər səhər açıq alını, ciddi üzüylə gələr,
Bizi ruhlandırardı elmə, zəhmətə, işə.
Onun hər söhbətindən biz bir aləm kəşf edər.
Sonsuz maraq içində dinləyərdik həmişə
Hansı gün, hansı könül sevinc, ya qəmlə dolsa,
Dünyagörmüş o qoca ilk baxışda duyardı.
Ürəkdə nə arzumuz, nə nisgilimiz olsa
Onu gözlərimizdən elə bil oxuyardı...
Dilinin əzbəriydi əmək, təbiət, insan:

Sevərdi dağın, düzün çiçəyini, otunu.
O bizim qəlbimizdə alışdırdı bir zaman
Vətən məhəbbətinin ilk müqəddəs odunu (Ə.C.).

§ 398. Beş sərbəst söz birləşməsi göstərin və cümlədə işlədin.

§ 399. Yeddi sabit söz birləşməsi göstərin və cümlədə işlədin.

§ 400. Mətnləri oxuyun, birləşmələri seçin, sol sütunda sərbəst, sağ sütunda sabit birləşmələri yazın.

I

Mirzə Valeh daha uzaqlara gedə bilmədi. Qüvvədən düşəndən sonra gecəli-gündüzlü düşünməyə, ulduzlara baxmağa, buludların hərəkətini seyr etməyə, ayın-günün çıxıb batmasını izləməyə başladı. Bir gün baxdı ki, onun tarlası təməməni yetişib vəğanıyıbdır. O, yavaş-yavaş sünbülləri yolub ovdu, dən hazırladı. Bir təhərlə sovmiəsinin qabağında üç dənə yastı daşdan ibarət təndir düzəltdi. Mirzə Valeh arpadan yarım ovuc qədər ayıraraq gələcək toxumluq üçün saxladı. Qalan dənə daş üzərində güclə əzib un elədi. Sonra da daşın çalasında yoğurub bir dəyirmi çörək hazırladı. Mirzə Valeh yaptığı çörəyə baxıb gülümsədi: “Deyəsən arzumun hər ikisinə də birdən çatacağam”, – deyərək qəhərləndi. Bir azdan onun ağ saqqalından son göz yaşları süzələndi. Titrətmə tutmuş halda yaymanı daşa yapışdırdı, onun ürəyi hövl edib ağzına gəldi. O, daş tən-dirin kənarında uzandı. Çox uzandı. Gün qalxdı, batdı... Onun gözləri yenə də ulduzlara dirəndi. Mirzə Valeh qol-qılçasını uzadıb can verən zamanda göydə məna ayırdı. Onun daş tən-dirə yapışdırıldığı, arzusunda olduğu minnətsiz çörəyin qırağı yanır, tüstüsü isə göyə, ulduzlara doğru qalxırdı... (S.Rəhi.)

II

Hər ili başa vuranda insanın gözləri qarşısında çox ciddi bir sual durur: bu il cəmiyyətə, xalqa nə vermişən? Hansı bir işlə onun inkişafına xidmət etmişən?

Bu suallara o zaman cavab vermək olur ki, hər bir vətəndaş müntəzəm olaraq öz işi sahəsində səy və üreklə işləmiş olsun. Bu suallar əsasında biz keçilmiş yola nəzər salanda mədəniyyətimizin bütün başqa sahələrində olduğu kimi, ədəbiyyat sahəsində də diqqətəlayiq müvəffəqiyyətlərin olduğunu görürük. Azərbaycan yazıçılarının keçən il aprel ayında keçirilmiş ikinci qurultayı göstərdi ki, yazıçılarımız xalqımızın mənəvi-əxlaqi yüksəlişinə ciddi kömək edən, gözəl əsərlər yaratmışlar.

Öz qələm yoldaşlarımdan geridə qalmamaq üçün 1954-cü ildə mən də az-çox yaradıcılıq işi ilə məşğul olmuş, üç fəsildən ibarət “Köhnə dünya” adlı xatirələrimi yazıb qurtarmışam. Bu əsəri yazarkən əsas məqsədim keçmiş həyatın dəhşətləri, cəhalət və mövhumatın acı nəticələri və işıqlı bir həyat uğrunda qabaqcıl adamlarımızın apardıqları mübarizə ilə gənc nəslimizi tanış etmək olmuşdur (A.Ş.).

III

Darvazanı açdı. Ürəyi rıqqətlə döyündü. Doğma yurd, doğma ev! Dörd yanı hasarlı, sakit, sərin, ətirli bağ qoyunda ucalan ikimərtəbəli ağ bina!.. İndicə Səməd əmisini də görəcək, əmisi arvadını da. Görüşüb-öpüşəcək, sonra hər ikisini təbrik eləyəcək. Onlar isə ailə üzvlərindən birinin də, nəhayət, evə dönməsindən də sevinəcəklər. Onun gəlin işi evdə yeni bir məclis-mərəkəyə səbəb olacaq.

Lakin yoldakı fikirləri kimi. Səmədin bu sevinc duyğusu da birdən-birə dəyişdi, ürəyinin rıqqətli döyüntüsü narahat çırpıntıya çevrildi. Nədən belə oldu? Narahatlıq

haradandı? Bəlkə əmisilə görüş dəqiqəsinin yaxınlaşdığı üçün narahat oldu? Axı bir zaman...

Bir zaman Sultan qardaşı oğlu ilə pərdəli dolanırdı. Uşağın yanında nə özü dinib-danışar, nə də onun çox sərbəst davranmasına imkan verərdi. Səməd əmisi ilə üz-üzə gələndə sıxıntı və narahatlıq hiss edərdi. Lakin sonralar, Səməd müəllimlər institutunun tarix fakültəsinə girən ildən Sultanın öz yetirməsinə münasibəti dəyişdi; o yavaş-yavaş Səmədlə açıq rəftar eiməyə, gülüb-danışmağa, hətta zarafatlaşmağa başladı (*İ.H.*).

§ 401. Verilmiş sabit birləşmələri cümlə içərisində işlədin.

I

Başa çatdırmaq, dərkənar qoymaq, məəttəl qalmaq, dil göstərmək, çarəsiz qalmaq, canını dişinə tutmaq, sayıq olmaq, axırına çıxmaq, abrını almaq, göz dikmək.

II

Gözdən pərdə asmaq, dünyaya gəlmək, vicdan əzabı çəkmək, təkan vermək, dikbaşlıq etmək, təməlini qoymaq, bağrına basmaq, ürəyinə dammaq, dilini kəsmək, acığı tutmaq.

III

Ayağına getmək, əldən salmaq, dövrü keçmək, od ələmək, üz vermək, öhdəsində saxlamaq, acığı gəlmək, özünü sınamaq, yadından çıxarmaq, kələk qurmaq.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİ VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

§ 402. Mətnlərdəki lüğəvi vahidləri leksik və frazeoloji (frazik) meyara görə qruplaşdırın, sol sütunda leksik vahidləri, sağ sütunda isə frazeoloji vahidləri yazın.

I

Uçuq-sökük ev Mahal kişinin başına fırlandı. Qəlbin-dən qara qanlar axdı. Uşağı vurduğuna elə peşman olmuşdur ki, bilmirdi bu günahını necə yusun. Yalnız:

– Bağışla, dərdin alım, bağışla, – deyə dabanı üstə geri döndü, evdən çıxdı.

Yola çıxanda gördü, Qələndər də gözünün yaşını siləsilə onun ardınca gəlir.

O gün Mahal kişinin qulaqlarında nəsə səs vardı. Elə bil başında qazan dınqıldadırdılar. Kişi bu səsi beynindən çıxartmağa, onu unutmağa cəhd etsə də, mümkün olmadı. Hətta iş vaxtı da bu səs onun beynində idi. Yenə də fikrini işinə-gücünə saldı ki, bəlkə... Ona görə də toxumu xışmalayıb önlüyünün arasından götürdü, qolunu açıb, gendən hərləyir, ruzi dənələrinin havada necə işıldayıb, qara torpağın şırımlı üzünə necə səpələntili töküldüyünə diqqət yetirdi. Elə edirdi ki, hər yerə eyni bərabərdə səpilsin, toxum bir yerə çox, bir yerə az düşməsin. Ona görə gözü toxumda idi. Buğda dənələrinin gözü isə elə bil yerdə idi. Mahal kişiylə elə gəlirdi ki, onun iri qabarlı barmaqlarının arasından sürüşüb havaya dağılan buğda dənələri torpağa rəqs edə-edə düşürlər. Ancaq havanın tutqun olmasındanmı, yoxsa şumlanmış sahənin kələ-kötürlüyündənmi və yaxud başqa bir səbəbdən torpağın ümumi görünüşü Mahal kişinin xoşuna gəlmədi. Ona elə gəldi ki, torpağın nə üçünsə kefi yoxdur. Öz-özlüyündə tam əmin oldu ki, o,

qabaqlar həmin bu torpağı ayrı cür görürdü. İndi isə... Elə bil qocalıb, elə bil... Necə təsirli hiss idisə, Mahal kişi dil açıb torpaqla adam kimi danışdı (*M.S.*).

II

Günlər keçir, təpəl camış göy çəmənlərdə yaşıl otlardan yeyir, çayların axar suyunda çimir və dönüb balasının üstünə gəlirdi. Səba sağır, səmic-səmic süd götürürdü. O, çatma asır, nehrə çalxalayır, ağappaq qar kimi yağ tutur, qazan asıb şor çürüdürdü. Təpəl camış Möhsünün evini bir payız bostanına çevirirdi. Yağ qaymağa, qaymaq qatığa, şor ayrına qarışırdı. Hər cümə axşamı Səba xörək qazanı asır, Möhsün kəndə gələn qonaqdan tapıb gətirir, onlar dövrə vurub bir süfrədə yeyib-içirdilər. Çox vaxt çağrıl-sada da, çağrılmasa da Qaraxan gəlir, əyləşib yeyir, sonra çıxıb gedirdi. Qaraxan hər dəfə Möhsüngildən evinə qayıdanda papirosunun kötüyünü sümürüb öz evinə, xortdan camışına, sarı sısqa oğluna, qara, çopur, heyvərə arvadına acığı tuturdu. Səba təpəl camışı axşam səhər şırıltı ilə sağır, əmcəkdən çıxan süd mis sərinçə çırpılıb fişəng kimi səslənərdi. Səba camışı oxşayaraq oxuyur, südün bu şırıltısına bir ahəng verərək nəğmə qoşurdu (*S.Rəhi.*).

III

Söhbət əvvəlcədən düşünülmüş, ölçülüb-biçilmiş plan üzrə getmirdi. Məsim hansı nöqtədə isə çaşıb düz yoldan burulduğunu başa düşdükdə, bərk istilənib yorğanı üstündən kənara atdı. Ancaq sərinlik əvəzinə elə bil hardansa daxmaya alov burulğanı doldu və bu görünməz alov onun başının dövrəsində fırlanıb, sifətini qarsdı, gözlərini torlandırırdı. O, Gülbənin boğuc qışqırığı ilə nə isə dediyini eşitdi. Sonra dik atılıb divara qısıldığını, bir az əvvəlki məlahətini, mehribanlığını, nəvazişini itirmiş

kimi, donuq gözlərlə baxdığını gördü. Bundan sonra Məsim bir şey görəsi halda olmadı. Ətrafında burulub hissi-ni, şüurunu dumanlandıran alovun içində yana-yana, tər tökə-tökə, divara yapışb qalmış arvadının qarşısında öz hərəkətinə bəraət qazandırmağa can atdı. Amma nə de-di-yini o qədər də dərk etmədi. Əvvəlcədən ipə-sapa düz-düyü yerli-yataqlı “nağıl”ın əvəzində, bir-birinin ardınca qat-qarışıq cümlələr üyütdü. Öz aləmində çox şey dedi, Gülbənizə heç nə sübüt edə bilmədiyini duyduqda isə, o, saatca taqətdən düşmüş kimi, çarpayının ortasındakı çökəyə batıb qaldı (İ.H.).

FRAZEOLoji VAHİD ANLAYIŞI

§ 403. Nə üçün “ayıq olmaq”, “baş sındırmaq”, “qey-dinə qalmaq”, “ağlı kəsmək”, “qəm yemək”, “ümidini kəs-mək”, “acığı tutmaq” birləşmələri frazeoloji vahid adlanır?

§ 404. Aşağıdakı birləşmələrdən hansılar frazeoloji va-hiddir? Fikrinizi bildirin.

bənd olmaq, suala tutmaq, ağlını çaşdırmaq, şərt qoy-maq, əzab çəkmək, məktəb direktoru, gümrah olmaq, vax-tın xeyir, təsərrüfat işləri, mətləbə çatmaq.

§ 405. “Əl”, “ayaq”, “bel” sözləri ilə düzələn frazeoloji vahidləri yada salıb yazın.

§ 406. Aşağıdakı frazeoloji vahidləri cümlə içərisində işlədin.

I

mətləbə çatmaq, boyun əymək, üçqat eləmək, beli bükmək, təqib etmək.

II

yuxusu qaçmaq, fikrini dağıtmaq, üz-üzə durmaq, ehtiyatlı olmaq, vecinə gəlməmək.

III

gözə gəlmək, qanuna salmaq, xəbər vermək, and içmək, məsləhət vermək.

§ 407. “Ağız”, “dil”, “dodaq” sözləri ilə düzələn frazeoloji vahidləri yada salıb yazın.

FRAZEOLoji VAHİDİN SÖZDƏN FƏRQİ

§ 408. “Baş”, “beyin”, “boyun” sözləri ilə düzələn frazeoloji vahidləri fikirləşib tapın və cümlə içərisində işlədin.

§ 409. Aşağıdakı frazeoloji vahidlərdən hansının söz qarşılığı olduğunu göstərin və yazın.

Nümunə: qulaq asmaq – *dinləmək*

I

göz çəkmək, fikir yürütmək, qulaqburması vermək, arxası yerə dəymək, əliuzunluq etmək, aradan götürmək, dünyaya gəlmək, səs vermək, göz yaşı axıtmaq, töhmət vermək, vəd vermək, başını yemək, gözləri qızmaq, quruyub qalmaq, ağzının sözünü bilməmək.

II

ləvbər salmaq, özünü bəyənmək, son qoymaq, təxirə salmaq, yola düşmək, baş çıxarmaq, vaxt keçirmək, ağzına su almaq, ağız-burnunu əymək, yuxuya getmək, tükləri biz-biz olmaq, laqqırtı vurmaq, bir dəri bir sümük qalmaq, baş tovlamaq, qulluğunda durmaq.

III

ayaqdan yüngül olmaq, qabıqdan çıxmaq, əl qaldırmaq, bəzək vurmaq, dişlərini ağartmaq, ətə-cana gəlmək, özünü yazıq tutmaq, böhtan atmaq, başını aldatmaq, özünü şişirtmək, vurnuxa-vurnuxa qalmaq, göydən od ələnmək, əlindən hər şey gəlmək, paxıllıq çəkmək, pərişan olmaq.

§ 410. “Göz”, “qaş”, “diş” sözləri ilə əmələ gələn frazeoloji vahidləri yada salın, frazeoloji vahidin sözdən fərqlini göstərin.

§ 411. Aşağıdakı frazeoloji vahidləri cümlələr içərisində işlədin.

I

nifrət oyatmaq, etibarını qazanmaq, özünü öymək, ümid bağlamaq, qurban olmaq, göz gəzdirmək, boğazını cırmaq.

II

get-gələ salmaq, qayda qoymaq, ağzını bərk saxlamaq, duz-çörəyi unutmaq, başını doldurmaq, özünə fikir vermək, ayağa qaldırmaq.

III

başını qatmaq, dünyaya səs salmaq, yolunu kəsmək, həyatını puç eləmək, işarə etmək, meydan vermək, divan tutmaq.

§ 412. Verilmiş cümlələrdə frazeoloji vahidləri seçin, sözlərlə frazeoloji vahidlərin fərqlərini aydınlaşdırın.

I

Əlim çatsaydı yanına gedərdim (Ə.V.). – Az danış, ağzın yekə olar, – deyə Şamxal zarafata salıb bacısını susdurdu (İ.Ş.). Məni Mirzə Cəmillə Əskər bəy öyrədib, imkan verin, öz günahımı özüm yuyum (Ə.V.). Sən azarlayanda dünya başıma daralır, başıma qırsaqqız yapışır, bilmirəm yerin altındayam, ya üstündə (S.Rəhi.). Yəqin başımız tüklü olduğu üçün bəyin sözü beynimizə batmırmış, qıxdırırlar ki, söz beynimizə yaxşı işləsin (Ə.V.). Qızının xatirinə dəyməmək üçün araya söz qatdı (İ.Ş.). Pəri arvad ərinin sağlığında çox gözü-könlü tox dolanırdı (Ə.V.). Safo kişi molla Qafardan əlini üzüb küncə atdığı sarı kakilli fərəyə tərəf həsrətlə baxdı və kinlə qapıdan çıxdı (S.Rəhi.). Üzün ağ olsun, qızım, innən sonra sənə canımı da qurban eləyərəm (İ.Ş.). Camaatın elə bil üstünə su ələnmişdi, hamının dişini bağıracağını kəsirdi (Ə.V.).

II

Bu gün heç olmasa bir çörəyimizi daha qulağı dinc yeyərik (S.Rəhi.). O, bu işə bir tərəfdən sevinir, oğlunun öz atasına belə boyun əymədiyini, kişi kimi sözünün üstündə durduğunu bəyəniirdi (İ.Ş.). Dünən molla yenə deyirdi ki, qismətdən artıq yemək olmaz (Ə.V.). Göyərçin hər gedəndə abırını tökür (S.Rəhi.). Qız gədənin saqqızını necə oğurlayıbsa, gözəl-göyçək doğma əmisi qızını gözü yaşlı qoyub (Ə.V.). Kişi də söz altında qalmazdı (İ.Ş.). Bu stansiyada qalib-gecələmək əsil cəhənnəm əzabı idi (Ə.V.). Dur, başına dönüm, onu niyə ürəyinə salıb yekə bir dərd eləyirsən (S.Rəhi.). İlən ovsunçudan qorxan kimi o da məni görəndə dili girir qarnına (Ə.V.). A bala, kasıblığın üzünü qara olsun, indi səni nəyə qonaq edək (İ.Ş.).

III

Ay qız, dur get, sabah oldu! Yandı bağrım, kabab oldu (Ə.V.). Arvadın gözü yol çəkirmiş kimi intizarlı idi (İ.Ş.). Turaclar demişkən, oxuyub qurtarmadı, bəlkə süründü, ölüm-zülüm çulunu sudan çıxartdı (Ə.V.). Pasının bu hərəkətləri Hətəmxanın təsərrüfatında işləyənləri olduqca darıxdırır, onların canını boğazına yığır, nifrətini artırır (S.Rəhi.). Mənim quru vədlə, nisyə sözlərlə aram yoxdur (Ə.V.). Qoca dayı, gəl bu işdən əl götür (İ.Ş.). O, bu sözlərlə demək istəyirdi ki, zavodda işləyənlər nankordurlar, çörək itirəndirlər (Ə.V.). Alo yavaş-yavaş arvadı Tello ilə dərdləşməyə, hövl edən ürəyini boşaltmağa başladı (S.Rəhi.). Oğlundan beli bağlı olan ana Cəmillə Səltənətin kəbin kağızını oğurlayıb yandırdı (Ə.V.). Ay bibi, sən Allah, üzümüzün suyunu tökmə (İ.Ş.).

FRAZEOLÖJİ VAHİDİN SƏRBƏST SÖZ BİRLƏŞMƏSİNDƏN FƏRQİ

§ 413. Aşağıdakı söz birləşmələrini sərbəstliyinə və sabitliyinə görə qruplaşdırın, bunların fərqi izah edin.

I

hirsini tökmək, ad qoymaq, kitab sərgisi, sıxma-boğma eləmək, borc vermək, sadə cümlə, əlac eləmək, minnət qoymaq, bayraqdar olmaq.

II

sait səs, yol vermək, havadar olmaq, xoşbəxt olmaq, ürəyindən keçmək, gözünü çəkmək, puça çıxmaq, baha oturmaq.

III

ələcsiz qalmaq, özünü idarə etmək, günü qara olmaq, mürəkkəb cümlə, borca batmaq, dəlisi olmaq, nitq hissəsi, təklif vermək, aydın olmaq, qədəm qoymaq.

§ 414. Aşağıdakı frazeoloji vahidləri cümlələr içərisində işlədin.

I

tərəfini saxlamaq, əlaltı olmaq, dərinə çəkmək, gözü qorxmaq, sifətini turşutmaq, yer eləmək, ürəyini yemək, fikrini yayındırmaq, sınaqdan çıxmaq, nümunə götürmək, mərc gəlmək.

II

cəsarət etmək, ibrət almaq, nəzər salmaq, sağ əli başıma, dişini qıcamaq, gözü düşmək, söz salmaq, özünü çəkmək, ürəyini sıxmaq, fırlıdağa düşmək.

III

üzərinə götürmək, toy tutmaq, əziyyətə qatlaşmaq, gözdən düşmək, dərini çəkmək, gözü qalmaq, sinə gərmək, saç ağartmaq, özünə gəlmək, ürəyi çəkilmək.

§ 415. Verilmiş cümlələrdən frazeoloji vahidləri seçib yazın.

I

O, başa düşdü ki, həsrət qövr edən yaralar kimi qəlbinin başını göynədir (İ.Ş.). Gərək sıxışdırasınız, hədələyib qorxudasınız, ağzına dil atıb söz alasınız (Ə.V.). Pakizə ürəyinin sirrini çölə saldığını, ağzından söz qaçırdığını başa düşdü (İ.Ş.). Camaat səbirsizliklə turac gözləyir, bunun

da əli ətəyindən uzun gəlir (Ə.V.). O, atasını sevindirmək, yaxşı gün görməsi ilə onun ürəyini açmaq məqsədi ilə belə etmişdi (İ.Ş.). Cavanın beyni qan olur, nə elədiyini bilmir (Ə.V.). Hələ sizin bəxtiniz gətirib ki, diri qalıbsınız (İ.Ş.). Yetər Səlbiyə ürək-dirək verdi (Ə.V.). Ay nişanlısı göyçək, ağzın isti yerdədir, onunçün belə danışırısan (İ.Ş.). Səltənət evdən çıxanda Cəmil onu kölgə kimi təqib edir, bir an belə gözdən qoymurdu. (Ə.V.). Yox, bu tərəflərdə elə adam gözümlə dəyməyib (İ.Ş.). Qız ki bir az irildi, gərək başını bağlayasan, yoxsa dil açar (Ə.V.). Ancaq istəmirdi ki, ata ilə kiçik oğlunun da arası açılsın, üz-göz olsunlar. Vaxtında başına ağıl qoysaydılar, indi belə danışmazdı. O, başa düşdü ki, uşağın ürəyi atasından sınıqdır. Mələyin son sözü onu yaman tutmuşdu (İ.Ş.). Bacardığın qədər onun sözünü yerə salma, aranı açma, Nə qədər, gec deyil, daşı ətəyindən tök, get işini gör (Ə.V.). Ancaq sən hər zaman hər yerdə mənim yolumu bağlayırsan. Hamı dayandı, heç bir kəs usta Hümmeətin sözünü sındırmadı. Hamısı... bu yollarda ərş-arğac dağdan arana, arandan dağa havayı yerə daban döyür, öz ömürlərini belə əbəs yerə zaya vururlar (S.Rəhi.).

II

O, başa düşürdü ki, həsrət qövr edən yaralar kimi qəlbini başını göynədir. Bir buna bax, könül almaq da bacırır. Ay camaat, sizə nə olub, başınıza hava gəlib? Mən sənə təşəkkür eləməyə gəlmişəm, molla, sən mənim ürəyimdən tikan çıxartmısan, mənə dağ çəkənə dağ çəkmisən. Əhməd gülümsəyərək, həm də acığı soyumayan Əşrəfi başdan-ayağa süzdü. Biz gözləri açmalı, ətrafa ziya saçmalıyıq. Elə bil ondan həmişəlik ayrılacağı ürəyinə dammışdı. Mələk dilinin ucuna gələn sözü uddu (İ.Ş.). Alagöz gəlin dəli çobanın ürəyini yamanca ovlayıbdır. Baxıram ki, o Alo özü də üzdə zarafata salsa da, içəridə ürəyini yeyir. Gülşənəm

qardaşına yanaşmaq, ona öz dərđini açmaq, Maronun barəsində yalvarıb-yapışmaq, birtəhərlə qanı beyninə vuran Fərzəlinin qolundan tutub onu başa salmaq istəyirdi (*S.Rəhimov*). Görünür, mənim taleyim kəmdir, ilk oxum daşa dəydi. Bu barədə üz vurma, onsuz da xanımlar kölgəmi qılınclayırlar. Bundan sonra bir sözünü iki eləsəm, yediyim çörəyiniz burnumdan gəlsin. Xalıqverdinə göz dustağı saxla. Mən təkcə dildən yox, əldən də itiyəm. Mürsəl daş atıb başını altına tutdu. Mən istəyirdim sizə dil yetirəm ki, onun qulluğunu böyüdəsiniz. Aqlım kəsmir, Oruc xörək yediyi boşqabı üzükoylu çevirənlərdən deyil. Pambıq zavoduna gələndə həyatdan küsmüş, dünyadan bezmiş, canından əl çəkmişdi (*Ə.V.*).

III

Çünki belə halda nədənsə bu günlərdə ağzına su alıb susan, özünü yorğan-döşəyə salan Molla Qafar bəlkə də qızışardı. Bu qaranlıq bağçadan çıxıb oraya yaxınlaşsın, yola hazırlaşan çobana öz ürəyini açsın. Çünki siz ipə-sapa yatmağı istəmirsiniz, çünki biz bunu indi çox yaxşı görürük. Bu qədər danışıqdan sonra üzünə üz bağlamaq istəyirsən. Mirzə Polad müəllim qocanın dilini açmaq və onu danışdırmaq istəyirdi (*S.Rəhi.*). Camaat yoldan çıxır, dindən dönmür, arvad ərinin, kəndli bəyin üzünə ağ olur. Ancaq mənim Mirzə Cəmilədən heç gözüüm su içmir. Nə təhər aqlın kəsir, o cür eləyək. Döşünə nə cür yatarsa, o təhər də başla. Ürəyindən keçdi ki, Ataşla can-dildən söhbət eləsin, onun sifətini bürüyən kədər buludunu dağıtsın. Gör nə hala düşübsən ki, sənə qabağına çıxıb ləb tərپədən tapıldı. Bir zaman ağlamaqdan başqa əlindən heç nə gəlməyən, göz yaşını axıtmaqla ürəyini soyudan Xədicə qarından ötrü Ataşın burnunun ucu göynəyirdi (*Ə.V.*). O başa düşdü ki, kişinin dişi bağırsağını kəsir. Tay-tuş, qohum-əqrəbanın yanında

dilim gödəkdir, gözüm kölgəlidir, heç kəsin üzünə baxa bilmirəm. O da əvəzində bizə qarğıyıb, ürəyini boşaltdı. Qoca kişi ümidinin boşa çıxdığını anladı. Dikbaşlıq edib, dava salmasaydı, indi bəlkə birtəhər barışmışdıq. Çox sağ ol, qardaş, lap ürəyimi xarab elədin. İndi birdən-birə kimsə onun halına acıyırdı. Sanki bəbəklərindəki mənanı gizlətmək, ürəyindən keçənlərin gözlərindən oxunmasına imkan verməmək üçün kirpiklərini qabağına çəpər çəkdi. O, bir tərəfdən ata kimi qürurlanır, bir tərəfdən də gülməyi tuturdu (İ.Ş.).

§ 416. Cümlələrdə frazeoloji vahidlərin buraxılmış komponentini tapın və nöqtələrin yerində yazın.

I

1. Pası Cəbini qucağına alıb yəhərli at belində kənd evlərinə baş... gəlmişdi (*S.Rəhi.*). 2. Nə qədər dil ... öyüd-nəsihət elədim, təsiri olmadı (*Ə.V.*). 3. Yox, Molla Sadıq, ehtiyatlı ol, saqqızını... 4. Ehtiyat igidin ... oğul, kişinin qabağına yararsız çıxmaz. 5. Çevir balalarıyın ... ömürlük qaravaşın ollam. 6. Bəlkə elə canı ... yığılıbmış, indi də əlinə fürsət düşüb, özünü yarğandan atıb. 7. Tapdıq gördü ki, ağanın təzə arvadı kişinin ayağını qucaqlayıb irəli buraxmır, Şamxal isə namusa ... atasının qabağından qaçma qıstəmir (*İ.Ş.*).

II

1. Ancaq o, evinin əmin-amanlığını saxlamaq, necə olur-olsun, dil ... hər şeyi sahmana salmaq istəyirdi. 2. Əslinə baxsan, Cahandar ağa gözü ... Mələyi gətirəndə uşaqlarını heç yadına salmamışdı. 3. O, birtəhər anasının könlünü ... çalışdığından, qabı irəli çəkdi. 4. Bir də ... yaşamaq heç kişilikdən deyil. 5. Lakin o özünü elə ... və birdən atasının

üstünə atıldı. 6. Yoxsa, bu cindar qızının qaş-gözü sənin də ... başından aldı. 7. O, bu saat anasının fikrini ... üçün çox şey söyləmək istəyirdi (*İ.Ş.*).

III

1. Səni bu otaqdan elə qovacağam ki, bir də qulağının ... görəndə bəlkə bu evi görəsən. 2. Cəbi gül kimi açılır, Maronun ... gülməyə başlayırdı. 3. Kürən at, belində ağırlıq hiss etmədən yolun çoxusunu oynaqlayır, yəhər üzərində Kərbəlanın ürəyini ... özü də belə şişib, bir təpəyə dönürdü. 4. Bir az özünü ... dilli-dilavər Fərzəli. 5. Ana, olduqca ürəyə ... bir oğlandır, – deyə Heybət öz gələcək silah yoldaşını bu başdan, vəlkə də artıqlaması ilə tərifləmişdi. 6. Yolundan çıxan, üzü aşağı diyirlənən araba təkəri kimi Molla Qafar da danışıq yolundan ... hədis yoluna düşdüyü üçün daha dayana bilmirdi. 7. Arası kəsilmədən molla Qafarın Kərbəlayı Hətəmxan evinə daban döyməsi Kərbəlayının canını ... yığmışdı (*S.Rəhi.*).

§ 417. Tərkibində aşağıdakı sözlər olan 20 frazeoloji vahid tapıb yazın.

düşmək, tapmaq, göndərmək, vurmaq, almaq.

FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN LEKSİK TƏRKİBİ

§ 418. Tərkibində aşağıdakı sözlər olan 20 frazeoloji vahid tapıb yazın.

baxmaq, olmaq, çəkinək, vermək, gətirmək.

§ 419. Aşağıdakı frazeoloji vahidləri sözlərin miqdarına görə qruplaşdırın, ikisözlü frazeoloji vahidləri birinci, çoxsözlü frazeoloji vahidləri ikinci cərgədə yazın.

I

işini möhkəm tutmaq, cəsarətə gəlmək, diqqətini cəlb etmək, əlini qatmaq, səs qoymaq, qaçmağa üz qoymaq, yüz ildən bir görünmək, özünü o yerə qoymamaq, işin içindən çıxmaq, dəm vurmaq, əl-ətəyini doldurmaq, göz-gözü görməmək, həyatını başa vurmaq, dili topuq çalmaq, xəncər-bıçaq olmaq.

II

əmələ gəlmək, işıq üzü görməmək, görməyə gözü olmamaq, sözü ağzında qalmaq, saç-saqqal ağartmaq, öz qaydasına düşmək, canına vəlvələ salmaq, xəcalətdə qalmaq, beyninə güllə çaxmaq, bəhanə olmaq, qulaq vermək, əliuzunluq eləmək, özünə yol açmaq, boynunun ar-
dını görmək, külünü göyə sovurmaq.

III

diqqətsizlik göstərmək, göz qoymaq, gülünc vəziyyətə düşmək, qurban olmaq, gün verib işıq verməmək, yada düşmək, həyatdan geridə qalmamaq, dara düşmək, söz altında qalmamaq, şübhəyə salmaq, öz üzərində işləmək, tədbir görmək, sözünün üstündə durmaq, candan-başdan keçmək, işin ucunu tapmaq.

§ 420. Tərkibində aşağıdakı sözlər olan 20 frazeoloji vahid tapıb yazın.

Görmək, kəsmək, gəlmək, salmaq, çıxmaq.

§ 421. Tərkibində arxaik söz olan beş frazeoloji vahid göstərin.

§ 422. Aşağıdakı frazeoloji vahidləri cümlə içərisində işlədin.

I

tarixə salmaq, baş işlətmək, məsələ qoymaq, xərcə düşmək, adət almaq, səliqəyə salmaq, təşvişə salmaq, do-daqlarını sallamaq.

II

başə çıxmaq, tarixə düşmək, səhv etmək, barmağına dolamaq, əlaqəyə girmək, işə alışmaq, salam göndərmək, ipini yığmaq, yeri görünmək, işi bitmək.

III

işə qoşulmaq, gözünü zilləmək, qaraqabaq olmaq, razılığa gəlmək, dərdinə qalmaq, təngə gətirmək, yekəxanə danışmaq, yerində saymaq, yerbəyer eləmək, qeydə qalmaq.

§ 423. Aşağıdakı frazeoloji vahidləri bildiyiniz dil və ya dillərə (rus, fars, gürcü) tərcümə etməyə çalışın. Əgər tərcümə olunmursa, səbəbini aydınlaşdırın.

I

1. Haqq qazandırmaq. 2. Ürəyini boşaltmaq. 3. Üzüne qayıtmaq. 4. Zəhləsini tökmək. 5. Dərdini dağıtmaq. 6. Dil göstərmək. 7. Sayıq olmaq.

II

1. Dilini tapmaq. 2. Qulağını doldurmaq. 3. Həvəsdən salmaq. 4. Hörmət bəsləmək. 5. Üzünə gülmək. 6. Başdan eləmək. 7. Əngəl çıxarmaq.

III

1. Çarəsiz qalmaq. 2. Cəza vermək. 3. Hesaba almaq. 4. Tarix açmaq. 5. Başdan əkmək. 6. Zarafata salmaq. 7. Əli-açıq olmaq.

§ 424. Başqa dildə qarşılığı olan on beş frazeoloji vahid tapıb yazın.

Nümunə: Yeri deyil – ne k mestu

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİNİN TİPLƏRİ

§ 425. Verilmiş cümlələrdən frazeoloji vahidləri seçin və tiplərinə görə qruplaşdırın.

I

1. Düz iş görmürsünüz, cənab, adam gəmidə oturub, gəmiçi ilə dava eləməz. 2. Deyəsən, mənim dediklərimi qulaqardına vurursan. 3. Cahandar ağa sakitcə sözə başladı, – sizin dediyinizi necə başa düşmək, cənab pristav, yersiz gəldi, yerli qaç (*İ.Ş.*). 4. İgid gərək ehtiyatı əldən verməsin, çünki “yüz gün yaraq, bir gün gərək” deyiblər. 5. Özü də oturub-durub deyir ki, bu dünyada buynuzsuz qoçun qisası buynuzlu qoçda qalmaz. 6. Bu vaxtlar Kəlbali yerə-göyə sığmayır, çətinliklə səhərə yaxın yata bilirdi. 7. – Onu başa düşürəm, əmi can! – deyə Qeybəli istədi ki, döşü at-

lanıb dərdi çözlənən qocanı dayandırır, öz mətləbinə çat-sın, ancaq bu mümkün olmadı (*S.Rəhi.*). 8. Necə deyərlər, dəvə yaxında otlar, uzağa baxar. 9. Ağamın yanında ki, o mənim dilimi uzun, başımı uca, alnımı açıq eləyib, axirətin günü Fatiməyi Zəhranın kənizi olsun (*Ə.V.*).

II

1. On addım kənarda yatmayır təkə, gəzinir, oylağa baş çəkə-çəkə (*S.V.*). 2. Mən elə dərd çəkirəm, elin qız-gəlinini əliaçıq görəndə mənim ürəyim cızıldayır, tüstüm təpəmdən çıxır. 3. Zalım oğlu Hətəmxan kəndə gələn di-van adamlarını dörd əlli qarmalayır. 4. Elə xam xəyallar-dan danışır ki, qorxuram o işlər dəvənin quyruğu yerə çatanda başa gələ. 5. Nədən ki, “İlan vuran ala çatıdan qorxar” (*S.Rəhi.*). 6. Məndən sənə əmanət, dəmiri isti-isti döy. Yadından çıxmasın, qalan işə qar yağar. 7. Ancaq bun-ların heç birisi qoluma qüvvət, ürəyimə təpər, gözlərimə işıq vermirdi (*Ə.V.*). 8. Oğlunun tutduğu işdən kişinin qəzəblənəcəyini yaxşı bildiyindən, Salatının ürəyi uçurdu. 9. Yolçu yolda gərək, onsuz da yaman gecikmişəm (*İ.Ş.*).

III

1. Bayaقدan bəri mollaın xüsusi işarəli sözlərinə mat qal-mış Göyərçinin və Maronun sifətlərində olan dəyişikliyə qarşı onun içərisində müxtəlif sorğular qıdıqlanmağa başlayırdı. 2. – Gözü dağınıq adama Qaragilə nə cavab versin? – deyə Şamo düşündükcə Fərzəlini məzəmmət edirdi. 3. Misal var: “Ağır otur, batman gəl”. 4. Mən onu deyirəm ki, bu dünyada bacarana baş qurban. 5. Əlbəttə, necə deyərlər, “Balıq başdan iylənər” (*S.Rəhi.*). 6. Deyəsən, yenə Kürün dəliliyi tutub. 7. Necə deyərlər, xəstə sağalasın olsa, təbib qənşən gələr (*İ.Ş.*). 8. Atalar sözüdür ki, açıq qapını döyməzlər. 9. İş görmək, necə deyərlər, qaz vurub qazan doldurmaq lazımdır (*Ə.V.*).

A. FRAZEOLoji (SABİT) SÖZ BİRLƏŞMƏLƏRİ

§ 426. Aşağıdakı frazeoloji vahidlərin semantik cəhətlərini şərh edin.

I

1. Təsir bağışlamaq. 2. Aman verməmək. 3. Diqqəti dağıtmaq. 4. Qəşş etmək. 5. Salamını kəsmək. 6. Silah çəkmək. 7. Kələk qurmaq. 8. Həlak olmaq. 9. Gözündə ucalmaq. 10. Ağlı çaşmaq.

II

1. Möhlət vermək. 2. Canını qurtarmaq. 3. Şirin dilə tutmaq. 4. Hirsini boğmaq. 5. İşə salmaq. 6. Yola aparmaq. 7. Hesabı çürütmək. 8. İmkan vermək. 9. Nəsihət eləmək. 10. Mənafeyinə toxunmaq.

III

1. Ehtiram göstərmək. 2. Qeyrət çəkmək. 3. Gözü doymamaq. 4. Məğlubiyyətə uğratmaq. 5. Canında olmaq. 6. Şitili çıxartmaq. 7. Həngamə qopmaq. 8. Yoldan çıxarmaq. 9. Kefinə dəymək. 10. Hərbə-zorba gəlmək.

§ 427. Verilmiş bədii parçadan frazeoloji vahidləri seçin və semantik uyuşma dərəcələrini müəyyənləsdirin.

I

Ay dost, min bir aləmi var aləmin,
Həm sevinci, həm qəmi var aləmin.

Bədbinlikdən, üzüntüdən kar aşmaz
İnsanlara məyus olmaq yaraşmaz.

Dumanlar var, günəşlər var həyatda,
Yoxuşlar var, enişlər var həyatda.

Bilməyirik, heyif, bəzən bilmirik,
Bu dünyaya tək zövq üçün gəlmirik!

Müvəqqəti sanmalıyıq zülməti,
Çətinlikdir yaşamağın zinəti.

Nə deməkdir izzətə tutulmaq,
Diri-diri bir məzara atılmaq?!

Ruh almağın, şövq almağın zövqü var,
Yer üzündən zövq almağın zövqü var!

Bilməliyik, heyif, bəzən bilmirik,
Bu dünyaya tək zövq üçün gəlmirik! (R.Z.)

II

Kərbəlayı Eyvaz bu səfər ev-əşiyin tərkinə qıldı. Dükanı yığışdırdı və bir eşmək alıb, getdi kəndə çərçilik eləməyə. Yenə Dürrisəni boşadığına peşman olmuşdu, amma bir də geri qayıtmağa cürət etmirdi. Bu dərdədən şəhərə gəlmirdi ki, yenə Dürrisə yadına düşər. Kənddə pis keçirdi: bazarı rəvac idi; dolanışığını da yüngülcə yola verirdi.

Bir il keçdi. Kərbəlayı baxıb gördü əlli manat da pul artırıb; bir belə pulu Kərbəlayı Eyvaz cəmi ömründə görməmişdi. Kişini fikir götürdü. Papağını qabağına qoyub, özü-özü ilə fəlsəfanə bir tərzdə başladı danışmağa:

– Yaxşı, zəhmət çəkib pul qazandım. Allah bərəkət versin! Ancaq mən axmağa deyən gərək ki, sabahları başını yerə qoyanda bu pullar kimə qalacaq? Yəqin bir lotunun

birisi yeyib, gorusma da soyəcək!.. Bundan irəli arvadım var idi, evim var idi. İndi nəyim var? Sonsuz bir adamam. Çox da oldu min manat pulum – nəyə lazımdır, – içinə zəhrimar qarışsın!..

Kərbəlayı Eyvaz gözlərini yaşla doldurub, səmimi bir istəklə Dürrisəni yada saldı. Fikir elədi ki, gördü ki, Dürrisəsiz ömrün nə ləzzəti, nə dadı, nə məqsədi görünür (Y.V.Ç.).

III

Kərbəlayı şəhərə gələn kimi getdi Havva qarının yanına. Qarıya əhd-peyman edəcək idi ki, daha bu səfər Dürrisəni gətirib “pir” deyib yapışacaq. Fikri də bu idi ki, arvad gələn günü pullardan ona “alıxdım-yandım”dan bir çəngəl, xaradan da bir tuman alsın.

Kərbəlayı Eyvaz qapını açıb qarı ilə görüşdü. Qarı həmişəkinə görə gözə kefsiz dəyirdi. Kərbəlayı sual-cavabdan sonra Dürrisədən söz saldı:

– Ay nənə! – dedi, – aranı da gəzirsən, dağı da gəzirsən; yenə evsiz-eşiksiz ağzının dadı olmur.

Ev-eşik adamın abrı və həyasıdır; rahatlığıdır! Kaş yenə əvvəlki vaxtlar ola idi... Dürrisəsiz dolana bilmirəm.

Qarı ah çəkdi.

Kərbəlayı yenə:

– Allahdan diləyim odur ki, mənim bir günüm Dürrisəsiz olmasın!.. Nənə, tutduğum iş elə peşman olmuşam!

Qarı köksünü ötürüb dedi:

– Adam bir dəfə peşman olar, iki dəfə olar... qadan alım, sonku peşmanlıq fayda verməz!.. (Y.V.Ç.)

§ 428. Aşağıdakı frazeoloji vahidləri frazeoloji qovuşma, frazeoloji birlik və frazeoloji birləşməyə görə təsnif edin. Hansı əlamətə əsasən bu bölgünü apardığınızı göstərin.

I

1. Tələyə salmaq.
2. Acığa salmaq.
3. Dağa dönmək.
4. Əldən düşmək.
5. Düşünə yatmaq.
6. Ürək bağlamaq.
7. Sifət göstərmək.
8. Göz eləmək.
9. Sözündən çıxmaq.
10. Qəlbi qaralmaq.
11. Qoltuğuna vermək.
12. Ağzı bir olmaq.
13. Başı çəkmək.
14. Əl qatmaq.
15. Əzabını çəkmək.

II

1. Boynuna bağlamaq.
2. Üz-göz olmaq.
3. Bir ağız demək.
4. Kələk gəlmək.
5. Könlünə düşmək.
6. Dağa-daşa salmaq.
7. Əldən getmək.
8. Don geydirmək.
9. Söz azdırmaq.
10. Göz dəymək.
11. Sözü yerə düşmək.
12. Əl-ayaq açmaq.
13. Qulaqburması vermək.
14. Ağılına gəlmək.
15. Baş-baş vermək.

III

1. Yolunu tapmaq.
2. Ümidini kəsmək.
3. Bar vermək.
4. Kələk qurmaq.
5. Dadı qaçmaq.
6. Əldən salmaq.
7. Dünya başına dar olmaq.
8. Kələyə salmaq.
9. Donub qalmaq.
10. Söz açmaq.
11. Göz-qulaq olmaq.
12. Sözüünü yeritmək.
13. Qan ağlamaq.
14. Qulaq aparmaq.
15. Ağız-ağıza vermək.

1. Frazеoloji qovuşma

§ 429. Yeddi frazeoloji qovuşma xatırlayın və cümlədə işlədin.

§ 430. Aşağıdakı frazeoloji vahidlərin mənalərini yazılı izah edin.

1. Axırına çıxmaq.
2. Araya girmək.
3. Ağ eləmək.
4. Həyat vermək.
5. Dəridən çıxmaq.
6. Gözü su içməmək.
7. Matıqutu qurumaq.

§ 431. Seyrək verilmiş frazeoloji vahidlərdən frazeoloji qovuşmaları seçib yazın.

I

Məşədi Allahverən də vaxtında bu naxoş, məzlumə arvadı sevərdi. Fəqət uşaq məsələsində ümidini ondan üzəndən sonra Gülbadam *məhəbbətini salmışdı...* İndi odur, hələ dünya işığı görməyən balasının səbəbinə Gülbadamın başına pərvanə kimi *fırlanır, əlini isti sudan soyuq suya vurmağa* qoymur; səhər-axşam samovarı özü qaldırırdı. Hətta doğmağına bir neçə gün qalmış pilləkənlərdən çıxıb-düşməyə də qoymazdı, çünki əvvəlinci arvadın uşaq düşürməyini mamalar ağır şey götürməkdən bilirdilər və deyirdilər: “Uşaqlıq yerindən oynayıbdır” ...Məşədi bunların hamısına inanırdı. Fəqət hamıdan çox qorxunu səbəb bilərdi və öz aləmində ikinci arvadının *uşaq salmasını* da qorxudan bilərdi; çünki arvad bir gün mülkündən gələn mədaxilin hesabını bilmək istərkən bərk döyülmüşdü və hətta ortalıqda xəncər də işləmişdi. O idi ki, Məşədi Allahverən çox mərazin səbəbini qorxudan bilərdi. Hətta axır vaxtlar axşamlar evə gələndə darvazadan uca səsi ilə oxuya-oxuya gələrdi ki, arvad qeyri bir adam bilib diksinməsin. Vaxt yetmişdi, dükana xəbər apardılar ki, arvad ağrı çəkir. Məşədi Allahverən tez dükanı bağlayıb evə gəldi. Mamaları çağırtdı. Mamalar işlə məşğul oldular. Bir gün-bir gecə Gülbadam ağrı çəkdi. Bir gün-bir gecə Məşədi Allahverən yeməyini-içməyini bilmədi (N.N.).

II

Biz *işin bərkə düşdüyünü* görüb *ağ eləmək* istəmirik, qohumların ürəklərini yenə də alovlandırıb gəncliyin qanun-qayda bilməz macəralarına qaytarmaq üçün dönüb yenə də Leylidən *söz salırıq*. “Leyli-Məcnun” eşq-məhəbbətindən *bəhs edən* şeirlərdən oxuyuruq, Nizami və Füzuli qəh-

rəmanlarını *yad edirik*. Zərəfşan müəllimə *nəfəsini dərir*, biz onun *həyəcana düşdüyünü duyuruq*. Zərəfşan müəllimə Bəhram müəllimlə birlikdə nə qədər səmimi, sədaqətli *ailə qursa* da, gəncliyin fırtınalı, dalğalı, keşməkeşli anları üçün, gəncliyin unudulmaz, zövqlü-səfalı günləri üçün həyəcanlanır. Düzü, Zərəfşan müəllimə ilə birgə biz də gənclik günlərimiz üçün həyəcanlarıyıq. Budur, mən, otuz beş il əvvəl bir şagird dəftərini qırıq-qırıq şeirlə doldurduğum vaxtla, gecənin zülmət qaranlığında at belinə qalxıb, sərt-sıldırım dağlıq yolları, cığıruları ötüb, tək-tənha kəndimizə gedirəm. Gedirəm ki, *sübhün gözü açılmamış əlim* sevgilimin *əlinə dəysin*, mən onun ilıq nəfəsini duyum. Gedirəm, lakin sübh məni qabaqlayır, əlim qızın əlinə çatmır. Mən bütün bir günü başdan-başa *iztirab keçirirəm*. Kimin gənclikdə buna bənzər əhvalatları olmamışdır? Niyə biz öz əhvalatlarımızı bərk-bərk gizlədirik, açmırıq? Niyə biz öz qonaqlıq mövqeyimizdən, ənənəvi qonaqpərustlik imtiyazlarından sui-istifadə edib ev sahiblərini *üzə sahib darda qoyuruq*? Görünür, bulaq əhvalatı çox əsrarlıdır ki, Bəhram müəllim açmağa *cürət etmir*. Zərəfşan müəllimə *tərəddüd göstərir*, bulaq əhvalatının açılmağını istəmir, biz də bu əhvalat açılmamış *əl çəkəsi* deyildik.

– Yaxşı, nə oldu? – Mən həddini aşan marağımı gizlədə bilmirəm. – Axır, əziz qohumlar, biz gözləyirik! Sizin bulaq əhvalatını bilmək istəyirik!..

– Zərəfşan açsın! – Bəhram görünür, bizdən sonra dərisinin didiləcəyindən ehtiyat edir. – *Rica edirəm* Zərəfşan xanım özü buyursun!

Buyurun, Zərəfşan xanım, *rica edirik*, – deyə mən nəzakət və ciddiyyətlə ev sahibəsinə *üz tuturam*. – Bulaq başında nə olubsa, çoxdan qurtarıbdır, qanuni cəza qüvvəsini çoxdan itiribdir (*S.Rəhi.*).

III

Həmin gün zavodda ümumi tətıl *elan edildi*. Tətilin bu cür ani yayılması Əjdərə çox təəccüblü gəldi. Bu hadisə elə sürətlə *baş verdi* ki, Əjdər səbəbini də yaxşı *başla düşə* bilmədi. Bu vaxta qədər tətillər olmuşdu, ancaq açıqdan-açığa sahibkarın əleyhinə bu cür üsyan səsi qalxmamışdı.

Artıq kifayətdir, hər şeyin bir başlanğıcı və sonu olan kimi, səbrin də sonu var. Tətıl kömək etmirsə, üsyan etmək lazımdır. Səbəbsiz yerə işdən qovulmağın, *cərimə olunmağın*, gündə on iki saat bu cəhənnəmdə *əzab çəkməyin* əleyhinə üsyan! İnsanın dilsiz qul halına salınmasına, hüquqsuz, qanunsuz *həyat keçirməsinə* qarşı üsyan!..

Atası *yadına* xəyal kimi *gəlirdi*. Əjdər lap uşaq ikən atası hansı evinsə damından yıxılıb ölmüş, bütün ailə, onsuz da *kül-külfət basmış* böyük qardaşının *öhdəsinə düşmüşdü*. “Bolşaya Morskaya” ilə “Suraxanski” küçələrinin tinində qardaşının bir dülgər dükkanı vardı. Əjdər yeddi-səkkiz yaşında ikən bu dükanla gəlib bütün günü qardaşına kömək edərdi. Taxta daşıyar, əyilmiş mıxları düzəldər, mıxdan çox barmağına çəkil vuraraq, bütün günü arı kimi işlərdi. Ancaq qardaşının bu kiçik dükana böyük ailəni doyuzdura bilmirdi. Atası *sağ olanda* pis dolanırdılar. O, bacarıqlı bənnə idi, ən çətin yerlərdə, ən uca damlarda işləməyi *boy-nuna götürürdü*. Buna görə də başqalarından artıq qazanır və ailəsi heç olmasa yavan çörəyə *möhtac qalmırdı*.

Atası öləndən sonra yavan, qara çörək onların evinə tez-tez gələ bilməyən bir qonaq oldu. Kiçik qardaşı xəstələndi, şam kimi əriyib söndü. Əjdər yalnız sonralar, böyüyəndən sonra *başla düşdü* ki, qardaşının xəstəliyi vərəm imiş. O zamanlar vərəm bütün yoxsul ailələrini ac qurd kimi dalayaraq keçirdi. Qardaşından bir az sonra anası *vəfat etdi*. Əjdər altı uşağın *əlinə* avara *qalmış* qardaşı arvadının yeganə köməkçisi oldu. Bu cür o, on iki yaşına qədər evlə dükan arasında əlləşdi (S.R.).

§ 432. Aşağıdakı frazeoloji vahidləri cümlə içərisində işlədin və yazın.

1. Bel bağlamaq. 2. Su bulandırmaq. 3. Topa tutmaq. 4. Ayaq kəsmək. 5. Əl açmaq.

2. Frazeoloji birlik

§ 433. On frazeoloji birlik xatırlayın və cümlədə işlədin.

§ 434. Aşağıdakı frazeoloji vahidlərin mənalərini yazılı şərh edin.

I

1. Göz dağı olmaq. 2. Söz vermək. 3. Beyninə batmaq. 4. Başım üzmək. 5. Cin atına minmək. 6. Hüququnu tapdaltmaq. 7. Haqq qazanmaq.

II

1. Söz güləşdirmək. 2. Ağzı bərk olmaq. 3. Həvalə etmək. 4. Oyuna düşmək. 5. Ovqatı təlx olmaq. 6. Nitqi qurumaq. 7. Mürɡü vurmaq.

III

1. Meydan oxumaq. 2. Başını ucaltmaq. 3. Nazına oynamaq. 4. Qara basmaq. 5. Məəttəl qalmaq. 6. Haqq vermək. 7. Başını bişirmək.

§ 435. Verilmiş mətnlərdə frazeoloji vahidləri tapın və onların içərisindən frazeoloji birlikləri seçib yazılı izah edin.

I

Sakit, lətif bir qış axşamı idi. Ulduzlarla bəzənmiş nəhayətsiz göy qübbəsi elə bil tərsinə çevrilib qırçın ləpələrin qoynuna düşmüşdü. Dənizdən əsən nəsim ləpələri yavaş-yavaş sahilə tərəf qovurdu. Suların incə şırıltısında elə bir həzinlik vardı ki, sanki ulduzlar da nəsimlə birlikdə Xəzərə laylay oxuyurdu: dəniz gündüzkü təlatümdən sonra yorğun bir yuxuya dalmışdı.

Ləpələrin səsinə duyduğum laylay neçə il əvvəl şimalda keçirdiyim bir axşamı yadıma saldı, yeni il qabağı axşamlardan birini...

Səhərdən başlayan güclü qar tufanı günün axırında sakitləşdi. Ətrafımızı bürümüş tozağacı meşəsinin üzərinə Rusiya təbiətinə məxsus həlim sükut çökdü.

Gümüşü zərrələri göz qamaşdıran qar yolları, cığır-ları tamam örtmüşdü. Qış mənzərəsinin bu xoş sakitliyində təzə ilin intizarından doğan bir təntənə, bir fərəh hiss edilirdi.

Otaqda əyləşə bilmədim, günortadan bəri üzərində işlədiyim yazını yarımçıq qoyub ayağa qalxdım, geyindim və kottecdən bayıra çıxdım. Gözüm qapının yanındakı termometrə sataşdı, qeyri-ixtiyarı paltomun boyunluğunu qaldırdım, papağımın qulaqlarını aşağı saldım, burnumu şərfin içində gizlətdim: şaxtanın şiddəti artmış, otuz beş dərəcəyə çatmışdı.

Meşə yolunu tapmaqda çətinlik çəkmədim. Ətrafa yaxşı bələd idim. Qarın içi ilə yeri yirdim. Yolun o tərəf-bu tərəfində sıx-sıx dayanıb göylərə baş çəkən ağacların çılpaq budaqları bilinər-bilinməz tərپənirdi. Havada güclə hiss edilən zərif bir yel vardı. Şaxtada bərkimiş qar keçə uzunboğazların altında şirin-şirin xırıltıdayırdı. Qaranlıq çöksə də, hər yer aydın görünürdü: süd kimi ağ qardan meşəyə sanki işıq yayılmışdı.

Kottecdən xeyli uzaqlaşmışdım. Nəfəsimi dərmək üçün dayandım. Və həmin anda qəribə bir səs eşitdim: elə bil kim isə kamança tellərini ehtizaza gətirirdi. Səs lap yaxından gəlirdi, yolun kənarındakı yoğun gövdəli ağacdən. O qədər uca idi ki, zirvəsi qaranlığa qarışıb gözdən itmişdi. Şaxtanın təsirindən qurumuş budaqlar yüngül mehdən tərpəndikcə özlərinə məxsus bir ahənglə səslənirdilər, sanki mahnı oxuyurdular. Bütün diqqətimi topladım və mənə aydın oldu ki, “oxuyan” təkcə bu ağac deyil, bütün meşədir. Toz ağaclarının müxtəlif səsləri bir-birinə qarışmışdı. Qeyri-ixtiyari fikirləşdim ki, ana təbiət yeni ili salamlayır, ona mahnısını bəxş eləyir.

Öz laylası ilə bu mahnını mənə xatırladan doğma Xəzər də təzə ili nəğmə ilə qarşılayırdı...

II

Şeh düşmüş asfalt yol səhər günəşinin şəfəqlərində bərq vururdu. Nə bu yolun, nə göz işlədikcə uzanan üzüm plantasiyalarının nəhayəti görünürdü. Beton dirəklərə bağlanıb cərgələnmiş tənəklərin yaşıllığı içərisində üzümçü qızların əlvan paltarları sayrışırdı. Onlar tənəklərin diblərini təmizləyir, dirəklərdən açılmış şaxələri təzədən bağlayıb qaydaya salırdılar. Köhnə yarpaqların üzərindəki şəh damcıları buxarlandıqca yaşıllığın rəngi elə bil daha da tündləşir və qara torpağın fonunda boyaların bu təzadı nəhəng tablону xatırladırdı. Sıx yarpaqların arasında qoralanmış iri salxımların görkəmində yay həsrəti, qızmar və gün həsrəti duyulurdu. Xırda, acı-turş qoraların iki aydan sonra iri və şirin, dolğun ağ şəffaf gilələrə çevriləcəyini aşkar təsəvvürə gətirmək o qədər də çətin deyildi...

Cərgələr boyu irəlilədikə və üzümçülər briqadasının başçısını – Cəlilabada gəldiyim gündən dostlaşdığım qoca bağbanı dinlədikcə gözlərimin qarşısında üzüm dolu yeşik-

ləri məntəqələrə daşıyan maşın karvanları canlanırdı. Müsahibim arabir əlini nəvazişlə şaxələrin, yarpaqların üzərində gəzdirib fərəhlə deyirdi: “bol məhsulumuz olacaq...”

İndi o günlərdən aylar keçib. Torpağı bərəkətli, insanların zəhməti bərəkətli qədim Odlar yurduunun aşıb-daşan üzümünün şöhrəti bütün ölkəyə yayılıb. Adam boyundan ucaya qalxan tənəklərin kölgəsində addımladığım, qoca bağbanın yetirdiyi nemət kimi şirin söhbətini dinlədiyim, nəcib əməyə dərin minnətdarlıqla öz varını əsirgəməyən doğma torpağın başdan-başa xoş yaşıllığa büründüyü o günləri xatırlayıram və gəzdiyim plantasiyaların qış mənzərəsini xəyalıma gətirirəm; şaxələr yarpaqsızdır, onların cərgələri içərisindən ətrafı görmək üçün heç də boylanmaq lazım deyil, plantasiyalar ta üfüqlərə qədər göz qarşısındadır. Lakin onların bu vəziyyətində yenə də coşğun bir həsrət, inam və ümid var. Torpağın üstündə də, altında da həyatın nəbzi vurur. Dərinliklərə yol açmış köklər şirələnir, qüvvə toplayır.

Mən yenə cərgələr arasında qoca üzümçünü, yanaqları yüngül şaxtadan qızarmış qız-gəlinləri görürəm. Elə bil ki, şaxta baba öz dəstəsilə tənəklərin Yeni ilini mübarəkə gəlib. Tənəklər isə boy-boya verib məğrur dayanıb. Mən onların bu məğrurluğunda yenə də bol məhsulun, bol şirinin təntənəli xəbərdarlığını duyuram.

III

Aqıl bir kişidən soruşdular: “Dünyada ən iti gedən şey nədir?” Cavab verdi: “Fikir”. Doğrudan da, fikrin, xəyalın sürətinə bərabər ikinci bir sürət tapmaq qeyri-mümkündür. Fikir işığın əfsanəvi sürətindən də itidir. Kainatın ağlasığmaz, təsəvvürəgəlməz dərinliyinə yol açan, qalaktikalardan soraq gətirən, ulduzlar və planetlər aləmində cövlan edən də odur – insan düşüncəsi və insan fikridir.

Budur, indicə cənubda, nəhayətsiz üzüm plantasiyalarının üzərində qanadlanan xəyalım məni Bakı körfəzinin sahilindən ayırıb, dalgaların qoynunda uçan əzəmətli qazma qurğusuna gətirir, mən yenə də baltası dənizin dibindən yerin dərin qatlarına işləyən güclü aqreqatın önündə, cəsarətli və fədakar neftçilərin arasındayam. Bu Yeni il axşamında qəlbimə və şüuruma hakim kəsilən fikir və hissləri, xəyal və arzuları da özümlə buraya gətirmişəm. Tənha polad ada məni öz sərt və mehriban qoynuna alıb. Bir qədər uzaqda Neft daşlarının üfüqlə birləşən estakadaları qaralır. Onlar zərif dumanın arxasında güclə görünürlər...

Nəhəng buruğun kəlləsindən asılmış fırlanğıca bağlanan qazma boruları hərləndikcə mənə elə gəlir ki, torpağı sökən, dağıdan, gəmirən dişli balta da təzə ilə qovuşmağa can atır; yer qatlarını yox, zamanı yarıb keçir – hər dəfə bizi xoş xəbərlərlə sevindirən, ömür kitabımıza, əməllərimizin dastanına parlaq səhifələrlə daxil olan günləri, ayları, illəri yarıb keçir.

Fəzadan, kosmik gəmilərdən yerə tamaşa eləyəndə yəqin ki, Abşeron yarımadası qartal dimdiyini xatırladır. Abşeronu Xəzərsiz, Xəzəri Abşeronsuz, hər ikisini də Bakısız təsəvvürə gətirmək çətinidir. Nəhəng şəhər bir tərəfdən Bibiheybət dağı, digər tərəfdən Zığ burnu şəklində qollarını geniş açaraq, elə bil Xəzəri qucaqlayıb və bağrına basıb. Dənizin də, şəhərin də ürəyi bir döyünür. Bunu hər addımda görürsən, duyursan...

Mən sahildə durub Xəzərin tamaşasına dalmaqdan xüsusi həzz alıram. Çox vaxt yolumu Bayıla, Bibiheybətə salıram. Hündür, boz təpənin gərdəninə kəmərim kimi dolanıb cənuba uzanan yolun yoxuşunda ayaq saxlayıram və gözlərimi uzun müddət qarşımdakı mənzərədən çəkə bilmirəm. Çox yerdə olmuşam, çox yeri gəzmışəm, məni

heyran qoyan lövhələrə dönə-dönə baxmışam. Ancaq hər yerdə indicə tamaşa elədiyim mənzərəyə oxşar lövhəyə rast gəlməmişəm və əminəm ki, dünyanın bütün guşələrini gəzsəm də, rast gələ bilmərəm (Y.Ə.).

§ 436. Verilmiş frazeoloji vahidləri cümlə içərisində işlədin.

1. Başını tovlamaq. 2. Canını dişinə tutmaq. 3. Başa çatmaq. 4. Dərkənar qoymaq. 5. Nisyə söhbət. 6. Oyun çıxartmaq. 7. Başını qorumaq.

3. Frazoloji birləşmə

§ 437. On beş frazeoloji birləşmə xatırlayın və cümlədə işlədin.

§ 438. Verilmiş frazeoloji vahidlərin mənalərini yazılı izah edin.

I

1. Canına vəlvələ salmaq. 2. Qayğı göstərmək. 3. Həvəsdən salmaq. 4. Başını itirmək. 5. Saatına düşmək. 6. Ürəyini qoparmaq. 7. Söz qoşmaq. 8. Əl çəkmək. 9. Gözü yol çəkmək. 10. Qulağını doldurmaq.

II

1. Özünü itirmək. 2. Ürəyində qalmaq. 3. Söz eləmək. 4. Ağına düşmək. 5. Xilas etmək. 6. Gözü yolda qalmaq. 7. Başa çatdırmaq. 8. Özünü tox tutmaq. 9. Ora-bura çəkmək. 10. Gözünü döymək.

III

1. Ürəyində saxlamaq. 2. Gözlərindən yuxu tökülmək. 3. Didərgin düşmək. 4. Mübarizə aparmaq. 5. Boğazı qurumaq. 6. Sağ olmuş. 7. Gün keçirmək. 8. Dəb düşmək. 9. Lağa qoymaq. 10. Toy tutmaq.

§ 439. Aşağıdakı frazeoloji vahidləri cümlədə işlədin.

1. Yadına düşmək. 2. Qəlbinə yol tapmaq. 3. Ayaq açmaq. 4. Qılığına girmək. 5. Ürək vermək. 6. Fikrini azdırmaq. 7. Ürəyi qızmaq. 8. Zarafat eləmək.

B. Frazeoloji (sabit) ifadə və ibarələr

§ 440. Misallardan frazeoloji vahidləri seçin, birinci sütunda frazeoloji birləşmələri, ikinci sütunda isə ifadə və ibarələri yazın.

I

1. Xırmançıların gəldiyini görən Alo bu gülüşməni sığışdıra bilməyib, özünü götürüb qaratikan kollarının başından üzü aşağı tulladı. 2. Görəsən, kim ağzından quş uçurubdur, indi də qanad çala-çala el-obanı gəzir (*S. Rəhi.*).

3. Yeridir bir məsəl desəm yadigar,

Deməsəm ürəyim sıxılacaqdır,

Birinci addımda lovğalananlar,

İkinci addımda yıxılacaqdır (*S.V.*).

4. Soğan yemiş adamlar kimi için niyə göynəyir? (*İ.Ş.*).

5. Mərdimazarı axtarmaqla deyil, rast gəlməklədir. Birdən dilimdən elə çıxmaz, belə çıxar, o saatca aparıb qoyar bəyin ovcuna. 6. Gərək mən quşu quşla tutam. Tər lan üstünə ley göndərdiyim kimi, quzğun üstünə də qara qarğa göndərəcəyəm. 7. Əl mənim, ətək sənin, ya əlimi kəs, ya

ətəyimi. Ağa kərəmsiz, qul xətasız olmaz. 8. Cəmilin bığ yeri çoxdan tərləmişdi. 9. Mirzə Cəmilin isə, necə dəyərlər, dabbaqda göünə bələd idi. 10. Bunun ağzından qan iyi gəlir, – deyə fikirləşən Əskər bəy dəyirmanın ayağını endirdi (Ə.V.).

II

1. Az qalırdı atanın ürəyi sinəsindən qopa. 2. Yəni dostla dost ol, düşmənlə düşmənçilik elə. Yoxsa aldım qoz, satdım qoz olar. 3. Xalıqverdi iki ayağını bir başmağa qoyub dediyinin üstündə möhkəm dayandı. 4. Deyirlər, balıq başdan iylənər. 5. O, yaman yerdə axşamlamışdı. 6. Mən aydan arı, gündən duru ola-ola polis işçiləri mənə neyləyə bilərlər (Ə.V.).

7. Atını dördnala çapdırır külək,
Qopur kötüyündən tikanlı kollar.
Gah sağa, gah sola üz döndərərək
Bizi çox çaşdırır dolaşq yollar (S.V.).

8. Sirkə nə qədər tünd olsa, öz qabığını çatladar, – deyə Cöyrəçin əlini gümüş kəmərinə keçirdi. 9. Qaragiləni sənin üçün düzəltmək, heç bilərsənmi necə də dirəyim qızıldan olar (S.Rəhi.). 10. İvan Filippoviç, Sizin sevdiniz müsəlmanlarda belə bir məsələ var: yoldaş yoldaşa tən gərək, tən olmasa gen gərək (İ.Ş.).

III

1. Eh, – dedi, – Allah özü gərək buynuzsuz qoçun qisasını buynuzlu qoçda qoymasın. 2. Doğrudan da, axı “bablı babını tapmasa günü ah-vayla keçir”, onu biz özümüz də bilirik (S.Rəhi.). 3. İnanıram, Aleksey Osipoviç, amma tək əldən səs çıxmaz (İ.Ş.)...

4. Bütün sözlərimi deyib özünə
Baş götürüb getməliyəm – Aygünün bu dəm

Ürəyində dilə gəlir xeyirxah bir səs:

Sən haqlı olsan da, azacıq dayan.

Aqıl olan sözün deməz qabaqca (S.V.).

5. İş dağ-daş başına gəlməz, adam başına gələr. 6. Atalar sözüdür ki, heç kəs ayağını isti ocaqdan çəkməz. 7. Nə vaxta kimi mıs-mıs deyəcəyik? Əvvəl-axır Mustafa deyib məsələni qurtarmalıyıq. 8. Çörəyi dizinin üstündə, qədrnəşünas gədənin biri imiş. 9. Ağrın alım, bunların hamısı bir bezin qırağıdır. 10. Bu zavodda mən sənin arxan, sən mənim adamım. Bizim sözümüz bir, ağzımız bütöv olandan sonra kim gəlib bu meydanda at oynada bilər? Atalar deyib ki, bəndənin köməyi Allahın köməyindən qabaqdır (Ə.V.).

§ 441. Verilmiş bədii parçalarda frazeoloji vahidləri tapın və şərh edin.

I

Onlar poçta çatanda artıq saat beşə işləyirdi. Teleqram şəbəkəsində adam çox idi. Buna görə də Gülər növbəyə durdu. Araz isə teleqramın sözlərini yazmaq üçün mürəkkəb-qələm qoyulmuş stola yaxınlaşdı. Oturdu, yazmağa başladı, gözləri qızın gözlərinə sataşdı. Gülər ona baxır, gülürdü. Araz teleqramı bitirib ayağa durdu. Bu zaman orta yaşlarında ucaboy bir arvad ona yaxınlaşdı. Onlar çox səmimi görüşdülər, söhbət etdilər. Gülər də dinməzcə durmuşdu. Arvad elə ucadan danışdı ki, hər kəlməsi aydın eşidilirdi: “İclasa gəlmişəm. Kənddə sənin evlənməyini hamı bilir, lap yaxşı eləyirsən, mübarək olsun, sevincdən ananın əli-ayağı yerə dəymir. Yazıq arvad bircə uşağın fikrini çəkir, deyir, Solmaz anasını görməyib, bəri atasından da ayrı düşməsin. Siz sarıdan da nıgaran idi, söyləyirdi ki, “gəlinə də demişik, bilmirik necə olacaq”. Arvad danışdıqca Araz tez-tez “Mina bacı, bir az yavaş danışın, hamı bizə

qulaq asır”, – deyirdi. Gülər isə eşitdiyi sözlərdən donub qalmışdı. Nə üzünü çevirib onlara baxır, nə də yerindən tərpənirdi. O, qulaqlarına inana bilmirdi. Neçə dəqiqə keçdiyini özü də hiss etmədi. Növbələri çatdı. Araz gəlib çıxmadı. Qız pəncərəyə yaxınlaşıb bir an gözlədi, ancaq çevrilib Arazı çağırmadı. O, növbədən çıxıb bir neçə addım getmişdi ki, Arazın tələsik ona yaxınlaşdığını gördü (X.H.).

II

Bazar başına çıxıncaya qədər Veyis bir neçə dükana da baş çəkdi. Ancaq o rahat olmayır, ürəyində Allahqulunu qınayır, bir tərəfdən də öz hərəkətinin peşmanlığını çəkməyə başlayırdı.

Bazar başındakı bulağın şırıltısı, bulaqdan o yanda məscidin qabağında başı göylərə qalxan yüz illəri yola salmış çinar budaqlarındakı aramsız yarpaq xışıltısı, bunların heç biri Veyisi maraqlandırmırdı. Dan yerinin qonovuz kimi qızarması, yaxın meşədən eşidilən bülbül cəhcəhləri də Veyisdə heç bir incə, şairanə duyğu və hiss doğurmıyır. Əksinə, yuxusuna həmişə bu saatlar haram qatıldığı üçün bu saatlara nifrət edirdi. Əsnəyə-əsnəyə, üşüyə-üşüyə bu vaxtlar o qalxıb cır-cındırını əyninə taxar, ya meşəyə oduna gedər, ya karxanaya işə gələrdi. Xoş hava, ay işığı, qısa gecə, xoruz banı, bülbül cəhcəhi... Veyis bütün bunlara Həmzə kimi varlıların köməkçilərinə baxan sayacağı baxardı. Həmzədən acığı gəldiyi, onu görməyə gözü olmadığı qədər də xoş bahar sabahlarından da Veyisin zəhləsi gedərdi, bu bahar sabahları onu daha çox və bərk işlətməkdən, yuxusuz qoymaqdan başqa heç nəyə gərək deyildi. Bəzən bir yoldaşı qapını döyüb onu yuxudan oyatmaq üçün “Dan yeri qızarır, qalx, gör bülbüllər nə şivən salıb!” deyəndə Veyis dan yerinə də, sabaha da, bülbüllərə də nifrət edir, söyüb hamını, hər şeyi bir-birinə qatardı.

Zeynal içəri girib onu güclə yerindən qaldırmağa çalışıb deyərdi; Balam, özün üçün də odun gətirmək istəmirsən?

– Elədir! Veyisi səmərəsiz, nəticəsiz əməyi yorub bezdirib, bəzən lap iyrəndirirdi. Beş-altı ildir ki, o şəxsən öz işini də biyar kimi həvəssiz, könülsüz görürdü. Çoxdan, lap erkən cavanlıq dövründə Veyis də bir ara bülbül barədə bir-iki kəlməlik mahnı da əzbər bilirdi (Ə.Ə.).

III

Sabah açıldı. Artıq Mirzə Valeh xanın barigahında görünmədi. Neçə gündən sonra Adil və Aqil qayıtdılar. Mirzə Valehi soruşdular, doğru-dürüst bir cavab ala bilmədilər. Həlimə xatun ərinin üstünə düşüb onu danlamağa başladı.

Hətəm xan özünü heç bir cəhətdən müqəssir görmədi:

– Gəray dəftər-çərkəsini cırmışdı, mən onu bir qədər töhmətləndirdim, sonra zarafat edib bağışladım!

Hətəm xan dörd tərəfə adam saldı, Aqil və Adil hərəsi bir tərəfə yola düşdü. Bütün kəndləri, obaları dolandılar. Mirzə Valehi gördüm deyən olmadı. Mirzə Valeh kimi fəzil bir adamı itirmək Hətəm xan ailəsinə getdikcə daha çox təsir edirdi. Elə bil ki, bu barigahda daima şölə çəkib qaranlığa nur saçan bir çıraqla sönmüşdü. Hər kəs Mirzə Valehin qeyb olmasının səbəbini arayırdı. Barigahda cürbəcür danışıqlar gedirdi. Birisi ona müdrik, o birisi ona yelbeyin, birisi ona vəzir, o birisi ona tamam dəli adını verirdi. Ancaq Hətəm xanın öz ailəsi bu itkini unudulmaz bir kədər, qayıtmayan bir fəzilət kimi qiymətləndirirdi. Hətəm xan da indi Gərayı müqəssir tuturdu (*S.Rəhi.*).

1. Frazеолоји (sabit) ifadələr

§ 442. Aşağıdakı atalar sözlərinin mənalərini yazılı şərh edin.

I

1. Adamı başdan, ağacı yaşdan.
2. Doğru söz acı olar.
3. İş işi göstərir.
4. Söz böyüyün, su kiçiyindir.
5. Tökülən çanaq bir də dolmaz.
6. Hər çalğıya oynamazlar.
7. Cəfa çəkməsən, səfa görməzsən.

II

1. Cındırından cinlər ürkür.
2. Yaxşılıq yerdə qalmaz.
3. İş işdən keçmiş.
4. Ət sümüksüz olmaz.
5. Başa gələni ayaq çəkər.
6. Allah ağzından eşitsin.
7. Axtar tayını tap.

III

1. Bildiyini babasına verməz.
2. Cücəni payızda sayarlar.
3. Özgəyə quyu qazanın özü düşər.
4. Üstü bəzək, altı təzək.
5. Su axar, çuxurun tapar.
6. Od yanmasa, tüstü çıxmaz.
7. Özünü öyən, dizinə döyər.

§ 443. Elmə aid atalar sözu tapıb yazın.

§ 444. Vətən və el haqqında beş atalar sözü tapıb yazın.

§ 445. Əmək və el haqqında yeddi atalar sözü xatırlayın və yazın.

§ 446. Bilik və ağıl haqqında dörd atalar sözü tapıb yazın.

§ 447. Arzu və istək haqqında bildiyiniz atalar sözlərini yazın.

§ 448. Uşaq və valideyn haqqında olan atalar sözlərini xatırlayın və yazın.

§ 449. Dostluq və birliyə dair yeddi atalar sözü yazın.

§ 450. Aşağıdakı atalar sözlərini aid olduğu sahəyə görə qruplaşdırın.

1. El bir olsa, zərbi kərən sındırar. 2. Yüz ölç, bir biç. 3. Dil yanılar, doğru deyər. 4. Alçaq dağa qar yağmaz. 5. Ara sözü ev yıxar. 6. Arifə işarə bəsdır. 7. Aslanın erkəyi-dişisi olmaz. 8. Asta gedən yorulmaz. 9. Atan ilə atamı deyincə, özün ilə özümü de. 10. Atılan ox geri qayıtmaz. 11. Axtaran tapar. 12. Ac gəzib, tox sallanır. 13. Aşiq gördüyünü çağırar. 14. Varlığa nə darlıq. 15. Varını verən utanmaz. 16. Ət yeyən quş dimdiyindən bilinər. 17. Gərdər qılinc yarası, getməz dil yarası.

2. Frazoloji (sabit) ibarələr

§ 451. Oxuduğunuz bədii əsərlərdən on frazeoloji ibarə seçin, yazın. Həmin ibarələrin necə və nə məqsədlə yaradıldığını aydınlaşdırın.

§ 452. Frazoloji ibarələrin digər növ frazeoloji vahidlərdən fərqlərini misallar əsasında izah edin.

§ 453. Anarın “Beş mərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi” pyesini oxuyun, frazeoloji vahidləri seçin və onları yazılı izah edin.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİNİN QURULUŞU

§ 454. Misallardakı frazeoloji vahidləri müşahidə edin, quruluşlarındakı fərqli cəhətləri müəyyənənləşdirin.

I

1. Ancaq Şamxal ona *güldən ağır söz də demədi*. 2. Onlar bizə *meydan oxumayacaqlarmı* (İ.Ş.). 3. Bəs niyə sözünün üstündən qaçırsan? 4. Ayın əvvəlindən camaat əlini göyə qaldırıb Allaha yalvarmışdisa da, saralan zəmilər, yanan düzlər ac qalan insan və heyvan üçün *göz dağı olmuşdu*. 5. Mirzə Cəmilədən *büsbütün əlini üzən* Pəri arvad “dilindən gül inciməyən, yerindən qarışqa narahat olmayan” usta Qaçaya kəbinli arvad almaq istəyirdi (Ə.V.). 6. *Öz başını yiyəsən* bu niyyətlə. 7. Alo əmin də elə deyirdi, ancaq baxarsınız! Sıxılıq nə üçün, ürəyimə *damıbdır*. 8. Pası Cəbini qucağına alıb yəhərli at belində kənd evlərinə *başçəkməyə* gəlmişdi. 9. *Könül sevən göyçək olar*. Qeybəli! Məgər biz *bədbəxt* olmuşuq? (S.Rəhi.)

II

1. Molla Sadıqın *gözü* onu çoxdan *almışdı*. 2. Niyə, olmaya korluq çəkir? (İ.Ş.). 3. Ona daha çox qanım qaynayır. 4. Sevdimin səsi gələndə molla Qurbanın dodağı *çatlar, dili tutulardı*. 5. Bəsdir! Bəylərin pişiyini ağaca dırmaşdıracağam (Ə.V.). 6. *Üzünə üz bağlayıb ay?! Yığış, itil çıx get*, dədənin yeraltı xarabasına. 7. Sənin *ağlın* nə *kəsir*? Bu *ağıllı* adamlar heç öz ömürlərində bu qədər də *boş danışarlarmı*? 8. Sən yazıq usta Həsənbalanı dəniz qırağında

axtara-axtara qoyduğun kimi, Fərzəli də səni bu Qarabağ düzündə axtara-axtara qoysa, mənim *ürəyimdən tikan çıxar*. 9. Yoxsa, bu gün orta meydanda *ağzı qızıışan* cırcındalı adam, lap içi Dağ İsrafil qarışıq, sabahdan görəcəksən, bircə-bircə soyuyub hərə öz yuvasına çəkildi (*S.Rəhi.*).

III

1. Söz quş misallıdır. Bir yerdə *qərar tutmaz*, gərək uçsun. 2. Fəhlələri yoxlayıb öyrənməyi mən boynuma götürürəm. 3. Şükür cəlalına, hər şey onun əlindədir. Nə təhər istəyir, o cür də *qələm çalır*, – deyə Xədicə arvad yenə *köksünü ötürdü* (*Ə.V.*). 4. Pası böyük qardaşı Covxana qismət olmadığından kiçik qardaşı Hətəmxana qalmışdı. Onlar düşmənin qarşısında *özlərini sındırmamışlar*. 5. Bax, indi bu *dili qarnına girən* molla şahiddir ki, indi bu *camaatın ağzına dil atan*, bu Allahsız Alo kimi ağsaqqalı da tovlayıb olan-qalanı *yolundan azdıran*. Bu Şamounun bacısı nə qədər günahlardan çıxıbdır. 6. Hətəmxan *ağzını dağıtmağa* başlayan Pasiya tərs-tərs baxdı. 7. Zərli salonları qoyub, hisli keçənin altına girib, Dəli dağda ildırım şaqqıldayanda *ürəyini yeyib, üzüstə düşüb* bərk-bərk yerə yapışacaqsan (*S.Rəhi.*). 8. Tez olun, məni günaha batırmayın. 9. Deyəsən, ürəyim daşa dönüb (*İ.Ş.*).

1. Birləşmə formasında olan vahidlər

§ 455. İkikomponentli 10 frazeoloji vahid xatırlayıb yazın.

§ 456. Aşağıdakı frazeoloji vahidləri cümlədə işlədin.

I

1. Üzünə vurmaq	5. Baş əymək
2. Canı yanmaq	6. Ağ eləmək

3. Ağla batmaq

4. Göz olmaq

7. Söz güləşdirmək

8. Dil açmaq

II

1. Ağıza düşmək

2. Göz dikmək

3. Söz atmaq

4. Can atmaq

5. Ağlı azmaq

6. Yol kəsmək

7. Söz qaytarmaq

8. Ələ düşmək

III

1. Ayaqdan salmaq

2. Həyata keçirmək

3. Gözü olmaq

4. Can qoymaq

5. Yola düşmək

6. İşə uzatmaq

7. Qol çəkmək

8. Gücünü toplamaq

§ 457. Mətnləri oxuyun, birləşmə formasında olan frazeoloji vahidləri seçib yazın.

I

Rəssam təzəcə yuxuya gedirdi ki, iki yaşlı oğlu qapını zərblə vurub “Ata, ata!” deyə onu çağırırdı. Bir az böyük olan ikinci oğlu pıçıltı ilə: “Mane olma, yatıb”, – deyə balacanı dar-tıb aparmağa çalışdı. Hara aparır?! Bir şivən qopardı ki! Birdən tam sakitlik oldu. Rəssamı təzəcə yuxu aparanda yenə qapı döyüldü. Elə bərk hirsləndi, özünü qışqırmaqdan zorla saxladı. Bu dəfə birinci sinfə gedən oğlu atasını çağırırdı, lakin onun səs vermədiyini görüb uzaqlaşdı. Rəssamın hirsə soyundu, o biri böyrü üstə çevrilib rahatlandı. Yuxuya getməyə çalışdı. Onu şirin bir mürəbbə tuturdu ki, dəhlizdə hay-həşir qopdu. Rəssam yenə əsəbiləşdi. Oğlanlar dava edirdilər. Balacası bərkdən qışqırırdı. Bu zaman ananın zil səsi eşidildi:

– Bəsdirin, qoyun işimi görüm, sakit olun. Ay Sərvər, ay Sərvər, köməyə gəl, ay Sərvər.

Rəssamın hirs içində geyinməsi ilə dəhlizə çıxması bir oldu. Uşaqlar onu görüb dərhal sakitləşdilər və əsgər sırası kimi yanaşı dayandılar. Bayaقدan hirsdən qovrulan rəssam onlara baxanda elə yumşaldı ki, özünü gülməkdən güclə saxladı. Bir-birindən bir qarış hündür olan oğlanların gözləri işıqla, məna ilə, dəcəlliklə dolu idi. Birinci sinfə gedən oğlunun saçları qaragül kimi qıvrım-qıvrım və sıx olduğundan başı yekə görünürdü. Ortancıl utandığından gözlərini yerə dikmişdi. Sanki donmuşdu. Qəti tərpənmirdi. Balacası isə ayrı aləm idi: xüsusilə gözləri! Bəlkə aləmi qarışdıran budur! Nə bic-bic baxır! O da ortancıl qardaşı kimi gözlərini yerə diksə də, bəzən yavaş-yavaş qaldırır, guya yan tərəfi görürdü. Amma atasını izləyir, ciddi olmaq istəyir, bacara bilmirdi.

Mətbəxdən gələn ana hirsle uşaqların üstünə düşdü, sonra da rəssama gileyləndi:

– Belə olmaz Sərvər... uşaqlara bir az fikir ver... Bayaقدan hirsli rəssam da dözmədi, kükrədi:

– Özün bilirsən ki, işim çoxdur, bütün gecəni emalatxanada olmuşam. Sən də bir yandan...

Ana bu sözlərdən daha da əsəbiləşdi, rəssam da özündən çıxdı, plaşını götürüb qapını açdı və zərblə, hirsle çırpıb getdi.

Rəssam sonuncu dayanacaqda avtobusa baxdı. Adamlar yavaş-yavaş yaxınlaşıır, minirdilər. Bir gəlin qucağında balaca uşaq qabaq cərgədə, yaşlı bir qadının yanında əyləşdi. Bir qoca gəldi, yerlər dolduğundan rəssam öz yerini ona verdi. Əlini uzadıb dəmirdən tutdu, gəlinin qarşısında dayandı. Qaşqabaqlı uşaq nədənsə narahat görünürdü.

II

Bir azdan maşın tərpəndi, gəlinin qucağındakı uşaq bərkdən qışqıraraq ağlamağa başladı. Gəlin onu sakitləşdirmək üçün: “Can, can” – deyib bağrına basdı. Amma fayda

vermədi, uşaq sakit olmadı ki, olmadı. Sağdakı yaşlı qadın dodaqlarını bir yerə yığıb boru kimi uşağa uzatdı, onu oxşadı. Bu, əks nəticə verdi. Uşaq daha bərkdən qışqırdı. Rəssamın yer verdiyi qoca narazılıqla başını yırğaladı, uşağa acıqlandı. Vay, aləm oldu! Qoca papağını çıxartdı, uşağı yelləmək istədi. Uşaq onun dazını görüb daha bərk qışqırdı. Rəssam: “Mənim balam sakit ol” – deyər pıçıldayan, yanaqları od tutub yanan, həyəcanından nə edəcəyini bilməyən gəlinə baxıb ona kömək etmək istədi.

Birdən yadına plaşının cibinə qoyduğu rəngli karandaşlar düşdü. Cəld sarı rənglisini götürüb dartınan, qışqıran uşağın gözü qarşısında tutdu. Uşaq gözucu karandaş baxsa da, sakit olmadı. Rəssam yaşıl rəngli ikinci karandaş da çıxarıb sarı ilə yanaşı tutdu. Bu iki karandaş uşağın nəzərini cəlb etdi, ancaq nə əlini uzatdı, nə də səsinə kəsdi. Rəssam üçüncü karandaş – qırmızı rənglisini çıxartdı. Bunu görəndə uşağın səsi kəsilsə də, mızıltsı, hıçqırığı kəsilmədi. Gəlin uşağın bir az toxtadığını görüb özünə gəldi. Yaşlı arvad uşağa karandaşları göstərib:

– Götür, balası, götür... – dedi.

Uşaq, nədənsə, karandaşları götürməyə cürət etmirdi. Bu zaman rəssam onları uşağın düyünlənmiş yumruğuna tərəf yaxınlaşdırdı. Uşaq barmaqlarını acıb karandaşları götürdü və möhkəm-möhkəm tutdu. Rəssam göy və çəhrayı rəngli karandaşları da çıxartdı, onları uşağın o biri əlinə tərəf uzatdı. İndi uşağın gözlərindəki yaş qurumuşdu. Tamam sakit olmuşdu. Nə mızıldanır, nə də hıçqırırdı. Gəlin yavaş-yavaş başını qaldırıb ayaqüstə dayanmış rəssamın üzünə baxdı. Rəssam onun gözlərindən çıraq kimi yanan sonsuz minnətdarlığı dərhal duydu. Maşın mərkəzi küçədə dayananda düşməyə hazırlaşan gəlin karandaşları uşaqdan alıb sahibinə qaytarmağa cəhd etdi. Rəssam buna imkan vermədi. Gəlin bir daha minnətdarlığını bildirib

düşdü. Karandaşları əllərində bərk-bərk tutan uşaq anasının çiyindən rəssama baxırdı.

...O, emalatxanaya gəlib işləmək istədi. Bacarmadı. Evdəki uşaqları, arvadı, avtobusda gördüyü gəlin, ağlayan körpə yadından çıxmırdı.

Rəssamın yoldaşlarından biri gəlib onu yemək-içməyə çağırırdı. Nədənsə, getmək istəmədi, “kefim yoxdur” deyə bəhanə gətirdi. Divana uzanıb xeyli fikirləşdi. Özündə anlaşılmaz, qəribə bir hiss duyurdu. Birdən ayağa qalxdı, üç qutu rəngli karandaş götürdü, bir dəstə ağ kağız! Plaşını geyinib qapıdan çıxmaq istəyirdi ki, zəng vuruldu. Amma rəssam dəstəyi qaldırmadı.

O, evə tələsirdi. Sonuncu dayanacaqda düşüb təzə salınmış qəsəbədə ən axırını evə doğru addımladı. Açar çıxarılıb qapını açdı, asta-asta içəri keçdi. Qarşısındakı yemək otağının qapısı yarıaçıq idi. Rəssam yavaş-yavaş içəriyə boylandı. Gördü ki, oğlanları stol başında əyləşiblər. İki yaşlı oğlu isə anasının yanındadır. Ana nağıl danışdı. Birdən uşaqlar onu görüb “Ata, ata!” deyə bərkdən qışqırdılar. Cəld stullardan hoppanıb onun üstünə cumdular. Onların ürəkdən sevinmələrini sanki rəssam ilk dəfə görürdü. İlk dəfə... O, bir anlıq düşündü ki, həyatda yoxdur, hara isə uzağa getmişdir. Bu uşaqlar onsuz susuz bulaq kimi görünərdilər. Amma indi... Balaca oğlan axırda yüyürdü, qollarını açıb qarşısında dayandı. Rəssam əyilib onu yerdən qaldırdı, bağrına basdı. Uşaq da qollarını atasının boynuna doladı.

Rəssam karandaş qutularını, kağızları uşaqlara payladı. Onlar yenə sevindilər, yenə stolun başına toplaşdılar. Arvadı gözucu rəssama baxdı, stolu yığışdıra-yığışdıra:

– Çörək yeyəcəksən, yoxsa çay verim? – deyə soruşdu.

– Çay istəyirəm.

Rəssam uşaqlara baxırdı. Onların başı karandaşlara elə qarışmışdı ki, bütün dünyanı unutmuşdular. Birdən rəssam

ürəyində həvəs duydu, kömür, kağız götürdü, uşaqlara baxa-baxa işləməyə başladı. Yorğun və əzgin görünən ana çayı gətirib onun yanında əyləşdi. Ata da şəkil çəkirdi, uşaqlar da... bir neçə aydan sonra açılan sərgidə hamının nəzər-diqqətini “Şən uşaqlar” adlı bir tablo xüsusilə cəlb edirdi.

Bu tablo yeddi rəngli karandaşların sayəsində yaradılmışdı (*T.M.*).

2. Cümlə formasında olan vahidlər

§ 458. Cümlə formasında olan on frazeoloji vahid xatırlayıb yazın.

§ 459. Verilmiş frazeoloji vahidləri cümlədə işlədin.

I

1. Saqqalının altından keçmək.
2. Az aşın duzu deyil.
3. Qorxudan donub qalmaq.
4. Ürəyinə xal düşmək.
5. Özünü güdaza vermək.
6. Canını dişinə tutmaq.
7. Gözünün odunu almaq.
8. İşin içindən iş çıxarmaq.
9. Günü günə satmaq.
10. Ürəyindən tikan çıxmaq.
11. Yağlı dilini işə salmaq.

II

1. Ürəyindən xəbər vermək.
2. Saqqala salam vermək.
3. Adını tutub qulağını burmaq.
4. Xoruzun quyruğu görünmək.

5. Ürəyinə qara gəlmək.
6. Özünü gözə soxmaq.
7. Ayağı yerdən üzülmək.
8. Gözünə yuxu getməmək.
9. İşi şuluq olmaq.
10. Yağ-bal içində üzmək.
11. Öz canının hayına qalmaq.

III

1. Yaxası əldə qalmaq.
2. Cəndərdir iş görmək.
3. Bədəninə üşütmə düşmək.
4. Boz sifət göstərmək.
5. Ürəyinə ləkə salmaq.
6. Özünü gözdən salmaq.
7. Çənəsinin altına salmaq.
8. Gözünün qabağına gətirmək.
9. İşıq üzünə həsrət qalmaq.
10. Öz əli, öz başı olmaq.
11. Qapının ağzını kəsmək.

§ 460. Mətnləri oxuyun, cümlə formasında olan frazeoloji vahidləri seçib yazın.

Saleh dağ sudan çaynıqə alıb çalxaladı və əlini kənara uzadıb qaranlığa səpələdi. Kərim kişi nəsihətamiz bir ədə ilə:

– Oğul, – dedi, – gecə isti su atanda bismillah deyərlər. Allah-taala gözə görünməyən min bir məxluq yaradıb, onlardan biri də əcinnələrdir. Kim bilir, o dağ su ilə neçə əcinnəni yandırdın. Günahdır... özünə də xatası dəyər.

– Qorxma, Kərim dayı, – dedi, Allah-taala dünyada insanlardan böyük əcinnə yaratmayıb. Yer üzündə adamdan başqa nə varsa əfsanədir.

– Əstəğfürullah de, oğul... Ağzın, gözün əyilər... Allah eləməsin, dilin tutular. Qulaq as, mən sənə bir hekayət danışım, gör əcinnə var, ya yoxdur. Öz gözümlə görmüşəm. Mən danışım, sən də tövbə elə...

Əcaib bir söhbətə qulaq asmaq həvəsi hamını maraqlandırır. Dəstə yenə yerində qımıldandı. Oturanlar nəzərini Kərim kişiylə dikdi. Fədailərdən kim isə:

– Kərim dayı, zəhmət çək, bu çuxanı da qolunun altına qoy, rahat olsun, – deyə çuxasını dördqat büküb mütəkkə kimi Kərim kişinin sağ qolunun altına qoydu. Kərim kişi bir-iki dəfə salavat çevirdi. Doğrudan da, qarşısında gözəgörünməz əcaib qüvvələr durmuş kimi ciddi və vahiməli bir vəziyyət alaraq yeni bir hekayə danışmağa başladı:

– Söz vaxtına çəkər, qırx-qırx beş il bundan qabaq elə gecənin belə bir zamanı idi. Kənddə kürsü qurub, dövrəsinə yığılmışdıq. Mənim 14–15 yaşım ancaq olardı. Rəhmətlik dədəm sağ idi. Uzun qış gecələrini onun nağıllarına qulaq asardıq. Qonum-qonşu da gələrdi. Xırda uşaqlar, cavan gəlinlər də olardı. Allah əcinnəyə lənət eləsin. Görəsən, harda yamanlıq elədi ki, indi burda söhbəti düşdü. Onda da gecələr atam, məlunun pis əməllərindən danışardı. Zahi arvadların ürəyini çəkib apardığını, gecələr tək çay qıraqlarında, pəyələrdə, evlərin bacasında gəzdiyini, uşaqları oğurladığını deyərdi.

II

Xain oğru məmurları tamam Azərbaycandan qovub çıxarmışdıq. Amma sonradan işlər dəyişdi. Gah osmanlı konsulu, gah ingilis konsulu işə barmaq soxdu. Bilirsiniz, mənim əzizlərim, bu İran torpağında bir qatıq maya bağlamaz; çünki barmaq uzadan çoxdur. Allah bizim indiki nəhzətimizi də bu xarici əllərdən saxlasın... Sözü düzü ki, indi də işlərin aqibəti məni qorxudur... İngilisin havası heç xoşuma gəlmir. Onda da ingilis konsulxanası bu Təbrizdə

başımıza bir oyun açdı, bir əməllərdən çıxdı ki, heç deyiləsi deyil. Rəhmətlik Azadi deyərdi ki, biz Tehranın noxtasını gərək Azərbaycanın başına keçməyə qoymayaq. Həm də ki, bu noxta başqalarının əlindədir, bizi də çəkib çox pis dərələrə salarlar. Qərək, nə başınızı ağrıdım... Qiyamdan altı ay keçər-keçməz ingilislər Müxbirissəltənəni iş başına gətirdilər. O da əvvəllər indiki bəzi ağalar kimi azadxahlıq donuna bürünmüşdü... Amma elə ki, fürsət əlinə keçdi, Şümrün də görmədiyi narəva işlər gördü. Danışiq apara-apara hökumət qoşunlarını üstümüzə çəkdi. Bizi xəfiləyib alaqağını tutdu. Dəstəməz Saman meydanına tərəf çəkildi. Payızın ortalarında çaharşənbə axşamı gecə səhərə kimi atışma oldu. O günlər Minirə məndən ayrılmırdı. Elə hər dəqiqə yanımda olurdu. Gah yaralanan yoldaşlarımızı rahatlandırır, gah da tufəng götürüb atışırdı. Amma bir saat məndən aralanmırdı. Ürəyi çox nazıqləşmişdi. Adamın pis günündə vəfalı arvaddan yaxşı şey yoxdur, mənim əzizlərim. Bəli, vəfalı arvad!.. Üstünə dağ da tökülsə, ağırlıq bilmirsən. Dərd-qəm dəvə yükü ilə gəlsə, onun bir sözü hamısını vurub dağıdar. Arvad mehribançılığı hər baldan şirindir. Ələlxüsus ki, adamın pis günündə!.. Minirə də belə idi. O, ağır günlərimdə mənim dayağım, ümidim olmuşdu. Fələkin çərxi dönsün. Mənə bir dağ çəkib ki, acısı qiyamətdə də ürəyimdən getməz. Bir gün yaman atışma başlamışdı. Müxbirissəltənənin dəstələri bizi əhatə edib ya qırmaq, ya da diri-diri tutmaq istəyirdilər. Bizimkilər də yaman vuruşurdular. Minirə bir igid kimi papaq qoymuş, patrondaş bağlayıb beşaçıları sinəsinə basmışdı.

III

Fələk Minirənin dağını mənə az gördü... Onun üstündən də Azərin dağını basdı. Amma o yazığın başına gələn heç düşmənin də başına gəlməsin. Müxbirissəltənənin

qoşunları alaqapını alanda biz Azərdən ayrı düşdük. O, Azadının başında geri çəkilən fədailərin içində idi. Onlar Azadini bir can kimi qoruyurdular. Amma neyləmək olar. Olacağa çarə yoxdur. Yazılan pozulmazmış. Onların da bəxtində yazılan bu imiş. Azadini diri-diri tutmaq istəyən düşmən üstünə çoxlu qoşun göndərmişdi. Azadının adamları şir kimi vuruşurdular... Lakin birdən-birə onlar mühasirəyə düşdülər. Görürlər ki, xeyir, işin aqibəti pisdir, Azadini tutacaqlar. Onda Azər başda olmaqla bir dəstə özünü düşmənin qabaq səflərinə vurur. Düşmən səfləri dağılır. Azadini aradan çıxarırlar. Həmin vuruşmada Azər yaralanır. Bir neçə yoldaşı ilə əsir düşür. Müxbirissəltənə onların hamısını dara çəkdirib cənazələrini şəhərin küçələrində sürütdürdü. Belədir, mənim əzizlərim, azadlıq yolunda verilən qurbanların sayı-hesabı yoxdur. Görənlər nağıl edirlər ki, Azər dar ağacının altında: "Yaşasın azadlıq!" deyər qışqırıbdır. Kəndiri boğazına atanda: "Yoldaşlarımız bizim intiqamımızı alarlar!" deyibdir. Saqqalımın bu ağ vaxtında tufəngi bihudə yerə çiynimə salmamışam, mənim əzizlərim.

Hamı Kərim dayının söhbətini düşünərək susurdu. Artıq tonqalın da közlərini kül basmışdı. Gecə yarısından xeyli keçdiyindən tonqal başındakıların da çoxlarını yuxu aparmışdı. Bəziləri də mürgüləməyə başlayırdı. Adamlar bir-birinə söykənərək, bir-birinə qısılaraq yatırdılar. Kərim dayının da gözləri qapanırdı. Azca sonra artıq o, tufəngini qucağına sıxaraq başını özü kimi çıraq çuxalı, keçə papaqlı birisinin böyrünə söykəmiş, ölümlə həyat arasında olan vücudunu yuxuya tapşırırmışdı.

Bir az o yanda Təbrizin sönük işıqları görünürdü. Ay da buludları yararaq çıxmağa başlayırdı. O, arasıkəsilməz insan faciyyə və sevinclərinin əbədi hərəkətini xətrlədir kimi buludların arasında tərpənir. Soyuq işıqlarını torpağın üstünə tökürdü (N.İ.).

§ 461. Mətnləri oxuyun, birləşmə formasında olan frazeoloji vahidləri sağ, cümlə formasında olanları isə sol sütunda yazın.

I

Mirzağanın məzuniyyət vaxtı tez başa gəldi. O, istirahət evindən Bülbülədəki evlərinə qayıtdıqda, orda kollektiv həyatla və ata-anası ilə keçirdiyi müfərid həyatın aramında nə böyük fərq olduğunu dərk etdi. Mirzağa indi öz evlərində darıxır, könlü heç açılmırdı. Anasının hər hərəkətində adiliklə qarışıq bir bacarıqsızlıq, atasının hər sözündə və söhbətində bir məntiqsizlik görünürdü. Mirzağa özünü əyləndirmək üçün bir müsahib və adam axtarırdı. Ona elə bir adam lazım idi ki, Cəmilə haqqında danışdıqda ona haqq versin. Cəmilənin məziyyətlərini etiraf və təsdiq eləsin. Baqqal Kəblə Qəzənfərin dükanında belə bir adam bula bilmirdi. O, Cəmiləni qərubsəyirdi. İstirahət evində keçirdiyi günlər və gördüyü şəxslər, şahidi olduğu hadisələrin hamısı yavaş-yavaş əriyib gedirdi. Cəmilə isə onun hafizəsində unudulmaz bir xatirə buraxmışdı. Mirzağa onu hər gün xatırlayırdı. Bir adam axtarırdı ki, Cəmilə ilə onun əlaqəsi barəsində ona danışsın. Bir gecə istirahət evində müsəmirə tərtib edilmişdi. Şərq və Qərb musiqisi çalınır, gecənin aydınlığında, açıq havada, istirahət evinin qadınlar korpusundakı qızlar və qadınlarla bir yerdə, bir ailə əfradı kimi əylənir, rəqs edirdilər. Cəmilə də onların arasında idi. Sanki bütün müsəmirəni o idarə edir. Bir neçə kərə rəqs etmişdi. O, hər havada oynayırdı. Kimsənin təklifini yerə salmamış, bir neçə gənc oğlanlarla bərabər oynamışdı. Belə bərabər rəqs oynamaq Mirzağanın da könlündən keçirdi. Ancaq cəsarət etmirdi. Qorxurdu ki, Cəmilə onun təklifini rədd edər. Bu barədə yanında bulunan yoldaşına müraciət etmişdi:

- Necə bilirsiniz, Cəmilə mənimlə bərabər oynarmı?
- Niyə oynamır!
- Ancaq bir şey var ki, onların çaldığı havalarla mən oynamaq bacarmıram. Mən yalnız “uzundərə” ilə oynaya bilərəm (S.H.).

II

Aradan bir aydan artıq bir zaman keçdi. Mən Xədicə ilə arkadaşlıq etmək fikrini artıq başımdan çıxarmışdım. Hər nə qədər ona qarşı ürəyimdə bir kin bəsləyirdimsə də, uzaqdan belə olsun, ona baxmaqdan, onun necə qız olduğunu öyrənməkdən özümü ala bilməmişdim.

... Bir gün, günorta yeməyindən sonra istirahət etmək məqsədilə Qaraağac kəndində uzanaraq, kitab mütləsi ilə məşğul idim. Xədicəni tamamilə başıaçıq olduğu halda evlərindən çıxıb taxta çəpərin o biri tərəfinə, qaraağacın kölgəsinə gəldiyini gördüm. O, mənim burada bulunduğumu bilirdi. Fəqət özünü bilməməzliyə qoymuşdu. Bir mahnı oxuyurdu.

Son günlərdə Xədicənin halında bir dəyişiklik hiss edirdim. Mən nə qədər ki, özümü ondan uzağa çəkir, ona qarşı laqeyd və etinasız davranırdım, əksinə olaraq, o mənə bir o qədər təmayül göstərir, bəzən üzüaçıq gəlib yanımdan ötərək keçirdi. İndi isə mahnı oxuyub səsinə mənə eşitdirirdi. Yenə etina etmədim. Yəni üstə çevrilərək arxamı ona tərəf çevirdim. O isə üzüm dərmək üçün meynəliyə doğru getdi. Bir o qədər zaman keçməmişdi ki, birdən Xədicənin qışqırığını eşitdim:

– Ey vay... ilan! – deyib çığırdı.

Ürəyimdə ona qarşı bəslədiyim küdurəti unuttum. Tez ayağa qalxdım. Taxta çəpəri aşdım. Yüyürək ona yaxınlaşdım. Məni görüncə özünü qucağıma atdı. Onu özümdən kənar etdim:

– Hanı ilan? – deyib soruşdum.

– Orada, orada, – deyib bir yeri göstərdi.

Səsinə xalası da, başqa qonşular da çıxmışdılar. İlanı nə qədər aradıqsa da tapa bilmədik.

– Ehtimal, səni qara basmışdı, – deyib hər kəs bir tərəfə dağıldı. Mən də öz yerimə qayıtdım.

Xədicənin doğrudan da bir ilan görüb-görmədiyini təyin edə bilmirdim. Bu məni bir o qədər maraqlandırmırdı da. Axşam bacımdan eşitdim ki, Xədicə qorxduğundan xəstələnmişdir (S.H.).

III

Zərəfşanın daxili çırpıntıları getdikcə artır. O, çovğunlar aləminə düşür, burada dona-dona dolanır, dönüb yerinə qayıdır, sal buza döndüyünü hiss edir, üstündən sürüşən yorğanını çəkib bərk-bərk bürünür, nəfəsini içinə salır, qızınmır, ağlamaq istəyir, ağlaya bilmir. Zərəfşan donur, Bəhrəmin biryolluq getmək dəhşətindən donur...

Cavan müəllimə öz tənha otağında, bütün gecələri çapalaya-çapalaya qalır, qurd kimi ulayan çovğunlu, tufanlı qışı başa vurur. Buzlar əriyir, qar tayaları uca dağlardan sürüşüb üzüaşağı tökülür, hər yanda, hər yerdə dirçəlib düyməçələnən yurd-yuva cana gəlir. Çəşmələr güclü fəvvarələr kimi fışqırıqla qaynayır, şəlalələr dağlara səssala-salla şırhaşırıl çağlayır, Kür nəhri aşır-daşır, çəmənlər, tarlalar, yal-yamaclar yamyaşıl atlasdan don geyir, çiçək-çiçəyi, gül-gülü çağırır, quşlar allı-güllü budaqlardan-budaqlara ötür, bülbüllər qönçələnən sarı tikanlı qızılgüllər üçün cəhcəh vurub fəğana başlayırlar, girəvədə duran boztikanlı, rəhimsiz xarlar bülbüllərdən qabaq təzə-tər yarpaqların arəbə vərəqlərində özlərinə oğrunca məskən salırlar...

Zərəfşan müəllimə dərini açıb ağarda bilmir, için için sızlaya-sızlaya qalır. İndi Zərəfşan buradan oraya Bəhramı “eşqnamə” yazıb göndərsinmi? Yazsınmi ki, bütün çayır-çəmən güldüyü halda, mənim ürəyim gülmür, kön-

lüm açılmır? Birdən bu “eşqnamə” əldən-ələ düşdü, onda bədnamlıq olmazmı? Budur, indinin özündə belə Zərəfşan müəllimə bu əhvalatın açılmasını istəmir, qızarıb pörtür, barmaq hədəsilə Bəhrəmin ürəyini üzürdü. Lakin söhbət bu yerə çatınca baxırsan ki, Zərəfşan müəllimə həm də əhvalatın açılmasını istəyir. – Zərəfşan müəllimə indi də həmin əhvalatla, həmin günlərlə yaşayır, əvəzedilməz ətirli günlərlə, dünyanın heç bir sərvəti, heç bir təbabəti ilə qaytarıla bilməyən, ömür-günün həmin ağlar-gülər günləri – baharı ilə yaşayır (*S.Rəh.*).

MÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİNİN MƏNA QRUPLARI

§ 462. Seyrək verilmiş frazeoloji vahidlərin mənalarını izah edin.

I

1. Fəhləlikdən birdən-birə usta olan Kəngərlinin gözü *ayağının altını seçmirdi*. 2. İgidin başı qeyl-qalda olar, bala! Duman həmişə uca dağın başına toplanır, *ürəyini qısma*. 3. Niyə *sinəmə* çalın-çarpaz dağ *çəkirsən*, niyə dağdırsan Turacını? (Ə.V.).

4. Bayramındır bu gün göstər özünü.

Göstər ki, dünyaya bayramın azad,

Düşmənim yas tutsun, dostum olsun şad!

Çiçək bayramında, gül bayramında (Ə.C.).

5. Ancaq bir ildən sonra yavaş-yavaş kürlüyə başlamış. Mələyin yediyini-içdiyini *burnundan tökmüşdü*. 6. *Üzüm ayaqlarıyın altına*, ay Şamxal, məni biabır eləmə. 7. *Özünü sındırmamaq* üçün Şamxalı dəvət etdi (İ.Ş.).

II

1. Tutduğu iş cəhənnəmə, qağam *evdən didərgin düşüb*. 2. Cahandar ağa gah özünə hirsələnir, nahaq yerə *başını cəncələ saldığını* duyub peşmanlayır, gah da *özünə ürək-dirək verirdi*. 3. Çiçəklərimizin, kəklikotumuzun iyindən ötəri burnumun ucu göynəyir (İ.Ş.). 4. Tutduğu işlər bir-bir *yadına düşdükcə*, köynək-köynək *əttökürdü*. 5. Bu Sevdim kişi də *azacıq aşın duzu deyil*. 6. Buna görə də Sevdimi bəyin *gözündən salmaq* üçün arabir deyinirdi. 7. O, arvadlığı ilə səni tuta-tuta sənin kişiliyin necə qəbul edir ki, onun *gözünü yolda qoyursan* (Ə.V.).

III

1. Kəngərli Ataşa göz verib işiq verməməlidir. 2. O, bildirdi ki, Mirzə Cəlil adamın üzünə gülə-gülə *ürəyini ələ alır, qılığına girə-girə* ürəyindəkiləri öyrənir, hər kəsə öz dili ilə danışdıra-danışdıra *istədiyinə nail olur*. 3. O, mollaının *ağzını yoxlamaq, sınaqdan keçirmək* üçün *tədbir tökürdü* (Ə.V.). 4. Mənim *hay-hayım* gedib, *vay-vayım* qalıb. 5. Elə mən özüm də onu *dilə tutacağam*. 6. Yox, qızım, *çox sağ ol, ağzın şirin olsun*. 7. Arıq bir qızın *ərə gedəndən sonra*, az bir vaxtın *içində* bu qədər gözəlləşməsinə kişi *ağına sığışdıra bilmirdi* (İ.Ş.).

§ 463. Aşağıdakı frazeoloji vahidlərin mənalarını yazılı şərh edin.

I

1. Arası dəymək	6. Qabıqdan çıxmaq
2. Gözdən salmaq	7. Boynuna çıxmaq
3. Fərsət axtarmaq	8. Qabağı görmək
4. Ağzını aramaq	9. Vecinə almamaq
5. Qanı qaynamaq	10. Qulağına çatdırmaq

II

1. Özünü çəkmək	6. Baş-qulağı getmək
2. Qabağa getmək	7. Ağzının kəsəri olmaq
3. Quyu qazmaq	8. Yerini bərkitmək
4. Xarabı çıxmaq	9. Kefi kök olmaq
5. Ağzını saxlamaq	10. Qabağında diz çökmək

III

1. Təfsilatına varmaq
2. Qulaqlarına inanmamaq
3. Ağzını yoxlamaq
4. Baş tapmaq
5. Ağzından çıxmaq
6. Ağzından dürr tökülmək
7. İçini yemək
8. Qulağı səsə düşmək
9. Quruyub mat olmaq
10. İyi-tozu qalmamaq

§ 464. Verilmiş frazeoloji vahidləri cümlələrdə işlədin.

I

sümüyünə düşmək, ürək yandırmaq, nəfəsini kəsmək, yaxasını qurtarmaq, təsəlli vermək, ikibaşlı danışmaq, barmaqarası baxmaq, sözünə qüvvət vermək, əlinə göydən düşmək, araya girmək.

II

baha oturmaq, sözü ürəyində qalmaq, gününü qara eləmək, əməli azmaq, ayağından silmək, buynuz çıxarmaq, vaxt qazanmaq, kefi pozulmaq, ikiqat olmaq, yerini dar eləmək.

III

baş ağartmaq, sözü daşdan keçmək, əl qoymaq, ayağında qalmaq, axırına çıxmaq, üzünə söz gəlmək, rahat buraxmaq, iz azdırmaq, yerini bilmək.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ ÇOXMƏNALI FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR

§ 465. Mətnlərdəki frazeoloji vahidləri seçib yazın və mənalərini aydınlaşdırın.

I

Oğlunun toyuna bərk hazırlıq görən Səlminaz arvad təzə yorğan salmaq üçün yun didirdi. Onun əli işdə, ürəyi isə Məşədinin yanında idi. O, hər dəfə qulağına səs dəydikcə diksinib başını dik qaldırır, tez-tez eşiyə baxırdı. Birdən fayton küçə qapısının ağzında dayandı. Səlminaz arvad at ayaqlarının səsinə eşidərək cəld yerindən qalxıb pəncərəyə yanaşdı, pərdənin ucunu qaldırıb, faytona göz qoydu. Sevincdən ürəyi şiddətlə çırpındı, o yana-bu yana vurnuxdu, uşaq kimi yüyürüb qonum-qonşuya “muştuluğumu ver” deyə bağırmaq istədi. Sonra nişanlısı gəlmiş qızlar kimi tez-tələsik üst-başını düzəltdi, elə bircə güzgüdə gül cəmalına baxmağı unutdu, otaqda özündən başqa heç kimi tapa bilməyib ucadan səsləndi:

– Ay uşaq, ay uşaq, qabağıma çıxın!

Ona cavab verən olmadı, tez o biri otağa yönəldi. Daha da ucadan çığırdı:

– Ay uşaq, ay uşaq, hardasınız, ay qırılmış, özgə vaxtı əl-ayağa dolaşırsınız.

Səlminaz arvad birdən özünü küçədə, ikiatlı faytonun düz qabağında gördü:

– Ağrın ürəyimə, ay oğul!.. – dedi.

Elə bil ana sevincini bildirmir, ucadan fəryad edirdi. Uzun ayrılıqdan sonra bircə dəqiqə səbir etməyə ana ürəyi dözürdümi? Yox, yox, Səlminaz arvad onu əlində çamadan ola-ola qucaqlayıb öpdü. Çamadan səkinin daşlarına dəyib taqqıldadı. Məşədibəy isə anasının istəyinə tabe olub dinmir, boynunu iki qol arasından çıxartmağa tələsmirdi.

Yalnız muzdunu alıb bir də vağzala qayıtmağı fikirləşən faytonçu bu mənzərəyə ötürki baxıb atları qamçıladi. Qucaqlamış ana və oğul hələ də bir-birindən ayrılmamışdılar.

Küçədən ötənlərin də gözü onlarda idi. Məşədibəy anasının xətrinə dəymək istəmədiyindən, yanağını isladan yaş damclarını belə silmirdi. O, mehriban ana nəfəsindən ayrılmaq istəmirdi (*M.H.*).

II

Hər il bu zaman bu yolun ətəklərinə qədər çadırlar, obalar döşənmiş, ara qarışandan bəri dağın da ləzzəti qaçmışdı. Gələn az idi. Dəyələrdə də həmişə çal-çap olurdu. Bu il hələ yay köçünə xeyli qalmışdı. Belə olsa da, hökumət yaylaqların əldən getməsindənmi və ya ermənilərin gözlənilən hücumlarındanmi burada ya tez-tələsik çadırlar qurmuş, dəftərxana gətirmişdi. Görünür rəis yaylaqda asayışı düzəldəcək qarovulların qabağını alacaqdı.

Yarımdairə şəklində bir-birinə söykəlib oturmuş ağ çadırlar tamaşaya gələn qadınlara bənzəyirdi. Ortadakı çadırın başında əsən göy bayraq ələmə oxşayırdı. Məhərrəmliyin girməyinə baxmayaraq içəridən musiqi səsi ucalırdı. Hərdənbir paqonlu şeşəbiğ, çəkməsi məhmizli, başıaçıq adamlar çadırdan görünür, yenə səsin içinə batırdılar. Qədirin qulluq yeri yaqın ki, bura olacaqdı. Bəli, buradır. O, qatırçılarla vidalaşdı. Keyimış qıçlarını açmaq üçün ovucları ilə diz qapaqlarını ovdu, ayaqlarını oynatdı. Ancaq içəriyə

girməyə cəsarət etmədi. Yەرə iki ağ dirək sancılmışdı. Çadır-dan 20-25 addım kənarda qoyulan bu dirəklərin düzüümü ilə yaşıl otun üstünə sanki qatı ayran töküüb cızıq çəkmişdilər. Aydın bilinirdi ki, bu nə isə sərhəd kimi şeydir. Qədir sağ dirəyə söykərib dayandı. Qaranlıq lap qarışmışdı. Arabir yoldan ötən qaraltılar güclə seçilirdi... Tanımadığı bir adam Qədirə yaxınlaşdı. Gödək kişi idi. Qədir güman etdi ki, kişi musiqinin havasına oynayır. Yaxın gələndə axsaqlığını gördü... Bu adam rəisin eşikağası idi, ara-sıra xanımlardan məktub gətirənlər, xəbərçilər olurdu. Qədiri onlardan biri hesab etmişdi. Qədir pristav tərəfindən xidmətə gəldiyini dedi, vəsiqəsini göstərdi. Gödək adam ombasından laxlamış olan qılçasını sürüyə-sürüyə getdi. Çox çəkmədi ki, dönüb gəldi.

– Burada dur, adam buraxma, qarovulları, ixtiyarsız bir kəsi də yox! Bildinmi?

– Baş üstə!

Qədirin üzündə təbəssüm, gözündə qılgılcım oynadı. Ürəyində dedi: “Şükür, deyəsən işim düzəldi, qulluğa qəbul olundum”.

Ayaqlarını yerə bərk basıb, qamətini düzəltdi. Özünə cürət verdi, dirəklərin arasında durdu, üzünü eşiyə tərəf çevirdi. Tüfəngi nə cür tutmağı bilmirdi (M.C.).

III

Bahar günəşinin hər şeyə həyat və can verən işıqları bütün günü həyətlərə, bağlara-bağçalara tökülür, gül-çiçəyin pardaqlanmasına, ağacların qol-budaq atmasına, yarpaqların qalınlaşıb sıxlaşmasına, meyvələrin iriləşməsinə kömək edirdi. Səhərdən axşama qədər günəşin qızıl tellərini içən, şirəsini və rəngini günəşdən alan al-əlvan qızılgüllərin yanından keçəndə ətir qoxusundan doymaq olmurdu. Min üç yüz metr hündürlüyündə olan bu gözəl şəhərdə dağ havası ilə aran günəşi birləşmişdi. Təmiz dağ

havası və səhərdən axşama qədər hər yeri qızdıran parlaq aran günəşi bağ-bağatın inkişafı üçün, dadlı meyvələrin yetişməsi üçün müstəsna şərait yaradır. Güləbətinin göyərçinləri də Təbrizin bahar havasından doymur kimi göylərdə uçur və hovuzun ətrafına toplanırdılar. Onlar yenə fasiləsiz olaraq bir-birini oxşayır, qur-qur edib havaya qalxırdılar.

Güləbətin onlara tamaşa edib baharın xoş nəfəsini udduqca sinəsinin indiyə qədər bilmədiyi, anlaşılmaz, dumanlı və həm də şirin hisslərlə döyündüyünü duyurdu. Mahar çiçəkləri, gülləri pardaqlandığı kimi qızın da böyüməsinə, yanaqların allanmasına kömək edirdi. Güləbətin duyurdu ki, indiyə qədər əhəmiyyət vermədiyi güzgü həyatına daxil olmaqda, onu cəlb etməkdədir. Lap işinin tələsik vaxtında da güzgünün qabağından keçəndə qeyri-ixtiyari olaraq ayaq saxlayır, ötəri özünə nəzər salır. Tez-tələsik saçlarını düzəldib keçirdi.

Bahar sanki özüylə onlara xoşbəxt günlərin də müjdəsini gətirmişdi. Karxanada Həməzinin dərəcəsinə və maaşını artırmaq barədə çoxdan bəslədikləri ümid gerçəkləşmişdi. Hər halda amansız ehtiyacın boğazlarına uzanan qara əlini dəyəсэн özlərindən uzaqlaşdırmışdılar.

Əvvəlki kimi ailənin gizləncə çəkdiyi, içərisinə saldığı bircə dərdi vardı: Sevindik!.. Bu dərd bir gün də Güləbətinin ürəyindən çıxmırdı, xüsusən məktub gələn gündən sanki o daha da ağırlaşmışdı, daha artıq hiss olunmağa başlamışdı. (M.M.)

§ 466. Çoxmənalı beş frazeoloji vahid xatırlayıb yazın.

§ 467. Verilmiş frazeoloji vahidlərin mənalərini elmi və bədii yazılarda müşahidə edin, çoxmənalılığı aydınlaşdırın.

I

1. Baş çəkmək. 2. Belini sındırmaq. 3. Ayaq açmaq.
4. Ad almaq.

II

1. Səs vermək. 2. Göz açmaq. 3. Əl gəzdirmək. 4. Göz çıxarmaq.

III

1. Qabağını kəsmək. 2. Dil açmaq. 3. Baş vurmaq. 4. Ələ götürmək.

§ 468. Aşağıdakı frazeoloji vahidləri cümlədə işlədin.

I

1. Yolunda durmaq	8. Altdan su yeritmək
2. Barmağına dolamaq	9. Qol-qanad açmaq
3. Ağıldan kasıb	10. Özünü ucuz eləmək
4. Qazan qaynatmaq	11. Sözüni saz eləmək
5. Boyun əymək	12. Göz üstə saxlamaq
6. Laqqırtı vurmaq	13. Dilini qısa eləmək
7. Ürəyini oxumaq	14. Ürəyinə yol tapmaq

II

1. Ağır oturmaq	8. Boyun qaçırmək
2. Ara soyumaq	9. Saqqızını oğurlatmaq
3. Ürəyi üzülmək	10. Dil-ağız eləmək
4. Cana doymaq	11. Qadasını almaq
5. Ürəyinə düşmək	12. Qanqaralıq salmaq
6. Özünü bilməmək	13. Ağızdolusu danışmaq
7. Göz bərəltmək	14. Baş çıxara bilmək

III

1. Baş tutmaq	8. Qabağından yeməmək
2. Tanış olmaq	9. Qol-qanad vermək
3. Barmaq qoymaq	10. Qanı, başına vurmaq
4. Sözüümüz sözdür	11. Ağılı başında olmaq
5. Altından çıxmaq	12. Özünü bərkə salmaq
6. Dilindən düşməmək	13. Barmağını dişləmək
7. Gözaltı eləmək	14. Boynunun ardını görmək

**AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ
FRAZEOLÖJİ OMONİMLƏR**

§ 469. Beş omonim frazeoloji vahid yada salıb yazın.

§ 470. Verilmiş mətndən frazeoloji vahidləri seçin, mə-nalarını şifahi izah edin.

I

Sənə kim qıydı, şikəst eylədi kim?
Qəlbim odlandı, aman, ay qağayı!..

Söylə, söylə, sənə qəsd eylədi kim?
Görüm aləmdə kəsilsin ayağı.

Sahilə pərvaz edərsən, ancaq
Bir ayaq üstə dura bilmirsən.

Hər zaman olmayır üzmək, uçmaq,
Suda hər vaxt otura bilmirsən.

Bürüyüb sahili sağlam quşlar,
Onların yoxdur üfüqlərdə sayı.

Gözlərimdə gilələnmiş yaşlar,
Məni oxlar bir ayaqlı qağayı.

Suları dərdə salıbsan, dərdə,
Bu dəniz də bir az insanidir!..

Rast gələydim sabah o namərdə,
Bağırdım ki, tutun, canidir!.. (R.Z.)

II

Tanış olun, ovçunun
Adı Paşabaladı.
Amma onun işləri
Tamam başa bələdi.
Uşaqlar, soruşursuz:
– Ovçu hardan gəlibdir?
Qulaq asın söyləyim:
– Nağıllardan gəlibdir.
Yamanca sehrkardır.
Yüz tilsim açıb gəlib.
Çox divləri aldadıb,
Uzaqdan qaçıb gəlib.
Belində patrondaşı,
Çiynində tufəngi var.
Elə bil ki, hamıyla
Bu ovçunun cəngi var.
Çox qərribə adamdır.
Amma tuşqul atandır,
Axşam ovçuluq edir,
Gündüzləri yatır o,
Tufəngə patron deyil.
Hər f qoyub atır o. (Z.X.)

III

Xatirə – bir insanı yaşatmaq kimi bir şey,
Xatirə – bir ürəyi boşaltmaq kimi bir şey.

Xatirə – baxışların hönkürtüylə dolması,
İnsanın ən səmimi, ən müqəddəs olması.

Xatirə – şerə dönmüş ülvî fikirlərmi dir?
Könüllərə əmanət edilmiş sirlərmi dir?

...Üzümüzə açılan mavi bir sabahdır o,
Bir təsəlli, bir qəhər, bir sevinc, bir ahdır o!

Duyğuların dil açıb danışmasından doğar!
Belə köyrək hisslərin alışımasından doğar!

Sağalmaz bir yaranı sanmaq kimi bir şey,
Gülə-gülə təsəlli aramaq kimi bir şey.

Xatirə!.. O da bənzər dadlı bir əsatirə,
İnsanın sağlığında yazılıydı xatirə!.. (R.Z.)

§ 471. Verilmiş omonim frazeoloji vahidləri cümlədə işlədin.

Söz vermək (danışmasına icazə vermək, razılaşmaq mənalарında).

Əl qaldırmaq (səs vermək, döymək mənalарında).

§ 472. Aşağıdakı frazeoloji vahidləri cümlələrdə işlədin.

I

1. Göz yummaq. 2. Ağzının sözünü bilmək. 3. O dünyalıq olmaq. 4. Nağıl açmaq. 5. Mənəm-mənəm demək.

6. Gözü tutmaq. 7. Dilini farağat saxlamaq. 8. Üz ağartmaq. 9. Əl-ayağa düşmək. 10. Dünyaya səs salmaq. 11. Can yandırmaq.

II

1. Göz oxşamaq. 2. Ağla gəlmək. 3. Müştəri çıxmaq. 4. Mil durmaq. 5. Gözlərinə qaranlıq çəkmək. 6. Hamısını bir-birinə qatmaq. 7. Fikrindən getməmək. 8. Asta tərpənmək. 9. Əl-qol açmaq. 10. Dillərdə dastan olmaq. 11. Ürəyinə salmaq.

III

1. Ağla sığmaq. 2. Nəğd eləmək. 3. Meydanı qızışdırmaq. 4. Sözdən söz çıxarmaq. 5. Dostluq eləmək. 6. Üz vermək. 7. Əl atmaq. 8. Duz-çörək kəsmək. 9. Valeh olmaq. 10. Özünü dilə-dişə salmaq. 11. Sözüünün ağası olmaq.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ FRAZEOLoji SİNONİMLƏR

§ 473. Mətnlərdən frazeoloji vahidləri seçib yazın və mənalərini şərh edin.

I

Bütün yolverilməz hərəkətlərinə baxmayaraq, Bülənd, bəzən özlüyündə Veyisi qınamırdı, Veyisin yaxşı evdə, rahat və gözəl yaşamaq meyli ən insani meyidi. Qarmonçu Minayə ilə evlənməsi də çox təbii idi. Bunların birinə Büləndin sözü yox idi. Bir həftə yeyib, içib, gəzmək, kef çəkmək özü də əqlə batan şeydi. Ömrünün iyirmi beş ildən çoxunu zillət və məşəqqət içində yaşayan otuz yaşlı adamın bir həftə gəzməsi üçün məzəmmət etmək insafsızlıq olardı. Lakin Ve-

yisi işdən çıxartmaqda Bülənd əlbəttə düz iş görürdü. İndi Büləndi düşündürən bu idi ki, Veyis artıq işləmək istəmirdi. O, mənə iş verməyiniz artıq heç bir karxananın qapısından içəri girməyəcəyəm, qara fəhləlik eləyəcəyəm, odun gətirib satacağam! – deyib dururdu. İməcilik məsələsi müzakirə ediləndə isə qəti bildirmişdi ki, cümə günləri seyrə gedəcək, əlini ağdan qaraya vurmayacaqdır. Bu gündən də o, Əziz demişkən, proqramın həyata keçirməyə başlamışdı. Burası pisdi ki, Veyis tək deyildi. O, Zeynalı özündən ayırmırdı və bu “əziz girami uşaqlar” ipə-sapa yığılmasalar belə, “müftə yeyib gəzən” əziz giramilərin” sayı arta bilər, bununla da Veyisin əhvali-ruhiyyəsinin qabağını almaq çətinləşərdi.

Ancaq Veyis haqqında olan bu fikirlər Büləndin ovqatını təlx edirdisə də, ruh yüksəkliyi ilə işləyənlərə baxdıqca bu işgüzar şarbaflar kollektivinin də, Veyisin də yola gələcəyinə ümid edir, bunun üçün nə kimi tədbir görmək lazım olduğunu düşünürdü (Ə.Ə.).

II

Əzizbəy danışdıqca tez-tez köksünü ötürüb, gözlərini yerdən çəkmirdi. Onu dinləyən müstəntiq və məmurlar artıq Əzizbəyin öz tutduğundan peşman olduğunu güman edirdilər. Ancaq onlar məhbusun qəzəblə düyünlənmiş yumruğunu görsəydilər, bu gümanlarında nə qədər yanlışlıqlarını dərhal anlaya bilərdilər.

Arvadı Səlminazın göz yaşı qurumurdu. O, indi bütün ümidini oğluna bağlayırdı. Əzizbəy iyirmi beşillik bir səfərə çıxırdı. Bu yolun yolçularından sağ qayıdan az olmuşdu: Sibirdən qaçıb gələnlər daha bədbəxt adamlardı. Onları ömürlük sürgünə yollayırdılar. Katorqa cəzası – insanları diri-diri qəbrə göndərmək üçün idi. Səlminaz uzun get-gəldən sonra əri ilə vidalaşmaq üçün qısa bir görüşə izin ala bildi. O, Əzizbəylə üz-üzə gələndə yenə hönkürtü ilə ağladı.

Neçə gündən bəri anasının göz yaşlarını tez-tez görən Məşədi də burada idi. O ağlamırdı:

– Ana, bəsdir, – deyə Səlminaza təsəlli verdi. – Axı atama nə olub ki?

Bu zaman Məşədinin yeddi yaşı tamam olmuşdu. “Sibir, sürgün, katorqa” sözlərini ilk dəfə eşidirdi.

Əzizbəy onu qucaqlayıb öpəndə həmişəkindən qat-qat mehribandı.

– Oğlum, oğlum, – deyərkən səşində nəvazişindən daha çox inilti nidası vardı. Bunu Məşədi aydın hiss edirdi. Ancaq Əzizbəyin gözləri qupquru, üz-gözü sərt idi.

O, Səlminaza dedi:

– Ağlama, arvad. Mən Sibirə hayfımı alandan sonra gedirəm. Nə olar ki? Görünür, aluma belə yazılıbmış. Allahla şükür elə ki, Əzizbəyin nəslı kəsilmir. Səni Məşədi kimi bir oğlun ümidinə qoyub gedirəm.

Əzizbəy bənnə olsa da, cəngavər kimi igid bir adam idi. Onun sözləri ürəkdən gəlirdi. Onun dodaqları xəfif bir tərzdə titrəyirdi.

Məşədi üz verən bədbəxtliyin böyüklüyünü yalnız indi duymağa başlayırdı (M.H.).

III

Gecə vaxtı kəndə çatdı... Qədir neçə ay əvvəl ayrıldığı bu evləri gördükcə, uzaq bir yerdən öz yurduna dönməyinə şad oldu. Ev-eşik, yar-yoldaş gözünün önünə gəlir, hər şey dil açıb onu qarşılayır, sanki “xoş gəldin” deyirdi. Belə xoş hisslərlə Qədir daha yeyin gedirdi. Ürəyi darıxır, tələsirdi. Fikirləşirdi ki: “görəsən evdə nə var”.

Çəpərdən aşdı, həyətə gələndə ay, sanki onu qarşılamaq üçün pərdəsini üzdən atdı, qalxıb kəndin üstündə durdu. Bəlkə o, məhz iki sevgilinin uzun ayrılıqdan sonrakı görüşünün şadlığını eləmək üçün dayanmışdı. Qədir həyətdə

palaz salıb yatan Qumrunu görəndə və onun qolu üstündə pişik balası kimi xırdaca görünən Fakirəyə baxanda necə, nə qədər sevindiyini dil deməkdən, qələm yazmaqdan acizdir. Onun dili tutuldu, dizi taqətdən, özü hərəkətdən qaldı. İndi o, ailəsinə qovuşan bir adam kimi yox, ay işığında çaşıb duran bir hərami kimi hissiz, hərəkətsiz idi.

Ürəyi bərk döyündü, başına anlaşılmaz bir ağrı gəldi, dodağında təbəssüm oynadı. Atalıq məhəbbəti coşdu. O, əyilib uşağın pörtmüş, tərli yanaqlarından öpdü. Uşaq elə bil yuxulu-yuxulu deyirdi:

– Öpmə, sən niyə bizi qoyub getdin? Səndən küsmüşəm! Qumru yuxuda, yataqda daha məhzum görünürdü. Oxlanmış göyərçin kimi boynunu çiyinə qoymuşdu. Qədir onun başını qucaqladı, baxdı. Geri çəkildi, bir də baxdı. Deyəsən, oyatmaq istəmir, səhərəcən keşiyini çəkmək istəyirdi. Bu vaxt Qumru ipək dona bürünmüşdü, ərinin qucağına sığınaraq gül iyləyirdi.

Qədir sinəsinə sığdıra bilmədiyi bir sevinclə başarmaq istədi. Səsi gəlmədi. Xəyalının dərinliyinə endi. Anı bir sükutdan sonra başına bir fikir gəldi. Fikirləşdi ki, bu ana-balanı şirin yuxudan ayılmaq pisdir, cinayətdir, bəlkə onlar indi oyaqlıqda xoş gün görməyən gözlərini xoşbəxt bir röyanın gözəl səhnələrinə dikib sevinir, gülürlər. Bəlkə də onlar şirin və ümidli bir yuxu içində üzürlər...

Qədir özü də çox yorulmuşdu, ayaqlarının altı sızıldayırdı. Yük yerindən bir mitil gətirdi. Paltarlarını da baş altına qoyub yatdı (M.C.).

§ 474. On beş frazeoloji sinonim yada salıb yazın.

§ 475. Verilmiş frazeoloji vahidlərin sinonim qarşılığı-nı tapın.

I

1. Məqsədinə çatmaq. 2. Dili ağzına sığmamaq. 3. Eşitməzliyə vurmaq. 4. Kəbin kəsdirmək. 5. Şirin adam. 6. Beyni qıjldamaq. 7. Özünə bel bağlamaq. 8. Mümkün qədər. 9. Bədbəxt olmaq.

II

1. Hirsindən boğulmaq. 2. Ağsaqqallıq etmək. 3. Xoşbəxt olmaq. 4. Ayağından çəkmək. 5. Altını üstünə çevirmək. 6. Ara vurmaq. 7. Darmadağın eləmək.

III

1. Əl-ələ vermək. 2. Ayağına yer eləmək. 3. Qələbə çalmaq. 4. Qeydinə qalmaq. 5. Kara gəlmək. 6. Ürəyinə toxunmaq. 7. Ürəyini qana döndərmək. 8. Çöllərə düşmək.

§ 476. Aşağıdakı frazeoloji vahidləri cümlələrdə işlədin.

I

1. Ağıza salmaq. 2. Çək-çevirə salmaq. 3. Acığından partlamaq. 4. Mümkün olsa. 5. Özünə inanmaq. 6. Qanı beyninə vurmaq. 7. Duzlu adam. 8. Alt-üst eləmək. 9. Ağlar günə qalmaq. 10. Didərgin düşmək. 11. Yolunu çaşdırmaq.

II

1. Əsir olmaq. 2. Dağa-daşa düşmək. 3. Qorxuya salmaq. 4. Qəlbinə dəymək. 5. İşə yaramaq. 6. Gününə yanmaq. 7. Üstün gəlmək. 8. Əl ilişdirmək. 9. Arxa-arxaya vermək. 10. Narazılıq salmaq. 11. Məğlub etmək.

III

1. Ayağı yüngül. 2. Yoluna düşmək. 3. Mane olmaq. 4. Ağlı başından çıxmaq. 5. Ağız açsaq. 6. Ağ günə çıx-

maq. 7. Rəhbərlik etmək. 8. Nikah etdirmək. 9. Boynunun ardına vermək. 10. Razi qalmaq. 11. İstədiyinə nail olmaq.

§ 477. Aşağıdakı frazeoloji vahidlərin leksik variantlarını tapıb yazın.

Nümunə: Dünyaya – gəlmək

Yola düşmək – getmək

I

1. Ayağa qalxmaq. 2. Döşünə yatmaq. 3. Qol qoya bilmək. 4. Ayaqlarını uzatmaq. 5. Cavan qalmaq. 6. Ayaqdan düşmək. 7. Təngə gətirmək. 8. Boğazı qurumaq. 9. Arxası üstə qoymaq. 10. Arası dəymək. 11. Ürəyini üzmək. 12. Yada salmaq. 13. Aradan götürmək. 14. Göz yaşı axıtmaq. 15. Ağzına su almaq. 16. Yuxuya getmək. 17. Əl qaldırmaq. 18. Bəzək vurmaq. 19. Dişlərini ağartmaq. 20. Ətə-qana gəlmək. 21. Aradan çıxmaq. 22. Yaşad olmaq. 23. Ağıldan kasıb.

II

1. İki daşın arısında. 2. Papağı boş qalmaq. 3. O dünyalıq olmaq. 4. Papağını göyə atmaq. 5. Cana doymaq. 6. İki cüt, bir tək. 7. Ağzını açmamaq. 8. Gözləri dörd olmaq. 9. Ağzı qulağının dibinə getmək. 10. Cavan qalmaq. 11. Altına od qoymaq. 12. Ayaq üstə qalmaq. 13. Ağlı kəsmək. 14. Ağzı-ağzına dəymək. 15. Ad eləmək. 16. Ətdən düşmək. 17. Əlini başına yığmaq. 18. Diz çökdürmək. 19. Acığı tutmaq. 20. Dişi dişinə dəymək. 21. Yorğan-döşəyə düşmək. 22. Ordu-ordundan keçmək.

III

1. Aradan çıxarmaq. 2. Qoca olmaq. 3. Piçini burmaq. 4. İçini çəkmək. 5. Dərisinə sığmamaq. 6. Əl-ayağa düşmək. 7. Dilə

tutmaq. 8. Dilə gəlmək. 9. Ət tökmək. 10. Ətə-cana dolmaq. 11. Qara-qorxu gəlmək. 12. Anquta dönmək. 15. Əbədi yuxuya getmək. 16. Ömrünü bağışlamaq. 17. Bir dəri, bir sümük olmaq. 18. Gözünün yaşını tökdürmək. 19. Göz-gözü görməmək. 20. Ələk-vələk eləmək. 21. Ağzından süd iyi gəlmək. 22. Dağ başına qaldırmaq. 23. O dünyaya köçmək.

§ 478. Aşağıdakı frazeoloji vahidləri cümlələrdə işlədib yazın.

I

1. İstiqamət almaq – istiqamət götürmək. 2. Başa çatdırmaq – başa vurmaq. 3. Özünə gətirmək – huşa gətirmək. 4. Yaxşı düşməz – yaxşı çıxmaz. 5. Diqqəti dağıtmaq – diqqəti yayındırmaq. 6. Gözü doymamaq – gözü ac olmaq. 7. Cəsarət etmək – cəsarəti çatmaq. 8. İbrət almaq – ibrət götürmək. 9. Ağıl vermək – ağıl öyrətmək. 10. Başı açılmaq – başı ayılmaq. 11. Azarı tutmaq – azarı qalxmaq. 12. Özündən quraşdırmaq – özündən toxumaq.

II

1. Bəxti gətirmək – bəxti kəsmək. 2. Ağlı azmaq-ağlı qaçmaq. 3. Acığını tökmək – hirsini tökmək. 4. Dövrən sürmək – həyat sürmək. 5. Özünü ağır göstərmək – özünü yazıq göstərmək. 6. Ağzını aramaq – ağzını yoxlamaq. 7. Hirsini boğmaq – hirsini udmaq. 8. Dilinin bəlasından – dilinin ucundan. 9. Ələ keçirmək – ələ almaq. 10. Əli tutmaq – əli gətirmək. 11. Boynuna çəkmək – boynuna götürmək. 12. Ayaq dəymək – ayaq vurmaq.

III

1. Ağlına batmaq – ağlı kəsmək. 2. Boynunu bükmək – boynunu əymək. 3. Yuxu aparmaq – yuxuya getmək. 4. Özü-

nü çəkmək – özünü dartmaq. 5. Sözü baxmaq – sözü inandırmaq. 6. Qəlbi qırılmaq – qəlbi sınımaq. 7. Möhlət almaq – möhlət götürmək. 8. Huşunu itirmək – huşu başından getmək. 9. Yolunu azdırmaq – yolunu çaşdırmaq. 10. Aqlını başına yığmaq – aqlını başına toplamaq. 11. Yekə-yekə danışmaq – böyük-böyük danışmaq. 12. Atəş açmaq – atəşə tutmaq.

§ 479. Verilmiş frazeoloji cərgələrin tərəflərinə nəzər yetirin, müşahidə edilən semantik cəhətləri aydınlaşdırın.

I

1. Acığı gəlmək – acığı tutmaq. 2. Dili topuq vurmaq – dili topuq çalmaq. 3. Əli üzülmək – əli çıxmaq. 4. Araları soyumaq – araları dəymək. 5. Aqlını başına yığmaq – aqlını başına toplamaq. 6. Müvəffəqiyyət gətirmək – müvəffəqiyyət qazanmaq. 7. Əyri-əyri baxmaq – tərs-tərs baxmaq. 8. Dili gicişmək – dili dinc durmamaq. 9. İzini itirmək – izini azdırmaq. 10. Fikir aparmaq – fikir götürmək. 11. Sözü keçmək – sözü ötmək.

II

1. Qılığına girmək – qılıq eləmək. 2. Ayağı çəkmək – ayağı getməmək. 3. Dilə ağıza düşmək – dilə-dişə düşmək. 4. Aranı qarışdırmaq – aranı çaxnaşdırmaq. 5. Aləmi bir-birinə vurmaq – aləmi bir-birinə qatıb-qarışdırmaq. 6. Burnundan gəlmək – burnundan tökülmək. 7. Başına ağıl qoymaq – başına ağıl vermək. 8. Abrını tökmək – biabır etmək. 9. Ağılından qaçmaq – ağılından çıxmaq. 10. Sözü yerə salmaq – sözü sındırmaq. 11. Xətrini qırmaq – xətrini sındırmaq.

III

1. Zəhləsi getmək – zəhləsi qaçmaq. 2. Əli yatmaq – əli öyrənmək. 3. Əldən-ayaqdan getmək – əldən-ayaqdan düşmək. 4. Aralığa söz qatmaq – araya söz salmaq. 5. Ayağını kəsmək – ayağını yığmaq. 6. Arxası yerə dəymək – arxası yerə gəlmək. 7. Dara-bara salmaq – hay-küy qaldırmaq. 8. İntiqam almaq – qisas almaq. 9. Başının üstünü kəsmək – başının üstünü almaq. 10. Gözə gəlmək – göz dəymək. 11. Sözləri düz gəlməmək – sözləri tərs gəlmək.

§ 480. Verilmiş misalları köçürün, frazeoloji cərgələri təşkil edən vahidlərin miqdarını artırmağa səy edin.

Nümunə: Ağız əymək – ağız büzmək – ağız burmaq – ağızın aramaq – ağız-burun eləmək – ağıza düşmək – ağızlarda gəzmək – ağızından vurmaq – ağız-ağıza vermək.

I

1. Ağız əymək – ağız büzmək. 2. Var-yoxu qanmaq – var-yoxu başa düşmək. 3. Dildən-dilə düşmək – dildən-dilə dolanmaq. 4. Ayağına döşənmək – ayağına düşmək. 5. Xətrinə dəymək – xətrinə toxunmaq. 6. Gözə dəymək – gözə çarpmaq. 7. Qan uddurmaq – qan içdirmək.

II

1. Qolundan tutmaq – qolundan yapışmaq. 2. Ayaqlarını bir başmağa qoymaq – ayaqlarını bir başmağa dirəmək. 3. Min cildə düşmək – min donə girmək. 4. Başını saxlamaq – başını dolandırmaq. 5. Dünyadan getmək – dünyadan köçmək. 6. Qiyamət qoparmaq – qiyamət eləmək. 7. Aləmi başına almaq – aləmi başına götürmək.

III

1. Adını çəkmək – adını tutmaq. 2. Ara qatmaq – ara vurmaq. 3. Qol-qanadını qırmaq – qol-qanadını kəsmək. 4. Bağrını deşmək – bağrını yarmaq. 5. Badalaq qurmaq – badalaq gəlmək. 6. Kefi durmaq – kefi gəlmək. 7. İşı düz gətirmək – işi rast gətirmək.

§ 481. Aşağıdakı frazeoloji vahidlərin hansının qeyri-ədəbi səciyyə daşdığını izah edin.

1. Baş dolandırmaq – baş saxlamaq – baş girləmək – baş hərləmək – baş fırlamaq. 2. Gözə dəymək – gözə ilişmək – gözə çarpmaq. 3. Aradan sürüşmək – aradan çıxmaq – aradan sıpıxmaq. 4. Çənə vurmaq – çənə yormaq – çənə dəymək. 5. Çənədən bərk – çənədən möhkəm – çənədən saz.

§ 482. Verilmiş frazeoloji cərgələrdən dominant vahidi seçin və cümlə içərisində işlədin.

I

1. Aləmi başına almaq – aləmi başına tökmək – aləmi başına qaldırmaq – aləmi başına götürmək. 2. Bərkə çəkmək – bərkə salmaq – bərkə qoşmaq. 3. Adı dillərdə gəzmək – adı dillərdə dastan olmaq – adı dillərə düşmək.

II

1. Hesabı çürütmək – hesabı üzmək – hesabı kəsmək – hesabı bağlamaq. 2. Quluncunu sındırmaq – quluncunu qırmaq – quluncunu tutmaq. 3. Gözləri təpəsinə çıxmaq – gözləri kəlləsinə çıxmaq.

III

1. Ürəyi getmək – ürəyi sıxılmaq – ürəyi xarab olmaq.
2. Baş sındırmaq – baş qırmaq – baş çatlatmaq – baş partlatmaq.
3. Başına əngəl açmaq – başına iş gətirmək – başına iş açmaq.

§ 483. Aşağıdakı frazeoloji vahidlərin sinonim qarşılığını tapıb yazın.

Nümunə: *əl vermək* – kömək etmək.

I

1. Əlinin arxasını yerə qoymaq.
2. İpə-sapa yatmaq.
3. Qanını içmək.
4. Üzünü ağ eləmək.
5. Təzədən dünyaya gəlmək.
6. Çənginə düşmək.
7. Canına yatmaq.
8. Canını qıymaq.
9. Başına oyun açmaq.
10. Ağı azmaq.

II

1. Araya girmək.
2. Bağrı qan olmaq.
3. Ürəyindən çıxarmaq.
4. Üzdən-gözdən düşmək.
5. Dördəlli yapışmaq.
6. Cana doymaq.
7. Xətir qoymaq.
8. Boynuna atmaq.
9. Başına fırlanmaq.
10. Üçqat olmaq.

III

1. Bağrına basmaq.
2. Tələ qurmaq.
3. Bağrını qan eləmək.
4. Canı boğazına gəlmək.
5. Hirsi yatmaq.
6. Başına çarə qılmaq.
7. Başı xarab olmaq.
8. Ağzı söz tutmamaq.
9. Ağı başından getmək.
10. Qulaqardına vermək.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİNDƏ FRAZEOLÖJİ ANTONİMLƏR

§ 484. Verilmiş frazeoloji vahidlərin mənalərini izah edin.

I

1. Püşk atmaq. 2. Özündən quraşdırmaq. 3. Böyük adam olmaq. 4. Canını qoymaq. 5. Mərc gəlmək. 6. Rəngi-ruhi qaçmaq. 7. Hisslərini boğmaq. 8. Ayağına aparmaq. 9. Yalanını tutmaq. 10. İştahası küsmək. 11. İş açmaq. 12. Ağzından qaçırmək. 13. Üstünü almaq. 14. Dərdi təzələmək. 15. Baş açmaq. 16. Üstünü vurmaq. 17. Bada getmək. 18. Söz götürmək. 19. Damağı kök olmaq. 20. Baş aparmaq. 21. Əli tutmaq. 22. Boğazına çəkmək. 23. Dili tutmaq. 24. Xoş-beş eləmək. 25. Çürüyünü çıxarmaq.

II

1. Ağ eləmək. 2. Əhdini pozan. 3. Dili büdrəmək. 4. Çərəncilik eləmək. 5. Qanı qaralmaq. 6. Başın var olsun. 7. Sözüün düşər-düşməzi. 8. Gözə girmək. 9. Əli gicişmək. 10. Qəlbini ələ almaq. 11. Hayıl-mayıl olmaq. 12. Yalan satmaq. 13. Kəllə-kəlləyə gəlmək. 14. Boğazı biçilmək. 15. Gözünə təpmək. 16. Arxa durmaq. 17. Söz güləşdirmək. 18. Apar-gətirə salmaq. 19. Acığa düşmək. 20. Söz kəsmək. 21. Üzündən keçə bilməmək. 22. Dar ayaqda. 23. Çörək itirmək. 24. Başdan çıxarmaq. 25. Göz dolusu.

III

1. Axırı xeyir olmaq. 2. Başdan sovmək. 3. Ələ almaq. 4. Söz salmaq. 5. Üz-göz olmaq. 6. Darlıq çəkmək. 7. Uğunub getmək. 8. Əleyhinə getmək. 9. Ürəyi dolmaq. 10. Üzdən-gözdən salmaq. 11. Can-ciyr olmaq. 12. Ayağa qaldırmaq. 13. Qara-qorxu gəl-

mək. 14. Başına and içmək. 15. Gözü qızışmaq. 16. Səbir eləmək. 17. Baş işləmək. 18. Yerinə düşmək. 19. Yol tapmaq. 20. Gözündən gəlmək. 21. Qeybət qırmaq. 22. İş avand olmaq. 23. Nüfuzlu olmaq. 24. Kələyə düşmək. 25. Başında çatlamaq.

§ 485. Səkkiz frazeoloji antonim yada salıb yazın.

§ 486. Mətnləri oxuyun, frazeoloji vahidləri seçin və mənalərini aydınlaşdırıb yazın.

I

Dədəmin övladı olmadığına görə nəzir eləyir ki, bir qızım olsun, seydə verim. Odur ki, mənim on bir yaşım tamam olanda Mir Qasım adlı bir qırmızısaqqala ərə veriblər. Bir ildən sonra seyid yox oldu. Ora seyid, bura seyid? Məlum oldu ki, seyid kənddə evlənib. Bir uşağı da var.

Dədəm məni gətirdi evə. Üç il qalıb “kəbinim halal, canım azad” deyib seyiddən ayrılışdıq. Bir azdan sonra kəbinim sövdəgər Hacı Kərimə kəsildi.

Gəlin hamamından çıxanda, cahıllar tökülüb məni Şərəf oğlu Zamana götürüb qaçanda bizimkilərdə bir tərəfdən çıxdılar. Aralıqda bir neçə adam ölüb, bir neçəsi yaralandısa da, məni Şərəf oğlunun əlindən ala bilmədilər. Köhnə kəbin pozulub, təzə kəbin kəsildi.

İki il yarım keçdi. Bir gün ərimin qanlı meyitini evə gətirdilər: Məhərrəmlikdə deyib: “Mən dəstə başı çəkəcəyəm”, bir ayrısı deyib: “xeyr, mən çəkəcəyəm”, sözləri çəp gəlib, ərimi vurublar, ölüb.

Ondan sonra bir yetim ilə yeddi il evdə dul qaldım. Hana toxumaqdan barmaqlarım topal oldu, su daşımaqdan çiynim yara: dədəm də mənə çörək verməkdən təngə gəldi. Axırda məni götürüb dua yazan bir iranlıya verdi.

Daha sevindiyimdən gecə-gündüz yatmırdım, deyirdim: “Allah, qurtardım hananın üzündən”. Molla da, adam öləcək, pis adam deyildi. Əlinə düşəni bozbaşa veyirdi, yeyirdik (Y.V.Ç.).

II

Səlminaz arvad o günün sabahısı fala baxdırdı: “Görüm mən deyən qızı alacaq, ya yox”. Onun falı bir cür çıxdı. Tərs kimi, tez-tez səbir də gəlirdi. Aradan üç gün keçəndən sonra qulaq falına çıxdı. Küçədə ilk dəfə rast gəl-di-yi iki oğlan bərk söyüşürdü. Yazıq arvadın başı hərləndi, gözlərinə qaranlıq çökdü, lap pərt olub evə qayıtdı. Hələ dünən Məşədibəy qulluğa gedəndən sonra qızı çağırırdır b pəncərələrin təzə pərdələrini saldıranda qız tək səbir gətirmişdi. Yenə öz gələri cəhənnəm, öz gəlininin səbir gətirməsi heç yaxşı əlamət deyildi.

Bir neçə gün keçdi. Səlminaz arvad bir də fala baxdırdı. Falı tuş çıxdı. “Daha bəsdir” deyib elə o günün sabahısı oğlunun rəyini bilmək istədi. Falçı qarı onun əlindən tutub ağına gələnı sayıqlayanda demişdi ki, çox aqlamısan, bu yaxınlarda sevinəcəksən, evində xoşbəxtlik olacaq, arzuna çatacaqsan.

Səlminaz arvad bu sözləri xəyalından keçirərək səhər tezdən ayaqlarının ucunda yeriyyə-yeriyyə Məşədibəyin yataq otağına girdi. Elə bil, nə işə bir şey oğurlamaq istəyir, amma oğlunun xəbər tutacağından qorxurdu.

Məşədibəy hələ yatırdı. Dünən gecə saat üçdə qayıtmışdı. Onu belə tez oyatmaq Səlminaza ağır gəldi (M.H.).

III

Azarxanadan iynə yemiş it sifətində qayıtdı; sapsarı saralmış, güclə ayaq üstə dururdu. Bir az da evdə yatdı. Yedi, içdi, özünü durultdu, yenə axşam gedib gecənin ya-

rısı gəlməyə başladı. Bir gün, bağışla, bacıoğlu, başağrısı olur, qapı döyüldü. Gedib açdım. Qucağı uşaqly bir arvad gəldi. Elə bizim arvadı görər-görməz ağzını açdı, gözünü yumdu. Bir elə şapbılda q düşdü ki, evdə son stəkan, salamat nəlbəki qalmadı. Nə başını ağrıdım, bacıoğlu, çubuğu üzümə söykəyib, elə oturdugum yerdə həyamdan oldum. Sonra işi başa düşdüm: bu qucağı uşaqly arvadın ərini yoldan eləyib, evlənmək istəyirmişlər. Dedim, cəhənnəm, qoy nə olur olsun, tək bu başıbatmış cəhənnəm olub getsin, canım qurtarsın. Getdi, haraya getdiyinin fikrində deyildim.

...İnanmırsan, bacıoğlu, bir neçə ay keçmədi yenə qayıtdı gəldi... Bu dəfə mən özümü saxlaya bilmədim: arvadı nəvəyə, nəvəni də arvada qatdım, o ki var döydüm. Arvada dedim: "Dur!". Dedi: "Hara?" Dedim: "Zaksa" getdik. Adımızı dəftərə yazdılar. Gözlüklü bir mirzə var idi, "Əli, ayrılmağınızın səbəbi nədir?" Dedim: "Oğlum, xəsiyyətimiz tutmadı... (Y.V.Ç.)

§ 487. Aşağıdakı frazeoloji vahidlərin antonim qarşılığını tapıb yazın.

I

1. Qələmə vermək. 2. Dara düşmək. 3. Çıxış nöqtəsi.
4. Kələfin ucunu tapmaq. 5. Baş qarışmaq.

II

1. Xoşbəxt olmaq. 2. Ağlını başından almaq. 3. Aranı sazlamaq. 4. Acıyı soyumaq. 5. Bərk ayaqda.

III

1. Abrını vermək. 2. Ələk-vələk eləmək. 3. Ağlı başından çıxmaq. 4. Özündən getmək. 5. Üzüağ olmaq.

§ 488. Verilmiş antonim frazeoloji vahidləri cümlələrdə işlədin.

I

1. Bərk-boşa düşmək – bərkdən-boşdan çıxmaq. 2. Ad almaq – ad batırmaq. 3. Üzüağ olmaq – üzü qara olmaq. 4. Acığı tutmaq – acığı soyumaq.

II

1. Başı açılmaq – başı qarışmaq. 2. Özünə gəlmək – özündən getmək. 3. Ara pozmaq – ara düzəltmək. 4. Ağzını xeyrə açmaq – ağzını şərə açmaq.

III

1. Ağlı başına gəlmək – ağı başından çıxmaq. 2. Bərk ayaqda – boş ayaqda. 3. Ağ gün – qara gün. 4. Kələfin ucunu itirmək – kələfin ucunu tapmaq.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİNİN ÜSLUBİ CƏHƏTLƏRİ

Frazeoloji vahidlərin obrazlılığı

§ 489. Aşağıdakı nümunələrdə *axtarmaq*, *aldatmaq*, *arıqlamaq*, *gülmək*, *kökəlmək* anlayışları birinci sırada leksik, ikincidə isə frazeoloji vahidlərlə əks olunur. Bunların hansında obrazlılığın qüvvətli olduğunu göstərin və səbəbini aydınlaşdırın.

Leksik vahid

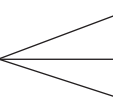
Axtarmaq

Aldatmaq

Frazeoloji vahid

Ələk-vələk eləmək

Ağzını boza vermək

Gülmək Uğunub keçinmək
Dişlərini ağartmaq
Ağzı qulağının dibinə getmək

Kökəlmək Ətə-qana gəlmək
Ətə-cana gəlmək
Piy bağlamaq
Dərisinə sığmamaq

Arıqlamaq Ətdən düşmək
Anquta dönmək
Ordu-ordundan keçmək
Bir dəri, bir sümük olmaq

§ 490. Verilmiş frazeoloji vahidləri cümlələrdə işlədin.

I

1. Etibardan düşmək. 2. Tutması tutmaq. 3. Üz görmək. 4. Gün verməmək. 5. Sözbazlıq eləmək. 6. Yoxa çıxmaq. 7. Ürəyinə dammaq. 8. Taqətdən düşmək. 9. Ürəyi əsmək. 10. Əli yüngül olmaq. 11. İkiüzlülük etmək. 12. Dəmə vurmaq. 13. Dara çəkmək. 14. Özündən küsmək. 15. Heyran olmaq. 16. Üzü dönmək. 17. Söz gəzdirmək.

II

1. Gözü götürməmək. 2. Xal vurmaq. 3. Acıq vermək. 4. Dil bağlamaq. 5. Altını çəkmək. 6. Boğaz otarmaq. 7. Qara yaxmaq. 8. Özünə dərd eləmək. 9. Böyründən çıxmaq. 10. Ağlına gətirmək. 11. Aralıqda qalmaq. 12. Ağzını boza vermək. 13. Kəndirini kəsmək. 14. Kələfi dolaşmaq. 15. Özünü yığışdırmaq. 16. Başını əkmək. 17. Gözünə dönmək.

III

1. Yoluna qoymaq. 2. Ayağına yazmaq. 3. İşdən soyumaq. 4. Yerini isti eləmək. 5. Can çəkmək. 6. Yasa batmaq. 7. Gözə kül atmaq. 8. Üzü gülməmək. 9. Xam tapmaq. 10. Boğaza keçmək. 11. Ağzına düşmək. 12. Ağzını mumlamaq. 13. Çənə söhbəti. 14. Kəkliyi azmaq. 15. Gözünə durmaq. 16. Gözləri alacalanmaq. 17. Üzə vurmaq.

NİTQDƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏRDƏN İSTİFADƏ OLUNMASININ FORMALARI

§ 491. Müəyyən bədii parçanı oxuyun, frazeoloji vahidlərin istifadə olunmasında müşahidə edilən cəhətləri (dəyişdirilməsi, frazeoloji vahidin arasına söz daxil edilməsi, komponentlərin sırasının pozulması və s.) yazılı aydınlaşdırın.

§ 492. Nümunələrdən frazeoloji vahidləri seçin və mənalərini izah edin.

I

1. Sən elə bilirsən ki, Şamo, bax bu qabaqkı kəndə doluşan bu ac-yalavac köçləri görəndə heç mənim ürəyim oxlanmır. 2. Belə bir dar ayaqda o özünə yaxın arxa və mərd bir havadar axtarırdı.

3. Məhəbbət yenə də dadıma gəldi,
Lalə də, Kərim də yadıma gəldi.
Üşüyən istimə, oduma gəldi
Döndüm bir ağaca, qar yağa-yağa (Z.Y.).

4. Çərkəz ipə-sapa yatmır. 5. Deyəsən, sənin gözünü qan örtüb. 6. Kaş öləydim, səni dərdə salmayaydım. 7. Qızın bu halı Şahnigarın gözündən qaçmadı. 8. Ağzımdan söz almaq istəyirdi. 9. Adamın sümüyünə yaman düşürdü

(İ.Ş.). 10. Bəlkə bir Mirzə Cəmillə görüşüb ağzının havasını yoxlayım. 11. Atasın sözləri get-gedə Mürsəlin beyninə batır, onun ürəyindən xəbər verirdi. 12. Ancaq Mirzə Cəmilin dedikləri atasın başına girmirdi, çünki bütün fikri-zikri Qönçənin yanında qalmışdı (Ə.V.).

II

1. Pəri arvad bərk dolmuşdu, ürəyini boşaltmaq istəyirdi. 2. Onun Mirzə Cəmildən ağılı bir şey kəsmirdi. 3. Gəlib zavodumuzda işləmələri bəs deyil, hələ bir dillərini də uzadırlar (Ə.V.).

4. Füzuli, aləmi-qeyd içrəsən, dəm vurma eşqdən,
Kəmalı-cəhl ilə də dəvayi-irfan eyləmək olmaz (M.F.).

5. O nə qədər məni dindirə də, mən dinə bilmərəm, üzünə baxıram, nitqim tutulur (S.Rəhi.). 6. Ə, nə olub, nə qəm dəryasına batmışan. 7. A bala, məsəl var, deyərlər, avazın yaxşı gəlir, oxuduğun quran olsa. 8. Gecə vaxtı xataya düşmədik? 9. Qismətdən artıq yemək olmaz, görünür Allahın əmri belədir. 10. Sənin ağzından qan iyi gəlir, a kişi, bu nə sözdür danışırısan? 11. Deyəsən, arvadların susması Cahandar ağanın da qaş-qabağını açmışdı. 12. Yerlər qulaqlıdır, tez-gec xəbər tutarlar və mənim daşımı daş üstündə qoymazlar (İ.Ş.).

III

1. Zavoddakı otaylılara dil verən budur. Gəmidə oturub gəmiçi ilə dava eləyirlər. 2. Kəngərli axırda lap dil çıxarmalı oldu (Ə.V.).

3. Yaşıl yamacda qumru tək,
Ötür yanıqlı bir tütək.
Haray salır bir tütək.
Al örpək örtüdü bağçalar
Yuyundu şəhlə gül-çiçək (Ə.C.).

4. Neçə gündür ki, bu arada daban döyürəm, gəlib qayıdıram (*S.Rəhimov*). 5. Onun fikri bayırda qalsa da, yerindən tərpənmir, canını dişinə tutub dayanırdı. 6. Abala, höcət eləməyin, görmürsünüzmü tərs damarına düşüb. 7. Əsrəfin özü də mat qalmışdı. 8. Sən Allah, ətimizi tökmə. 9. Özün bil, əl mənim, ətək sənin, əl çəkən deyiləm. 10. O, özünə toxtaqlıq verdi. 11. Çox sağ ol, xoş günün olsun – deyə, kişi dilləndi. 12. Faytonçunun cidd-cəhdinə baxmayaraq, yerləşlərinə haram qatmaq istəmirdilər (*İ.Ş.*).

§ 493. Misallardakı frazeoloji vahidlərin üslubi xüsusiyyətlərini xarakterizə edin.

I

1. Belə ruzigar içində güzəran keçirmək olmaz! Meymunun boğazına su çıxanda balasını ayaqları altına qoyar (*S.Rəhi.*). 2. Xalıqverdinin matı-qutu qurudu (*Ə.V.*).

3. Bəlkə boyun-əymək... Bəlkə yalvarmaq,
Eh, ölsəm yaxşıdır bundan min dəfə.
Başıma uçsa da qayalı bir dağ,
Bir də üz qoymaram Aygün tərəfə (*S.V.*).

4. Bunları düşündükcə onun başından tüstü çıxır, üni göyə qalxırdı. 5. Təzədən onun qapısına getsəm, üzümə vurmasa da, ürəyində “urvan məndən olmasa, kündən küt düşər” – deyəcək (*İ.Ş.*).

II

1. Ancaq özünü elə aparır, guya elm dəryasıdır. 2. Əlini xəncərin dəstəyinə qoyub, “ölmək ölməkdir, xırıldamaq nədir, əgər bir balaca əl tərpətsə, sıçrayıb üstünə cummaqdan başqa əlacım yoxdur” – deyə düşündü (*İ.Ş.*).

3. Məktəbə apardı hər gün Ülkəri,
Daima göz qoydu qızın dərsinə,

Qız səkkiz yaşına çatandan bəri,
Hamı valeh oldu onun səsinə (S.V.).

4. Bu vaxt bayırda Talıbxan yüzbaşının səsi eşidildikdə yenə də onun ürəyi elə bil yerindən qopurdu (S.R.).
5. Bəy cənablarının hüzuruna ərz etməliyəm ki, mənim çiy işlə aram yoxdur (Ə.V.).

III

1. Buna görə də Sevdimi bəyin gözündən salmaq üçün arabir deyirdi: “Dəliyə yel ver, əlinə bel ver”. 2. Allah kəssin qız xəylağını, gözünün yaşı ovcundadır (Ə.V.).
3. Mən bu sətirləri yazdığım zaman
Aybəniz yanımda xəyala vardı.
Mənalar süzüldü baxışlarından,
Həm də gözləri bir az yaşardı (S.V.).
4. Zərnigar özü də hiss etmədən gəlib yarğanın başına çatdı. 5. Şamxal düşündükcə daha uzaqlara gedir, ürəyində Mələyi asıb-kəsirdi (İ.Ş.).

NİTQDƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏRDƏ DƏYİŞİKLİK EDİLƏRƏK İSTİFADƏ OLUNMASI

§ 494. Fərqləndirilmiş frazeoloji vahidləri əslinə uyğun yazın. Bunların dəyişdirilməsinin səbəblərini aydınlaşdırın.

I

1. İçəridə hamı bir-birinə *gözidi* (Ə.V.). 2. Əsrəf yasdı-ğış qaldırdı, döşəyin altını yoxladı, *gözünə* heç nə *dəymədi* (İ.Ş.).
3. Düşdü Əmirxanın canı qorxuya
Bəzən soyuqladı alnındakı tər,

Elə bil *gəmişi qərqoldusuya*

Başında sıxlaşdı ağır fikirlər. (S.V.)

4. Bu əl-ayağa düşən tacir tayfası, ya da ki, bu boynu yoxun xozeyinlər sakit olub, *bir yerdə tikili tuta bilmirlər* (S.Rəhi.).

II

1. Həyat təpikləndi, insan alçaldı, çox vaxt diri gözlü *çəkildik dara* (S.V.). 2. *Əl-ayaqlarına* heç kəs *dolaşmaz* (İ.Ş.). 3. *Çalış ürəyini qısma*, babalım boynuna, özünə korluq *çəkdirsən*. 4. Hər gün onları görəndə ürəyim yarpaq kimi *əsir* (Ə.V.).

III

1. *Tutub canımızı dişlərimizə*, keçdik qoşun-qoşun son hücumlara (S.V.). 2. Kişinin sözü Əşrəfi bərk *tutdu*. 3. *Boynuma* bir şey *qoymağa* çalışır (İ.Ş.). 4. Əvvəla, çox insafli və qeyrətli adamsan, özgələrinin qəpiyinə gözünün ucu ilə baxan deyilsən, bərk ayaqda dinarı dinara verməzsən, fəhlələr *xətrini* çox *istəyir* (Ə.V.).

§ 495. Nümunələrdəki frazeoloji vahidləri seçin və onların üslubi xarakteristikasını verin.

I

1. Sənin dediklərindən ağlım bir şey kəsmir. 2. Əlləri qoynunda, eyvanın dirəyinə söykənib selləmə bahar yağışına tamaşa edən Salatını fikir götürmüşdü (İ.Ş.).

3. Ancaq Aygün qılınc kimi girmədi qına
Fürsət tapıb məktəbə də getdi bir səhər.

Ürək açdı öz səmimi yoldaşlarına

Çox sevindi müəllimlər, müəllimələr (S.V.).

4. “Həmşərilər yaman baş-başa veriblər”, – deyər Veysəl Kənkərli şayiə yayırdı. 5. Xeyir işdə əmma qoymazlar, belə məsələdə ancaq deyərlər: “Allah mübarək eləsin!” (Ə.V.)

II

1. O gündən ki, bizim Sarvan Kur üstünə ayaq basdı (S.V.). 2. Xalıqverdi kişi arvada macal verməyib onunla daban-dabana yeridi. 3. Kənddə sizdən başqa kimə bel bağlamaq olar (Ə.V.). 4. Ancaq bizim burda danışdıqlarımızı, görüşdüyümüzü gərək nə dil bilsin, nə dodaq. 5. Qəzəblənsə də hirsindən ev-eşiyi bir-birinə qatmaq istəsə də olmur, qəlbinin dərinliyindən sanki bir səs baş qaldırıb ona “sakit ol, özünü yorma, atılan daş geri qayıtmaz” – deyirdi (İ.Ş.).

III

1. Zərnigar xanım yaman günə düşmüşdü. 2. Acığın tutmasın, Şamxal, heç adam da atasını tək qoyarmı? 3. Bu fikirlər Zərnigar xanımı dəhşətə gətirdi (İ.Ş.). 4. Mirzə Cəmil isə zavodun küncünə-bucağına girir, hamıya, hər şeyə göz qoyurdu. 5. Orucla Fərruxun indi onların başına nələr gətirdiyini düşündükcə ürəyindən qara qanlar axırdı (Ə.V.).

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİNİN MƏNŞƏYİ

§ 496. Verilmiş frazeoloji vahidləri cümlələrdə işlədin.

I

Söz gəzdirmək, üstünü açmaq, dili söz tutmamaq, axırına daş atmaq, başa batmaq, boynundan atmaq, ayağına çağırmaq, gözlərinə inanmamaq, kələyə salmaq, iştahasını kəsmək, çörəyinə bais olmaq, özünü yeyib tökmək, gözünün ağı-qarası, ürəyi yumşalmaq, boğazı tikilmək, ürəyi götürməmək, əl-ayağına düşmək, qəlbinə dəymək, üstün gəlmək, yerini tanıtmmaq, meydan sulamaq, at oynatmaq.

II

Uzunçuluq eləmək, dili gəlməmək, adam cərgəsinə qoymaq, ürəyi kövrəlmək, saqqalı ələ vermək, ağzına su almaq, dil-dodağı dolaşmaq, əlinə göydən düşmək, adamı dolamaq, baş ayaq vurmaq, darda qalmaq, ürək bulandırmaq, başına ayağına keçmək, dilindən bəlaya düşmək, mitili çıxmaq, ürəyi qırılmaq, boşboğazlıq etmək, qan-tərə batmaq, yaxa qurtarmaq, canına döşəmək.

III

İşıqlığa çıxmaq, çaş-baş qalmaq, üz göstərmək, dili dinc durmamaq, gopa basmaq, pis kökə düşmək, boğazını üzmək, ürəyi ağzına gəlmək, əlini ağdan qaraya vurmaq, əli kəsilmək, baş açma bilməmək, ürəyinə salmaq, xətrindən keçmək, başı aşağı etmək, açıb ağartmaq, qaş-göz eləmək, burnu yerlə sürünmək, kələyə keçmək, işi gətirmək, söz açmaq.

§ 497. Aşağıdakı frazeoloji vahidləri diqqətlə nəzərdən keçirin, qədim hesab etdiyiniz vahidləri birinci, yeni hesab etdiyinizi isə ikinci cərgədə yazın.

Nümunə:

Qədim frazeoloji vahidlər
meydan oxumaq

Yeni frazeoloji vahidlər
rola girmək

I

Nöqtəsi nöqtəsinə, qələmindən çıxmaq, cızma-qara eləmək, elm dəryası, atüstü görüş, oyun oynamaq, ayağına gəlmək, çətinə düşmək, nuş olsun, ürəyi olmaq, ittifaq bağlamaq, boş fikirlər yürütmək, məna vermək, geniş qəlbli insan, bir qayda olaraq, qeydə qalmaq, ömrünün çiçəklənən çağı, dünya miqyasında, xeyli dərəcə, başlıca olaraq,

acı həqiqət, dil pəhləvanı, qələmi daşdan keçmək, ört-basdır etmək, ayağına qalxmaq, son dərəcə.

II

Qələm çalmaq, tənqidi boğmaq, əlamətdar hadisə, özünü şışirtmək, müstəsna olmaq, meydan oxumaq, yeri gəlmişkən, ölümün gözüünə baxmaq, sakitlik gözləmək, özü üçün yaşamaq, yaxa ələ verməmək, tora düşmək, baş ağrısı vermək, ayağını kəsmək, boş söz, öz rəyində qalmaq, çərçivə daxilində, güzəştə getmək, çörək kəsmək, bununla birlikdə, işgüzar danışmaq, quru vədlər vermək, çörək ağacı, dəlil gətirmək, nömrə gəlmək, üstünə su ələmək, hərtərəfli ölçüb-biçmək.

III

Rola girmək, damlasına qədər, tərifə gəlməz, ana xəttini təşkil etmək, təmizlik gözləmək, ara düzəltmək, azarını öldürmək, başqa cür desək, əsas etibarı ilə, xurd-xəşil olmaq, qızgın fəaliyyət, o yanlıq-bu yanlıq eləmək, zəmin yaratmaq, vicdan əzabı çəkmək, vəssalam, şüt-tamam, müəyyən cəhətdən, qələmə almaq, birinci növbədə, ürəyini qoparmaq, əslinə gəldikdə, işi taraz olmaq, müzakirəyə qoymaq, boğazını qurutmaq, əbədi xatirə, nöqtə qoymaq, ağıldan bəla, ümumiyyətlə desək, vədinə əməl etmək.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİNİN MƏNBƏYİ

§ 498. Xalq danışmaq dilinə məxsus olan beş frazeoloji vahid tapın və cümlədə işlədin.

Nümunə: – Ayıbına kor olmaq

§ 499. Sırf ədəbi dilə aid olan yeddi frazeoloji vahid xatırlayın və cümlələrdə işlədin.

Nümunə: – Candan keçmək

a) Azərbaycan dilinin özünəməxsus frazeoloji vahidləri

§ 500. Verilmiş nümunələrdən frazeoloji vahidləri seçin və onları təşkil edən leksik ünsürlərin hansı dilə mənsub olduğunu müəyyənləşdirin.

I

1. İndi Zəki bu muzdur tayfasının bu növ qəti danışığı zamanı, daha öz bayaqkı uzun dilini udur, danışanda da Şehli Qəmbər kimi oyan-buyana baxır (*S.Rəhi.*).

2. Bəlkə bir gün göstərəcək öz simasını
İllər boyu can qoyduğu bir iş üstündə.
Mən də görüb yazacağam o xoşbəxt gündə,
Onun əsil varlığını, düz mənasını (*S.V.*).

3. Tapdıq Cahandar ağanın başını qatdı. 4. Oraya düşənin heç sümüyü də ələ gəlməzdi. 5. Get, gör yeməyə bir şey taparsanmı, acından ürəyim doğranır. 6. Daha bəsd, gözünüzü döyməyin. 7. Ona elə gəldi ki, onu qara basır. 8. Məni utandırmamısan, həmişə uca eləmişən. 9. Zərnigar xanım elə qışqırdı ki, Salatın özünü itirdi. 10. Əri öləndən bəri yaxına gedib açmadığı sandıq gözünə sataşdı (*İ.Ş.*). 11. O gün Xalıqverdi dilinə heç nə vurmadı. 12. Yox, yox, mən belə işə qol qoya bilmərəm. 13. Bunlar da Paşa bəyin döşünə yatmadı. 14. Səlbi də dil-ağız elədi. 15. Paşa bəyin əmri ilə kəndlilər doqqaza, onun ayağına gəldilər. 16. Axır günlər Əsgər bəylə Mirzə Cəmil də əl-ələ vermişdi (*Ə.V.*).

II

1. O, bu gün səhər tezdən ta indiyə qədər hey oğlu Şamodan danışıbmış, əldən düşmüş ağsaqqal qoca intizarla oğlunun yolunu gözləmişdir (*S.Rəhi.*).

2. Aygünün də ürəyindən oldu bu xəbər,
Kənd yerinə gec alışır şəhər qızları.
Ərlə arvad qərar verib gedək dedilər,
Bir az sonra başa gəldi bu arzuları (*S.V.*).

3. Burnunun ucu göynər, yadına sən düşəndə. 4. Usta, düzü Veysəl Kəngərli mənim ürəyimə yatmır. 5. Səni çağırmaqda məqsədim budur ki, göz-qulaq olasan. 6. Onların suyu bir yerdən axmadı, ulduzları barışmadı. 7. Ataşın tapşırığı ilə lal-kar oturub deyilənlərə qulaq asdı. 8. Ataş lap ilk günlərdən öz çalışqanlığı ilə Cəmilin könlünə yatmışdı. 9. Molla, lap sözünün üstünə gəldik. Nə təhər deyərlər, adını çək, qulağını bur (*Ə.Vəliyev*). 10. Belə bir adamı nə üçün gözümçixdıya salmışdılar. 11. Zalım oğlu zalım elə bil ağzına su alıb. 12. Qurbanın olum, ay qağa, evimizə qan salma. 13. Onu gözdən qoymurlar, hər yerdə izləyir, hər sözünə diqqət yetirirlər. 14. Əgər sözlərindən dönsələr, hazırlıq qrupları açmaq çətin olacaq. 15. Şamxal dil altında qalan deyildi. 16. Qeyrətsiz olsaydım, mən də atamın üzünə ağ olub, evdən gedərdim (*İ.Ş.*).

III

1. Qızı görən vaxtdan Ataşın ürəyi yerindən oynamışdı. 2. Mürsəl birinci gündən Kəngərlinin gözünün odunu almış, əlinin suyunu göstərmişdi. 3. Çox çəkmədi ki, qayınana ilə gəlin üz-göz oldu. 4. Bir çoxları özlərini yeyib tökdülər ki, Mirzə Cəlilin başı əldə deyil, yoxsa harada olsa gəlib çıxardı. 5. Çoxdan bəri çörəkdən ötrü burnunun ucu göynəyən arvad bala-sını bağrına basıb ayağa qalxdı. 6. Bu söhbətdən sonra Ataşla Qaçay bir-birinin ürəyinə də yavaş-yavaş yol tapdılar (*Ə.V.*).

7. Bir təpə üstündə sancmışdır onu,

Meh əsir, astaca yellənir bayraq.

Yer bilir Sarvanın kim olduğunu,

Elə bil dil açıb danışır torpaq (S.V.).

8. İnişil arvadı öldü, keçən il də əlləri aşağı oldu. 9. Çərkəz Cahandar ağagilə olan hadisəni bilsə də, üzə vurmadı.

10. Şamxal qaş-qabağını sallayıb qabağa düşdü. 11. Bıy, dilim qurusun, bu Əşrəf imiş ki. 12. Səlim dil altında qalmadı. 13. Arvadın ürəyi atlandı. 14. Ata-anam da məndən üz döndərib. 15. Salatının ürəyi keçdi (İ.Ş.). 16. Bəli, əlahəzrət hər zaman bizə göz qoyur (S.Rəhi.).

b) Başqa dillərdən alınma frazeoloji vahidlər

§ 501. Başqa dillərə məxsus olub, dilimizdə işlənən yeddi frazeoloji vahid xatırlayıb yazın.

§ 502. Verilmiş frazeoloji vahidlərin rusca qarşılığını tapın və yazın.

1. Soyuq müharibə. 2. Vaxt öldürmək. 3. İstər-istəməz. 4. Nə ətdir, nə balıq. 5. Tarixə daxil olmaq. 6. Ümumi dil tapmaq. 7. Nöqtə qoymaq.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİ DİLİ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏRİNİN ƏMƏLƏGƏLMƏ YOLLARI

§ 503. Azərbaycan ədəbi dilində frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə yollarını göstərin.

§ 504. Xalqımızın həyat və yaşayış tərzində əmələ gələn on frazeoloji vahid xatırlayıb yazın. Məsələn: xörək asmaq.

§ 505. Sənət, peşə ilə bağlı əmələ gələn doqquz frazeoloji vahid yada salıb mənalarını yazılı izah edin. Məsələn: keçə atmaq.

§ 506. Rəvayətlər əsasında əmələ gəlmiş on beş frazeoloji vahid xatırlayın, onların mənalarını yazılı şərh edin. Məsələn: başına kül olmaq.

§ 507. Tarixi adət və ənənə əsasında əmələ gəlmiş yeddi frazeoloji vahid göstərin, mənalarını yazılı şərh edin. Məsələn: duz-çörək kəsmək.

§ 508. Yazılı ədəbiyyatda bədii söz ustalarının yaratdıqları frazeoloji vahidlərdən on misal göstərin və izah edin. Məsələn: daş zindan göstərmək (S.V.).

§ 509. Şifahi ədəbiyyatla (folklorla) bağlı əmələ gəlmiş on beş frazeoloji vahid yada salın, onların mənalarını yazılı şərh edin.

§ 510. Din və mövhumatla bağlı əmələ gəlmiş beş frazeoloji vahid göstərin, mənasını izah edin.

§ 511. Aşağıdakı frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə səbəblərini yazılı şərh edin.

1. Xoruzunu qoltuğuna vermək.
2. Pişiyini ağaca çıxartmaq.
3. Külünü göyə sovurmaq.
4. Başına kül olmaq.
5. Baş bağlamaq.
6. Bel bağlamaq.
7. Kəkliyi azmaq

§ 512. Verilmiş cümlələrdəki frazeoloji vahidlərin miqdarını müəyyənləşdirin. Azərbaycan dilinin frazeoloji sisteminin zənginliyi haqda mülahizənizi bildirin.

1. Nə bilim, ay qağa, dilim-ağzım qurusun, ağlıma gəlir ki, birdən sənə cadu eləyərlər, səni yolundan azdırarlar (İ.Ş.). 2. Ağa, qələt eləyib sözünü yerə salmışam. 3. Başımı daşa döyüb üzünü ağ olmuşam. 4. Dilini kəsdi ki, bəlkə xata sovuşsun. 5. Mürsəl gözünü döyüb yenə çiyini çəkdi. 6. O, mollanın ağzını yoxlamaq, sınaqdan keçirmək üçün tədbir töküdü (Ə.V.).

ÜMUMİLƏŞDİRİCİ FRAZEOLÖJİ TƏHLİL

§ 513. Verilmiş mətnlərdəki frazeoloji vahidləri tapın və onları tam xarakterizə edin.

I

Aylar-illər dolandı. Mirzə də qocalıb əldən düşdü. Ancaq Mirzə bu ağa pristavla barışa bilmədi ki, bilmədi. O, təngə gəldi, özündə cürət topladı, dörd səhifəlik cızıqla bir kağızda yaşıl mürəkkəblə bir xahişnamə yazdı. O, xahişnaməni ağa pristavın dilindən naçalnikə yazdı. Xahişnamədə ağa pristavın dilindən uzun-uzadı şikayətləndi. Şikayətləndi ki, bu iyirmi il ərzində bu yolsuz-izsiz yerlərdə at üstündə gəzib şikayətə baxmaqdan lap yorulub qocalmışam. Şikayətləndi ki, daha şikayətə baxa bilmirəm. Şikayətləndi ki, at döyüşdürənləri, it boğuşduranları barışdırmaqdan canım təngə gəlibdir. Bu cür sözlərlə dörd səhifə tamamilə dolmuşdu. Mirzə oturub ağa pristavın yolunu dörd gözlə gözlədi. Mirzə nə istəyirdi? Mirzə istəyirdi ki, bu yolla ağa pristavı bir növ qorxudub, bir az dəftərxə-

nada əyləndirsin və şikayətçilərin ayağını da dəftərxanaya açsın. Yoxsa, Mirzənin həsrəti gözündə qalardı. Yoxsa, bu dəftərxana suyu sovulmuş bir xaraba dəyirmanı, Mirzə də üstünü un basmış qoca bir dəyirmançını andırırdı. Mirzə iki həftə intizarla gözünü yollara dikdi. Ağə pristav öz qaydası ilə kəndləri başa çıxıb evinə dəydi, sonra dəftərxanaya döndü (*S.Rəhi.*).

II

O əsəbiləşirdi, bir yerdə otura bilmirdi, gözünə yuxu getmirdi. O, Bakının ümumi planını qarşısına qoyub, saatlarla düşünür, bütün gündəlik məlumatları dəfələrlə nəzərdən keçirir, tapılan-tutulan vərəqələri təkrar-təkrar oxuyur, onların tapıldığı yeri göy qələmlə xəritənin üzərində qeyd eləyirdi. İnciləbi vərəqələr əsasən fəhlə rayonlarından tapılırdı. Əllərində bu vərəqələr tutulmuş, yaxud bu vərəqələri oxumuş adamları polkovnik ovlayıb həbs edir, ancaq mətbəənin harada olduğunu yenə də müəyyənləşdirə bilmirdi. O qəti qərara gəlmişdi ki, Nina, matri-saların arxasınca gələn qızıdır. Bəs onun atası kimdir? Kimdirsə, əsas rəhbərlik, əsas rol bu atadadır. Kimdir bu ata? Qocadırmı, cavandırmı? Həqiqətən Ninanın atasıdırmı, yoxsa bu, sadəcə bir ləqəbdir?

Bir-birinə zidd xəbərlər verən və çox zaman yalanlarla dolu olan casus məlumatları bəs deyilmiş kimi, bir tərəfdən də Tiflis onun başından aşağı suallar yağdırırdı. Tiflis jandarm idarəsi sübut eləyir ki, oranı çaxnaşmaya salan “Brdzola” qəzeti ilk dəfə Tiflisdə görünməmişdən qabaq Bakıda görünmüşdü. Deməli, burada çap olunur (*S.R.*).

III

Onun hər gün səhərdən axşamacan öz əli ilə silib-süpürdüyü, vasvasılıq dərəcəsinə gələn bir diqqətlə səliqəyə

saldığı mənzil, birdən sanki gözündən düşüb yad bir yerə çevrildi. O, bütün xoşbəxt günlərinin sevinc və kədərinin, arzu və istəyinin yalnız Məşədi ilə bağlı olduğunu, deyəsən, indicə anladı, könlündə nə isə bir boşluq duyub hər şeyə biganə bir nəzərlə baxmağa başladı. Əlbəttə, Məşədi-bəyin bu cür şübhəli bir yerə aparılması da, həbsə alınmaq ehtimalı da Püstəxanım üçün gözlənilməz bir hal deyildi. Yeri düşəndə Məşədi-bəy uzun və qorxulu bir yolla getdiyini təkcə anasına yox, Püstəyə də başa salmışdı. Lakin Püstə bu qorxulu günün belə tez gələcəyini gözləmirdi.

O, bir müddət yerində donub qaldı. Ərinin “tez qayıdacağam” sözlərini xatırlayanda, başını qaldırıb, küçəyə baxdı. Qarşıdakı evin eşik divarında yanan fənər işığında durmuş tanımadığı bir kişi əllərini belində cütləyib, gözlərini Püstəxanıma zilləmişdi: “bıy, nə həyasız kişidir, içəriyə niyə baxır” deyər düşünən Püstə, cəld pəncərəyə yanaşdı, ərinin bürmələyib divara bənd elədiyi pərdəni aşağı saldı. O yenə düşündü: Allah qoysa, sağ-salamat qayıdır. Canımı dişimə tutub deyəcəyəm ki, Məşədi, ehtiyatlı ol, bu zamanədən xeyir gözləmə. Bu qədər əziyyət çəkib oxumusan. Axı, sənin körpə balan var... (M.H.)

§ 514. Frazеологi vahidlərin buraxılmış komponentlərini bərpa edin.

I

1. Qol... 2. Gözdən... 3. Baş... 4. Ağızdan... 5. Ağınabozuna... 6. Ürəyini... 7. Sinəsinə... 8. Sözü bir yerə... 9. Söz burada... 10. Günahını... 11. Ağza... 12. Göz... 13. Ağzından söz... 14. Başdan... 15. Dil... 16. Əl-ələ... 17. Dağı dağ üstə... 18. Gözünə qaranlıq... 19. Dilə-ağıza... 20. Həşir... 21. Gözünə pərdə... 22. Daşa... 23. Dərsini... 24. Dərd-sər... 25. Yola...

II

1. Göz...
2. Kələk...
3. Ağza...
4. Özünü...
5. Öz arşını...
6. Acığı...
7. Addım atmağa ...
8. Ayağında ...
9. Gözünün...
10. Yekəxanılıq...
11. Üzə...
12. Könlü...
13. Başdan-ayağa...
14. Ürək...
15. Əlindən...
16. Sınasını...
17. Başa...
18. Bərkə...
19. Ağ...
20. Ayaq...
21. Qabağında diz...
22. Övqəti...
23. Can...
24. Yoldan...
25. Hal-əhval...

III

1. Halı özündə...
2. Xətri...
3. Bərkə...
4. Gözlərini...
5. Bərkə-boşa...
6. Üstünə ayaq...
7. Əldən...
8. Ayağına...
9. Dilini...
10. Bağrına...
11. Təməlini...
12. Dikbaşlıq...
13. Təkan...
14. Başdan...
15. Ürəyi...
16. İş-işə...
17. Yolu-nu...
18. Üzünə xoş...
19. Üzünün suyunu...
20. Ağrımaz başını...
21. Ağ günə...
22. Saman...
23. Əldən-dildən...
24. Abır...
25. Gözünü...

§ 515. Verilmiş frazeoloji vahidlərdə sözlərin semantik əlaqəyə girmə dərəcəsini izah edin.

I

1. Əlbir olmaq.
2. Suyu sıxılmaq.
3. Əmr vermək.
4. Vəcinə gəlməmək.
5. Xərcə salmaq.
6. Qüvvəyə minmək.
7. Dərdinə şərik olmaq.
8. Boğazını qurutmaq.
9. Silaha sarılmaq.
10. Dişi batmaq.
11. Döş-döşə gəlmək.
12. Əl-ayaqdan qalmaq.
13. Babalını yumaq.
14. Aydınlığa çıxmaq.
15. Bağrı yanmaq.

II

1. İç üzünü açmaq.
2. Ağzı yanmaq.
3. Beyninə yeritmək.
4. İstismara vermək.
5. Dərdindən ölmək.
6. Baş çatlamaq.
7. Söz azdırmaq.
8. Aqlını itirmək.
9. Dona girmək.
10. Döşünə döymək.
11. Əldə gəzdirmək.
12. Ürəkdən gəl-

mək. 13. Bağrı daşa dönmək. 14. Ayağının altını qazmaq. 15. Bada vermək.

III

1. Öhdəsindən gəlmək. 2. Sıradan çıxarmaq. 3. Başa salmaq. 4. Dərdini açmaq. 5. İşin içində olmaq. 6. Söz verib dalından qaçmaq. 7. Dilini kəsmək. 8. Ürəyinə salmaq. 9. Dirsək göstərmək. 10. Əl bulamaq. 11. Qulluğunda olmaq. 12. Ayıbına kor olmaq. 13. Bağrı yarılmaq. 14. Döşünü boşaltmaq. 15. Həddini bilmək.

§ 516. Mətnlərdən frazeoloji vahidləri seçin və onların semantik xarakteristikasını verin.

I

Sizin də yadınızdadır ki, bir il qabaq Öməri özümə hesabdər götürdüm. Onda ki, onu heç kəs adam yerinə qoymurdu, mən yiyə durdum. İndi yuxudan dik atılıb deyirlər ki, yox biz bilməmişik, Ömər kimi hesabdər yer üzünü gəzsən, ələ düşməz. Siz də yoldaş Mirzəzadə, deyirsiniz ki, hirslənirsən. Özünüz deyir, hirslənməyim, nə eləyim? Onların özünə də dedim, raykoma qədər gedəcəyəm, ancaq verməyəcəyəm. Özünüz insafla deyir, haqlıyam, ya yox...

O danışarkən Mirzəzadə başını aşağı dikib, elə bil ona qulaq asmırdı. Əlində tutduğu qırmızı karandaşla kağızın üzərinə cürbəcür fiqurlar çəkir, onların içərisini qaralayır, sonra hamısını pozur, başqa yerdə yenə də onlara oxşar fiqurlar çəkir, hərflər yazır və onların içərisini güllərlə bəzəyirdi. O, Mahmud kişinin söylədiyi sözləri əvvəlcədən bildiyi üçün ona nə sual verir, nə də diqqətlə qulaq asırdı. Sözüünü də kəsmək istəmirdi. Çünki katib işlədiyi iki-üç il içərisində Mahmud kişinin bütün xasiyyətlərinə yaxşı bələd olmuşdu. Necə deyərlər, onun söyləyəcəyi söz-

lərə istər-istəməz qulaq asmaq lazım gəlirdi. Əgər işdir, onun söhbətini yarımçıq qoyub sözünü kəssəydilər, hirsindən kişinin əlləri əsməyə başlardı və dərslərini pis öyrənmiş uşaq kimi, birdən-birə bir şey yadından çıxardı. Bu zaman gözlərini döyəcləyib maddım-maddım baxdıqda, adam öz hərəkəti üçün xəcalət çəkərdi. Buna görə də onun nə xahiş edəcəyini əvvəlcədən bildiyi halda sözünü kəsmədi. O, Mahmud kişi sözünü qurtarandan sonra yalnız başını yuxarı qaldırdı (X.H.).

II

Sonanın bədəni ağır bir zərbə yemiş kimi silkələndi. “Ya mədəd”, “Mərdan” – deyib özünü doğrultmaq istədi. Onu isti bir təəssüb təri basdı. Ürəyi qısıldı. Bədəninin bütün qanı daşqın bir sel kimi axıb qəlbinə doldu. Qəlbi qəfəsdəki quş kimi çırpındı, köksünü yarıb uçmaq istədi. Daxildən sanki özünün, oğlunun, nəslinin, kəndlilərinin və həmvətənlərinin həyatından gələn güclü və əzəmətli bir səs onu ayıltı. O cəld ayağa qalxdı. Xalçaya baxdı.

Bu dəfə ona xalça yox, bağlı-bostanlı, güllü-çiçəkli vətən mülkü, bu mülkün sərvəti, neməti göründü.

Yamaqlara yayılan qoyun-quzu mələşərək Sonaya baxırdı. Qoruqçular, çobanlar Sonaya baxırdı. Vətənin hana quran əli qabiliyyətli qızları, məclisləri bəzəyən məğrur oğlanları Sonaya baxırdı. Bütün baxışlarda bir nida, bir sual səslənirdi: “Sona! Sona!” Sanki hamısı, sanki hər şey onun bu saat icra edəcəyi iqdami, onun əzmini gözləyirdi. Sona bu müqəddəs aləmi sata bilərdimi?

Sona tutqun üföqlərdə də göylərin hiddətini, kainatın inciməmiş uşaq kimi boğuş simasını gördü. Qayıdıb ovcuna pul sayan ingilisə baxdı. O, sinəsini irəli verib məğrur dayanmışdı. Müştük kimi düz barmaqları ilə ovcu dolusu sarı qızılları sayırdı. O Yusifi, gözəllərin gözəlini, insanla-

rın ən pakını və təmizini qul edib qəpik-quruşa satın alan Misir hakimi kimi həris və qəzəbli görünürdü.

Ovcuna toxunan pullar Sonanın bütün əsəblərini titrətdi:

“Mən nə edirsən, qul zamanından min illər keçib, bura Misir deyil, Azərbaycandır. Sən Yusif deyilsən, sən Mərdanlar böyüdən Sonasan. Sən nə qayıırırsan?”

Sonanı hirs boğdu, üzünü ingilisə tutub dedi:

– Satmıram!

– Necə? Necə yəni?

– Satmıram, əfəndi!

Bunu dediyi ilə ovcundakı qızılları yerə səpdiyi bir oldu. Camaatı maraq götürdü (M.C.).

III

Sanki onu bir daha görməyəcəkdim. Lakin günlər bizi gözləmir, öz adi qaydası ilə axıb gedirdi. Builki pis, quru və isti bahar da, ürəyimizdə təəssüf oyadaraq dağlara, dağların dalma, əl işləməz fəzalara, uzaq göylərə çəkiliirdi.

Mən səhər ala-qaranlıqdan çöllərdə işləmişdim. Bir neçə gün əvvəl arxların qırağında, quzeylərdə, dərələrdə yetişib qalxan otları biçmişdik, bəzən də əl ilə yolmuşduq. Bu gün həm onları yığıb dərz bağlamış, taya düzəltmişdik, həm də ərbabın bağını sulamışdıq. Yorulub əldən düşdü-yümdən bulaq başındakı qovağın kölgəsində uzanmışdım. Öllərimi başımın altına qoyub, göylərə baxır və həyatımı düşünürdüm. Mənim möhkəm bədənim, qüvvətli qollarım vardı, günlərlə bir quru çörəklə dolanıb daş daşıyardım, yoruldum deməzdim. Lakin indi bütün bədənim əzilib sızılıdırdı. Məni yoran nədir? Həyatımın ələcsiz dərdi, çıxılmaz qaranlığı! Mən bu dərdi, bu qaranlığı boğmaq istəyirdim, bacarmırdım. Belə hallarda bütün aləm

mənə dar, cəhənnəm qədər əzablı görünürdü. Bu aləm, bu mənfur həyat ömrümün baharı gəncliyimi, gəncliyimin coşğun ehtiraslarını paslı bir dəmir kimi ovub tökmək istəyirdi, mən də buna qarşı dura bilmirdim. Çırpınırdım. Lakin faydasız yerə! İndi mən üzümü kəndimizə, tanıdığım kəndlərdə və şəhərlərdə olan bütün adamlara tutub – “Bu nə həyatdır, bu nə yaşayışdır ki, siz dözürsünüz?! – deyə soruşmaq istəyirdim, – indi ki, sizə xoşdur, boğulun bu bataqlıqda, lakin mənə dəyməyin, mənim gəncliyimə, ömrümün güllü-çiçəkli gülüstanına dəyməyin, qoyun istədiyim kimi yaşayım!”

Mən bunu deyirdim, lakin cavab verən yox idi. Hərə öz dərində idi. Hamı ağlagəlməz, nəhəng bir təkərin altına düşmüşdü, öz canının hayında idi. Mənə səs verən, mənə həyatın şirinliyindən danışan yalnız yanımdakı bulaq idi. O, durmadan qaynayıb axırdı. Mən ayağa durub, bu bulağın muncuq-muncuq sularını üzümə çırpırdım. Kəndlərimi bulaq suyu ilə yumaq istədim (X.H.).

§ 517. Verilmiş frazeoloji vahidləri cümlələrdə işlədin.

I

1. Baş dolandırmaq. 2. Qanı qaynamaq. 3. Alın təri tökmək. 4. Dəli eləmək. 5. Səsi batmaq. 6. Ad vermək. 7. Dil-dil ötmək. 8. Üzü-gözü gülmək. 9. Güdaza vermək. 10. Dili dilinə dəymək. 11. Hədə-qorxu gəlmək. 12. Ayaqaltı eləmək. 13. Adı dildən düşmək. 14. Özünə iş açmaq. 15. Lağ eləmək. 16. Dildə-ağızda gəzmək.

II

1. Ortaya söz qoymaq. 2. Gün ağlamaq. 3. Özündən çıxmaq. 4. Qırsaqqız olmaq. 5. Dili qarnına girmək. 6. Gözünün qurdunu öldürmək. 7. Üz vurmaq. 8. Tükü-tükdən seçmək.

9. Dil tapmaq. 10. Ağlına sığışdırma bilməmək. 11. Adam yerinə qoymamaq. 12. Tərs-tərs danışmaq. 13. Təfərrüata keçmək. 14. Göz qoymaq. 15. Qan qaraltmaq. 16. Gözləri dörd olmaq.

III

1. Ayaq tutmaq. 2. Dili qısa olmaq. 3. Götür-qoy eləmək. 4. Üz istəmək. 5. Turş üz göstərmək. 6. Dil yetirmək. 7. Adam eləmək. 8. Baş-beyin aparmaq. 9. Aləmə car çəkmək. 10. Qapılara düşmək. 11. Boynuna qoymaq. 12. Baş eləmək. 13. Özünə yol açmaq. 14. Ayaq dirəmək. 15. Gözü-gözüne sataşmaq. 16. Lənət yağdırmaq.

§ 518. Yaşadığınız ərazidə işlənən səciyyəvi frazeoloji vahidləri toplayın və lüğətçə hazırlayın.

SUALLAR:

1. Frazeologiya nəyə deyilir?
2. Frazika nədir?
3. Frazeoloji vahid nəyə deyilir?
4. Frazeoloji vahidlər hansı xüsusiyyətlərə malikdir?
5. Azərbaycan dili frazeoloji vahidlərinin hansı tipləri vardır?
6. Frazeoloji qovuşma nəyə deyilir?
7. Frazeoloji birlik nəyə deyilir?
8. Frazeoloji ifadə nədir?
9. Frazeoloji ibarə nəyə deyilir?
10. Azərbaycan ədəbi dili frazeoloji vahidləri quruluşca necə təsnif olunur?
11. Frazeoloji vahidlər mənaca neçə qrupa bölünür?
12. Çoxmənalı frazeoloji vahid nəyə deyilir?
13. Frazeoloji omonimlər nəyə deyilir?
14. Frazeoloji sinonimlərin hansı xüsusiyyətləri vardır?

15. Frazeoloji antonim nəyə deyilir?
16. Frazeoloji vahidlərin obrazlılığı necə müəyyən edilir?
17. Frazeoloji vahidlərin hansı üslubi cəhətləri vardır?
18. Azərbaycan dili frazeoloji vahidləri necə əmələ gəlir?
19. Azərbaycan ədəbi dili frazeoloji vahidlərinin mənbələri hansılardır?

ƏDƏBİYYAT:

1. Afad Qurbanov. Müasir Azərbaycan dilinin frazeologiyası. Bakı, 1963.
2. Afad Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. I cild, Bakı, 2003.
3. Hüseyn Bayramov. Sabit söz birləşmələri. Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı, 1961.
4. Muxtar Hüseynzadə. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 1954.
5. Sadıq Murtuzayev. M.F.Axundovun komediyalarının frazeologiyası. Bakı, 1958.
6. Yusif Seyidov. Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri. Bakı, 1965.

V

LEKSİKOQRAFIYA

LÜĞƏTÇİLİK ANLAYIŞI

§ 519. Lüğət tərkibinin praktik əhəmiyyətini şərh edin.

§ 520. Lüğətlərin əsas tipləri barədə danışın.

§ 521. Aşağıdakı bədii parçaları oxuyun, sözləri əlifba sırası ilə yazın.

I

Günlər keçdi, aylar keçdi, balaca Cəbi yavaş-yavaş boy atırdı, fəqət həmişə zəif, üzü kiçik, başı isə günbəgün zorbalayırdı. Nə ki, danışmaq, yerimək vaxtı da deyildi. Məşədi Allahverən və arvadı uşağın başına və zəif olmağına çox da diqqət etməzdilər. Hətta qeyrilər Məşədi Allahverənə uşağın başına dair bir söz söyləyəndə, Məşədi gülə-gülə deyirdi: “Görünür ağıllı olacaqdır”. Hətta belə bir şey eşitmişdi və yəqin ki, istəyirdi eşitsin ki, başı böyük adamın ağılı da çox olar... (N.N.)

II

Nə isə vaxt yetişdi: gərək uşaq iməkləsin, yerisin, gülsün, danışsın, şad olsun... Fəqət Cəbidə bu əhvalat görünmürdü. Cəbini haraya qoyurdun, orada dinməz-söyləməz

uzanırdı. Verəndə yeyirdi, verməyəndə heç. Su istəyəndə dodaqlarını bir-birinə sürtürdü. Çox vaxt matdım-matdım bir nöqtəyə balaca gözləri ilə baxırdı, fəqət bu gözlərdə təbii şəfəq, qılgıcım yox idi (N.N.).

III

Onlar kənddən çıxanda gecə zil qaranlıqdı. Göz-gözü görmürdü, küçələrdən ayaq səsi kəsilmişdi. Arabir xırda, alçaq pəncərələrdən sezilən zəif işıq olmasa, deyərdin bütün kənd yatır.

Dostlar ehtiyat üçünmi, nəşə kənddən xeyli uzaqlaşana qədər səssiz-səmirsiz getdilər. Ağacıqları ötürüb düzənliyə, sütül taxılların arasına çatanda arxayınlaşıb söhbətə başladılar (M.C.).

LÜĞƏTLƏRİN QURULUŞU VƏ TƏRTİB PRİNSİPLƏRİ

§ 522. Lüğətlərin tərtibində əlifba sırasının əhəmiyyəti nədən ibarətdir? Bu haqda danışın.

§ 523. Daxili əlifba sırası nəyə deyilir? Misallar əsasında aydınlaşdırın.

§ 524. Əlifba sırası nəzərə alınmadan tərtib edilmiş qədim lüğətlərə misal göstərin. Belə lüğətlərin xüsusiyyətlərini izah edin.

§ 525. Lüğət məqalələrinin hansı xüsusiyyətlərə malik olduğunu aydınlaşdırın, lüğətlərdən misallar göstərin.

§ 526. Verilmiş sözlərə dair izahlı lüğət məqalələri hazırlayın.

Ağac, balıq, vücut, qabıq, damar, eyvan, ərik, jurnal, zeytun, iməcilik, yovşan, kitab, güzgü, leylək, müqavilə, naxış, otaq, özül, papaq, rəqqas, sancaq, taxta, udlaq, üzük, fəal, xırda, hava, çiyid, corab, şüşə.

LÜĞƏTLƏRİN ƏSAS TIPLƏRİ

§ 527. İstifadə etdiyiniz və tanıdığınız lüğətlərin siyahısını yazın.

§ 528. Lüğətlərin tiplərini müəyyənləşdirən cəhətləri aydınlaşdırın.

1) Ensiklopedik lüğətlər

§ 529. Ensiklopedik lüğətlərin əlamət və prinsiplərini şərh edin.

§ 530. Müxtəlif dillərdə çap olunmuş hansı ensiklopedik lüğətləri tanıyırsınız?

§ 531. Azərbaycan Ensiklopediyasından (I cild) Abşeron adı ilə bağlı məqalələri (səh. 28-81) oxuyun və ensiklopedik lüğət haqqında fikir söyləyin.

2) Linqvistik lüğətlər

§ 532. Tanıdığınız linqvistik lüğətlərin adını yazın və tərtib edənləri göstərin.

§ 533. Linqvistik lüğətləri ensiklopedik lüğətlərdən fərqləndirən cəhətləri müəyyənləşdirin.

LİŖQVİSTİK LÜĞƏTLƏRİN NÖVLƏRİ

§ 534. Azərbaycan dilində linqvistik lüğətlərin hansı növləri çap edilmişdir?

§ 535. İzahlı lüğətlərin məqsədini aydınlaşdırın.

§ 536. İzahlı lüğətin hansı cəhətlərə görə başqa lüğətlərdən fərqləndiyini konkret misallarla göstərin.

§ 537. “Abşeron”, “dəniz”, “ada” sözlərinə dair izahlı lüğət məqaləsi yazın.

§ 538. Bildiyiniz başqa dildə (rus, fars, ingilis, gürcü) aşağıdakı sözlərin qarşılığını tapın və hansı lüğətdə bu prinsipdən istifadə olunduğunu izah edin.

Məktəb, müəllim, kitab, dəftər, qələm, təbəşir, lövhə, bilik, təlim, tərbiyə, təhsil.

§ 539. Orfoepiya lüğətinin orfoqrafiya lüğətindən fərqi hansılardır?

§ 540. Verilmiş sinonim sözlərin izahını yazın.

Paltar – geyim – libas

Gözlük – çeşmək – eynək

§ 541. “Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti”ndən “Ə” hərfi ilə başlanan 10 frazeoloji vahid seçin və cümlədə işlədin.

§ 542. Aşağıdakı frazeoloji vahidləri əlifba sırası ilə yazın.

Həvalə etmək, birtəhər ömür sürmək, təklif vermək, kökünü kəsmək, nifrət oyatmaq, boğazını cırmaq, göz gəzdirmək, başı aşağı salmaq, yenidən dünyaya gəlmək, burununu sallamaq, əl çəkmək, qaşqabağını sallamaq, qanı qaralmaq, didərgin düşmək, gözdən düşmək, xoşa gəlmək, tələyə düşmək, əlində oyuncaq olmaq, araları sərin olmaq, taqətdən düşmək, gülməkdən ölmək, beyninə yeritmək, dəb salmaq, xərcə salmaq, işə salmaq, bildiyini etmək, toy tutmaq, yaşayış keçirmək, xilas olmaq, sözünə baxmaq, ömür sürmək, tərəfini saxlamaq, işə girişmək, ağla gəlmək, nəzər salmaq, aşkara çıxarmaq, nişan almaq, cəsarət etmək, hücumə keçmək, özünü ələ almaq, söz almaq, and içmək, nümunə götürmək, yaxasından tutmaq, ürəyinə salmaq, istiqamət almaq, boynuna götürmək, gözaltı eləmək, günahını yumaq, işə qoşmaq.

§ 543. Frazеoloji vahidə aid lüğət məqaləsi necə tərtib edilir?

§ 544. Aşağıdakı frazeoloji vahidlərin şərhinə aid etimoloji lüğət məqaləsi hazırlayın.

I

1. Sözünü geri almaq. 2. İkiüzlülük etmək. 3. Danışığı aparmaq. 4. Qurban eləmək. 5. Ümid bağlamaq. 6. Həyata qədəm qoymaq. 7. Etibarını qazanmaq. 8. Özündən çıxmaq. 9. Araları yaxın olmaq. 10. Araya girmək. 11. Təfsilətmə. 12. Həyat vermək. 13. Ağlına salmaq. 14. Günə qara olmaq. 15. Valeh olmaq.

II

1. Hədəfə vurmaq. 2. Pambıqla baş kəsmək. 3. Vicdan əzabı çəkmək. 4. Huşunu itirmək. 5. Əli gətirmək. 6. Qurd-

la qiyamətə qalmaq. 7. Burnunu yuxarı tutmaq. 8. Puça çıxmaq. 9. Qılığa girmək. 10. Gözü ayağın altını görməmək. 11. Özünü idarə etmək. 12. Qüvvəyə mindirmək. 13. Gözünün yaşını tökdürmək. 14. Başa salmaq. 15. Ayağa yığılmaq.

III

1. Sözüünün ağası olmaq. 2. Özündən çıxmaq. 3. Yaşad olmaq. 4. Təsir bağışlamaq. 5. Borca salmaq. 6. Dilini farağat qoymamaq. 7. Zamanla ayaqlaşmaq. 8. Mübarizə aparmaq. 9. Atəşə tutmaq. 10. Dostluq eləmək. 11. Aqlını başına yığmaq. 12. Hesabını götürmək. 13. Təngə gətirmək. 14. Üstün gəlmək. 15. Cəsarət etmək.

SUALLAR:

1. Leksikoqrafiya nədən bəhs edir?
2. Lüğət nədir?
3. Lüğət necə tərtib olunur?
4. Lüğət nə üçün lazımdır?
5. Lüğətin tərtib prinsipləri hansılardır?
6. Lüğətlərin necə tipi vardır?
7. Ensiklopedik lüğət nəyə deyilir?
8. Filoloji lüğət nəyə deyilir?
9. Linqvistik lüğətlərin növləri hansılardır?
10. Tərcümə lüğəti nəyə deyilir?
11. İzahlı lüğət nədən ibarətdir?
12. Sinonimlər lüğəti nəyə deyilir?
13. Frazoloji lüğət nəyə deyilir?
14. Dialektoloji lüğətin xarakteri necə izah edilir?
15. Terminoloji lüğətin məqsədi nədən ibarətdir?
16. Orfoqrafiya lüğəti nəyə deyilir?
17. Orfoepiya lüğəti necə tərtib edilir?

ƏDƏBİYYAT:

- Afad Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, I c., 2003.
- Afad Qurbanov. Azərbaycan lüğətçiliyinə dair. Bakı, 1962.
- Afad Qurbanov. Azərbaycan dilçiliyi problemləri, Bakı, I c., 2004.
- Əliheydər Orucov. Azərbaycanca-rusca frazeologiya lüğəti. Bakı, 1976.
- Əliheydər Orucov. Azərbaycan dili filoloji izahlı lüğətinin nəzəri əsasları. Bakı, 1965.

VI

DERİVATOLOGİYA

SÖZYARATMA ANLAYIŞI

§ 545. Sözyaratma, sözdüzəltmə anlayışı altında nə təsəvvür edilir? Anlayışı misallar əsasında aydınlaşdırın.

§ 546. Cümlələri oxuyun, sözyaratma əsasında əmələ gəlmiş sözləri seçib yazın.

I

1. Kişilər, əlbəttə, onun xeyirliyə gəlmədiyini dərhal hiss etdilər; özlərini yığışdırıb, ehtiyatla ayaq saxladılar. 2. Səmədin aramsız işgəncələrdən zinhara gəlmiş, həsrətli ürəyi hədsiz sevinclə, böyük, əvəzsiz xoşbəxtlik ümidilə doldu (*İ.H.*). 3. Yoldaşlardan neçəsi könüllü getdilər, mən isə könüllü getmək üçün verdiyim ərizəyə cavab alandan sonra, bir-iki gün yubanmalı oldum. 4. Qumru isə ayaq üstə dayanıb dağ belindən yuxarıya getdikcə ağaran göyə baxdı (*Ə.M.*). 5. Hələ tavanı taxtalanmamış, döşəməsi torpaq olan, skamyalarını naşı ustaların yonub-yonqarlayıb düzəltdikləri kluba xeyli adam toplaşmışdı. 6. Nəzəri cəhətdən olsun deyə, məşhur bir nəzəriyyəçinin uzun sitatını əzbərçi şagird sayağı, gözümü tavana zilləyib, birbaşa, dil-ağıza salmadan döşədim (*B.B.*). 7. Kazım sevinc ifadə edən gözləri ilə dostuna baxırdı. 8. İgid, kəskin təbiətli bir gənc idi. 9. Tut ağacının altında zərif kaşan xalçaları salınmış, məxmər döşəkçələr düzülmüşdü. 10. Vidadi ortaboylu, çalsaqqal, arıq vücutlu və nuranisifət bir kişi idi (*Y.V.Ç.*). 11. Vallah ay ağa, bir kəs azarlamayıb, amma balaca oğlan

gecə səhərə kimi yatmayıb (C.M.). 12. Tərəvəzçilik briqada-sında işləyib, özü də az qazanmırdı, bozaraq nimdaş kost-yum geyib, qalstuk bağlamışdı (Ə.Ə.). 13. Sahibkar əmələsi-nin müntəzir baxışlarında bu sualları oxudu (M.C.).

II

1. Vəqma ki, lağımdan kənara çıxdı, günəşin nuru onun alınına düşüb havanın soyuğu vücutuna təsir etdik-də ağılı başına gəlib yurdsuz-yuvasız bir biyabanda bulun-duğunu dərk etdi (A.S.).

2. Bir ovuc torpağın, bir qurtum suyun,
Bir əsim küləyin yetirməsiyəm
Bir əlçim buludun, bir udum mehin,
Bir çaxım şimşəyin yetirməsiyəm (Z.Y.).

3. Bağrıyanıq lalələr açmış yamacları kəsən, uçqun qayalar yanından burulan, qıvrımsaçlı təpələr başından aşan yol onları çobanlar yaylağına gətirib çıxaranda, göy artıq sədəf rəngində idi. 4. Fəza yollarında baş alıb gedən ulduzlar karvanı ağır- ağır yüksəlir, getdikcə böyük bir boşluğa qərq olaraq, tamamilə gözdən itirdi (Ə.M.). 5. Dörd dizini yerə dayaq verib ehtişam-la dayanan quraşdırma işıq dirəkləri gah bizlə yan-yana gedir, gah aralanıb, dağlara, aşırımlara qalxırdı. 6. Namazlı isti sırt-q-lısını geyindirdi əynimə, toqqası ilə belimi möhkəm çəkdi və indi üzəngini basıb məni ata mindirdi (B.B.). 7. Divarların üzəri qartal və şahin kimi yırtıcı quşlarla dolu idi. 8. Dünyam cisma-ni bir xilqət deyə qəbul edir və xoşbəxt yaşamaq yolları arayır. 9. Yuxarı başda topasaqqal, qorxunc sifətli, təqribən əlli yaşın-da bir adam oturmuşdu. 10. Havada xəfif bir sazaq var idisə də, yazın ağacları oyadan ilk yeli bu sazağa bir xoşluq verirdi (Y.V.Ç.). 11. Gözlüyü taxdı gözünə və başladı alçaqdan oxuma-ğa (C.M.). 12. Tamaşanın ortancıl oğlu Sərdar Qədimov dağ mühəndisi idi (Ə.Ə.). 13. Bu paltarı skeletin iri çiyin sümükləri ağ əbanı asqı kimi saxlayırdı (M.C.).

III

1. Qaraqaşlı, uzunkirpikli, dolğun bir adam idi. 2. Əlini atıb döşəkçənin altından iri, güllü bir dəsmal çıxartdı, gözünü sildi. 3. Qəlbi rahatsız-rahatsız döyündü, atalıq eşqilə çalmağa başladı. 4. Oğlum, – deyirdi, – bir qayda var; evdəki ağbirçəyi sayarlar (Y.V.Ç.). 5. Ləb-bəyk indi qocanın qabağına fənər tutan bir bələdçi kimi dururdu. 6. Yüzbaşı hiss etdi ki, onun gəlişinin səbəbini axund duymamışdır. Özündən xoşhal oldu, oturuşu və danışığı ilə ciddiliyini saxlamaq üçün ehtiyatla tərpəndi; qəlyanı alışırdı, gücənərək bir mövzu aradı (M.C.). 7. Çobanlar bir-bir dönüb Qumrunun əlini sıxır, o qışdan ürəklərində qalmış təşəkkürlərini bir sevinc içərisində qıza bildirirdilər. 8. O, sanki bir çiçək dənizində qərq olub, saysız-hesabsız çiçəklər, yabanı güllər, ətirli otlar arasında batıb-çıxır, oyan-buyana vurnuxurdu. 9. O birisi gün qışlaqdan kəndə gələn çobanlar dərin bir sükut içərisində Qumrunun toxuduğu xalça qarşısında dayandılar (Ə.M.). 10. Çoxdan bəri, özü də belə alçaqdan uçan, üçbucaq, səfi pozulmamış durna qatırı görməmişdim. 11. Ölgünləşmiş gözümün içinə bir də baxıb, bir də qımışıb bircə addım aralandı, düz, üzü üzümə, gözü gözümə dayanıb, toqqasını dartdı (B.B.). 12. Məktəbdə kiçik salon halına salınmış uzunsov dəhlizi iki yeddilik, bir də kiçik səhnədəki stolun üstünə qoyulan onluq çıraq alatoran işıqlandırır. 13. Qumrunun solğun çöhrəsi, dərin baxışlı qara gözləri bu kiçik alaqaaranlıq evdə Kamrana elə sarsıdıcı təsir etdi ki, o, bir ara nə deyəcəyini bilmədi (Ə.Ə.).

§ 547. Verilmiş sözləri nəzərdən keçirin, forması dəyişən sözləri sol, dəyişməyəni isə sağ sütunda yazın. Bu sözlərin hər birini cümlədə işlədin.

İnsan, ah, yer, günəş, amma, keşik, baş, oho, kənd, ancaq, bilik.

§ 548. Aşağıdakı leksik vahidlərin vasitəsilə yaranmış sözləri yazın.

Nümunə: ağac – ağaclıq, ağaclı, ağaclaşmış, ağacdələn, ağacvarı, ağacqurdu...

Ağır, azad, asan, bəzək, bəxt, vətən, dəyər, yastılıq, papaq, sıra, xoş, hesab, şəkar.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SÖZYARATMA YOLLARI

§ 549. Azərbaycan dilində sözlərin hansı yollarla yaradıldığını izah edin, misal göstərin.

§ 550. Aşağıdakı sözləri əmələ gəlidiyi sözyaratma yollarına görə qruplaşdırıb yazın.

Ağıllı, azarkeş, adqoyma, arançı, bataqlıq, boşqab, qabıqaltı, qaratel, qaraqabaq, qaranəfəs, qəhətləşmə, qızılquş, qırğın, qırma, qolbağı, qoçaqlıq, qohumpərəst, təbiətsüinas, quşotu, zülmkar.

§ 551. Mətni oxuyun, sözyaratma əsasında əmələ gəlmiş sözləri seçin, onların hansı yolla yarandığını aydınlaşdırın.

I

Mirzağa iyirmi beş yaşlarında bir gənc idi. Onun özünəməxsus bir əxlaq və təbiəti, bir düşüncəsi vardı. O, ata və anası ilə bir evdə yaşayır, bir süfrədə yemək yeyir, onlarla bərabər yatıb dururdu. Gəncliyinə, istehsalatda çalışan bir işçi olduğuna baxmayaraq, əski cəmiyyətin zəhniyyətini başından çıxarmamışdı.

Həyatdakı siyasi, ictimai və iqtisadi dəyişikliklər Mirzağanın əski ruhunu təzələyə bilməmişdi, onun yalnız ruhu və düşüncəsi deyil, həyat tərzi və yaşayışı da əski, inqilabdan əvvəlki şəkildə qalmışdı, o, bədbin idi. Həç bir şeydən razı deyildi. Hər zaman şikayət edər, keçmiş günləri xatırlar, onların geri qayıtmasını arzu edərdi. Bu hal ona atası Məşədi Qulamhüseyndən keçmişdi. Keçmiş zaman şəxsən onun özü üçün qaranlıq idi (*S.H.*).

II

Mahal kişi toy deyəndə nəvəsi Elbəy davadan qabaqkı illəri xatırladı. Onda kəndlərində gündə bir evdən toy səsi gələrdi. Üç gün, üç gecə çaldıranlar olurdu. Toyun səsinə o qədər alışmışdılar ki, qurtarandan sonra da nağaranın, zurnanın səsi qulaqlarından getmirdi.

Dəfci Qara tək-cə onların kəndində deyil, bütün obada məşhur idi. Bir nağara vurardı ki, səsi haralardan eşidilərdi. Dirədöymə, cəngi havalarında əllərini görmək mümkün deyildi. Cıdır havasını xüsusi ustalıqla çalardı. Atlılar cıdır çıxanda Qara kişi az qalırdı nağaranın qabırğasını deşsin. Toy ağacını lap yuxarı qaldırır vururdu ki, nağaranın səsi ucadan çıxsın, gumbultusu neçə kilometrərlə uzaqlaşsın, aralanmış atların qulağına gedib çatsın (*M.S.*).

III

Məşədibəy professorun yanındakı sərnəşindən şübhələnmişdi. Gecə yatmağa hazırlaşdıqları zaman, yenə mübahisəni təzələmək istəyən professoru nə Səlim, nə də Məşədibəy cavab verdi. Bu zaman o biri sərnəşin mürğüdən ayılıb, onları saymazyana süzməyə başladı. Onun baxışlarını gözdən qoymayan Məşədibəy, artıq onun çox şübhəli bir adam olduğunu yəqin etdi. O, Səlimi yavaşca-dan, yalnız onun hiss etdiyi incə bir göz işarəsilə eşi-yə ça-

ğırdı. Əvvəlcə özü, bir neçə dəqiqədən sonra isə Səlim çıxdı. Yan tərəflərə göz gəzdirəndən sonra azərbaycanca dedi:

– Bilirsənmi nə var? Biz çox ehtiyatsız tərpendik. O, professorun qabağında oturan lap təcrübəli casusdur. Moskvaya çatan kimi bizi düşürüb tutacaqlar. İndidən bir tərəfə əkilmək lazımdır (M.H.).

1. SEMANTİK YOLLA SÖZYARATMA

§ 552. Semantik yolla sözyaratmanı izah edin, nümunə göstərin.

§ 553. Ümumi sözlərdən xüsusi şəxs adı yaranmasına dair on misal yazın.

Nümunə: həyat (yaşayış) – Həyat (şəxs adı)

§ 554. Köhnəlmiş sözlərə yeni məna vermək əsasında sözyaratmaya dair beş misal göstərin.

§ 555. Başqa dildən alınmış sözə yeni məna verməklə sözyaratmaya dair üç misal yazın.

2. MORFOLOJİ YOLLA SÖZYARATMA

§ 556. Morfoloji yolla sözyaratmanın nədən ibarət olduğunu aydınlaşdırın, misallar yazın.

§ 557. Oxuyun, sözləri morfem tərkibinə görə təhlil edin.

I

Təmir emalatxanası qapqara qaralmış birmərtəbəli evciklərdə yerləşirdi. Qapı-pəncərələri qırıq-qırıq olan bu yarım-qaranlıq nəm otaqlarda, sanki ocaqda yanub közə dönmüş adamlar bellərinə qədər soyunmuş halda işləyir və elə səs-küy

salırdılar ki, haraydan qulaq tutulurdu. Hər tərəfdən o yan-bu yana hərəkət edən parovozların və yük qatarlarının gurultusu eşidilirdi. Yəqin bu arada Əjdər Qulama çox yaxınlaşmadı. Çünki onlar emalatxanaları ötüb çox keçdikdən sonra Qulam geri döndü. Əjdərə nə isə dedi, səs-küydən Əjdər onun dediyini eşitmədi, yalnız əlinin hərəkətindən başa düşdü ki, bu qədər yaxınlaşmaq olmaz, bir az geri qalmalıdır (*S.Rəh.*).

II

Otaqdakı tələbələrin hamısı azərbaycanlı idi. Onlar Məşədinin xətrini çox istəyirdilər. Aralarında baş verən hər cür ixtilafı Məşədi çox asanlıqla ayırd edirdi. O, gecələr yatmır, zəif oxuyan tələbələri hazırlayır, yaxşı çalışmayanları min cür vasitə ilə həvəsə gətirirdi. Hərə Məşədini bir səbəbə görə sevirdi; ancaq onda hamının bəyəndiyi bir xasiyyət var idi; Məşədi safürəkli, səmimi və son dərəcə namuslu bir oğlan idi. Tələbələr indi də, işlərinin belə qızğın vaxtında da qələmləri, sirkulları bir yana tullayıb, ondan yenə mənalı bir söz eşitmək istəyirdilər. Məşədinin boş söz danışmaqla arası olmadığını çoxdan bilirdilər (*M.H.*).

III

Babək addımını irəli atdı, dostları da onun ardınca getdilər. Uşaqlar səssiz, ehtiyatla yeriyirdilər ki, şıqqıltı olmasın, onlar yavaş-yavaş ağacların dalındakı dərəyə düşdülər. Çökəkdəki ağaclardan bir neçəsini kəsib aparmışdılar. Kəsilmiş ağacların kötüyündən göz yaşı kimi su axırdı. Ətrafa dağılmış kiçik şaxların yarpaqları solmaq üzrə idi. Uşaqlar bu mənzərəyə baxıb “insafsız” – deyə başlarını buladılar. Onlar bərk qəzəbləndilər. Tez axtarışa başladılar.

Dərənin ayağından keçən meşə yolunun altında böyük bir kolluq vardı. Böyürtkən kolları, göyəm ağacları sarmaşq tək bir-birinə qarışmış, qalın cəngəllik əmələ gətirmişdi (*M.S.*).

§ 558. Oxuyun, sözləri morfemlərə ayırın, şəkilçiləri vəzifələrinə görə (forma düzəldən, söz yaradan, həm forma, həm də söz yaradan) qruplaşdırıb yazın.

I

Məşədibəy hamıdan çox Qulam dayının gəlişinə sevinirdi. Həyətlərində neçə ildən bəri dalandarlıq edən bu kişinin ona xeyli yaxşılığı dəymişdi. Hələ institutun üçüncü kursunda oxuduğu zaman, ikinci dəfə həbs edilərkən, anasının sovqatını öz əlilə poçta salan da Qulam dayı olmuşdu. Məşədibəyin həbsxanada aldığı bu sovqat o qədər də böyük bir şey deyildi. O, iyirmi-otuz şəkərburanı, bir elə paxlavanı almasaydı da, əlbəttə ki, böyük bir şey itirməzdi. Onsuz da bu hədiyyələri məhbus yoldaşları arasında bölüşdürəndən sonra özünə heç nə qalmamışdı. Amma Qulam dayı onun tutulduğunu bilə-bilə, bacardığı köməyi əsirgəməmişdi. Hələ öz adından bir məktub da yazdırmışdı. “İgidin başı qalda gərək, qorxma, oğul, bərk dayan!” sözlərini Məşədibəy indi də xatırlayırdı (*M.H.*).

II

Bu küçənin tarixi uzundur. İçərisində belə qanlı səhifələri yüzlərcədir. Burada Hacı Aslan yalnız bir deyildi. Bir neçə idi. Hamısının özünə görə hörməti və nüfuzu, xalq arasında sayılacaq mövqeyi vardı. Yalnız bir təfəvütləri var idi ki, bunların bir qismi “kiçik”, bir qismi də Hacı Aslan kimi çox “böyük” idi.

Nəhayət, 1905-ci il inqilabının dalğaları Qafqaz dağlarını aşaraq Azərbaycanın, xüsusilə bu küçənin sakitliyini xələldar edib, durğun həyatını çalxalandırmağa başladı. İki qüvvə üz-üzə gəldi. Mübarizə və çarpışmaq lazım idi. Hər yerdə, hər mühitdə haqsızlığın, qolugüclülüyn, zorbalığın əleyhinə çıxışlar olurdu (*S.H.*).

III

Tarix səhifələrini al-qana bulamış müharibələr həmişə mənəsb düşkünlərinin mənafeyinə xidmət etmiş, istismarçılıq məqsədi izləmiş, xalqın özü üçün aclıq, səfalət və yoxsulluq gətirmişdir.

Mən heç bir zaman I Dünya müharibəsinin törətdiyi fəlakətləri yadımdan çıxara bilmərəm. Azğınlaşmış imperialistlərin iştahası ilə başlanmış bu müharibədə milyonlarla insan tələf olmuş, ölkəni şikəst əsgərlər bürümüş, yüz minlərlə ailə başsız qalmışdı. Qəzetlər cəbhələrdən gündə onlarca dəhşətli xəbər verirdi. Bakı şəhəri müharibə meydanından qaçmış qaçqınlarla dolu idi. Onların fəryad və şivənləri indi də qulaqlarımda səslənir. Bu vəziyyət hələ o zaman bir çox qabaqcıl ziyalıların, yazıçı və müəllimlərin ürəkağrısına səbəb olmuş, onlarda müharibələrə qarşı dərin nifrət oyatmışdı (A.Ş.).

§ 559. Oxuyun, sözyaradıcı şəkilçiləri məhsuldarlıq dərəcəsinə görə qruplaşdırın.

I

Pisikmək, qırıntı, kimyagər, yemək, göyərmək, kəsər, pusqu.

II

Dinməz, süpürgə, güldan, turşu, burulğan, tədricən, deyinmək.

III

Axşamkən, qondarmaq, şairanə, qaralmaq, gözləmək, qabaqcıl, sevincək.

§ 560. Oxuyun, morfoloji yolla əmələ gəlmiş sözləri müəyyənləşdirin.

I

Bağçalar dərəsinin sağ tayında cənuba doğru uzanıb gedən və təzəcə şumlanan əkin yerləri məxmər kəmərkimi dağları qucmaqda idi. Zəmilərdən qalxan nəmli torpaq qoxusu yenicə açılan bənövşə, quzuçiçəyi ətrinə qarışaraq, havaya bir təzəlik, mülayimlik gətirmişdi. Səhər soyuğundan sonra yumşalan hava hələ də narahat imiş kimi tutulub-açılmaqda idi. Buludlu göy intizar çəkən bir qəlb kimi çırpınır, bir an da eyni vəziyyətdə qalmırdı. Cida boyu qalxan günəş cənuba axan müxtəlif biçimli, müxtəlif şəkilli, əlvan buludlar arxasında gah çıraq kimi yanır, gah göz kimi sönür, gah kəhrəbə kimi saralır, gah sədəf kimi parıldayırdı. Karvan-karvan ötən qalın seyrək buludlar ardınca nəsə bir aydınlıq, bir parlaq gündüz olacağı yəqin idi. Aşağılarda, dərənin qovuşan yerlərində isə baş-başa verən söyüd, qələmə, qarağac, vən, iydə, zoğal ağacları küləyin səmtinə doğru can atmaqda, sanki kökdən çıxıb haralara isə getmək arzusunda idilər (M.C.).

II

Hər tərəf düzəngah idi. Getdikcə qar qurşağa çıxırdı. Nabatoğlu qarı yarıb uşaqlara yol açırdı. Onlar tapdıya-tapdıya gedirdilər. Əvvəlcə onları odlu bir tər götürdü, hərəkət zəiflədikcə tər soyudu, şaxta onların iliyinə işlədi. Qızıışmış bədənələr göyərmiş buza çevrildi. İndi onlar yeriyə bilmir, yanlarını basırdılar. Külək yenə də qiyamət qoparırdı. Yer-göy ağ boğanaq içində boğulurdu. Onlar hər-lənir, bir-birinin sinəsinə sığınırdılar. Nabatoğlunu uşaqlar dolaşıdırırdı. O, gözlərini silib göyə baxırdı. Hər şey pambıq tarlasına, süd gölünə, ağ tozanaqlara dönmüşdü. Onlar yeridikcə ağ köpüklü burulğanlara düşür, qol-qanad çalır-dılar. Səfiyarın nəfəsi elə bil çiyinlərindən çıxırdı (S.Rəhi.).

III

Atabəyə məlum olduğu üzrə, fəthlərin ayağı dəyən yerlərdə bütün münbit və məhsuldar torpaqlar onların öz varisləri və öz sərkərdələri arasında bölüşdürülmüşdür. O kəndlərin ağalarının pulları ilə tikildiyi iddiasına gəldikdə isə həmin kəndlərin köhnə adları göstərir ki, onlar ərəblər tərəfindən bina olunmamışlar.

Əvvəlcə, onların “Ərəbli” dedikləri kəndin köhnə adı Aran kəndidir. Orada olan kitabələr və şairələr də bunu isbat edir. Lakin ərəblər aranlıları oradan köçürüb, ərəbləri yerləşdirdikdən sonra kəndin adını Ərəbli qoymuşdular. Ərəb Şahverdi kəndi əvvəlcə Şahverdi kəndi idi, ərəblər yerliləri sürgün edib kəndi özlərinkilərə verdilər. O zaman bəri kəndin adı Ərəb Şahverdi qaldı. Elə də – Ban oğlan kəndi. Orada da ərəblər yerləşəndən sonra kənd Ərəb ban oğlan adlanmışdır... Yalnız bu üç kənd deyil, bir çox kəndlər vardır ki, onların xalqını qovub, yerində ərəb və fars fəthlərini yerləşdiriblər (M.S.O.).

§ 561. Verilmiş sözlərə şəkilçi artırmaqla yeni söz düzəldin

I

Adam, bələd, vətən, qayğı, dəri, eyib, zərbə, idarə, yer, gül, nəzarət, tərəf.

II

Ayaq, bəzək, vurğu, qan, dəmir, dodaq, eşq, iz, irq, kar, gül, bağ.

III

Alçaq, bar, vəhşi, qar, diz, ehtiyac, ris, lal, ocaq, sarı, xəsis, şüur

§ 562. **-lıq (-lik, -luq, -lük)** şəkilçisinin vasitəsilə ardıcıl şəkildə a) vəzifə, b) peşə, v) kəmiyyət, q) keyfiyyət və ğ) əşya adı bildirən sözlər düzəldin. Hər qrupa aid beş misal göstərin.

Nümunə: a) vəzifə bildirən – müəllimlik...

§ 563. **-ıq (-ik, -uq, -ük)** şəkilçisi vasitəsilə əmələ gələn səkkiz söz göstərin və cümlədə işlədib yazın. Şəkilçinin məhsuldar və ya qeyri-məhsuldar olduğunu izah edin.

3. SİNTAKTİK YOLLA SÖZYARATMA

§ 564. Sintaktik yolla sözyaratmanı şərh edin, misallar göstərin.

§ 565. Oxuyun, cümlələrdəki fərqləndirilmiş sözlərin hansı yolla əmələ gəldiyini aydınlaşdırın.

1. Diqqətlə, *sualedici* nəzərlərlə Ulduzun gözlərinə baxan qoca qadının birdən dodaqları titrədi. 2. Ulduz *təng-nəfəs* halda özünü ona yetirdi (Ə.M.). 3. Vaqondan düşüb, *yeraltı* yolla vağzal meydançasına çıxırlar (Q.İ.). 4. Kəndin həyətlərində mal yemləyən, inək sağan, buzovu anasından ayıra bilməyən kim, *taqqataq* darvazanı bərkidən, eyvanda süfrə salıb şama əyləşən kim (M. C.). 5. *Dəmiryol* vağzalında ümumi vaqona güclə bilet düzəltdiyim də məni o qədər düşündürmədi (B.B.). 6. İnsanların ehtiram göstərmədiyini qonaqları təbiət *gülərlüzlə* qarşılayırdı (M.H.). 7. Ocaqqulu kişinin arvadı sapılcanın dibini koxanın *boşqabına* süzdü (S.Rəhi.).

1) Leksik-sintaktik üsulla sözyaratma

§ 566. Leksik-sintaktik üsulla sözyaratmanı aydınlaşdırın, buna aid beş misal yazın.

§ 567. Aşağıdakı misallardan leksik-sintaktik üsulla düzələn sözləri seçin və cümlədə işlədin.

Açıqgöz, acgöz, beştonluq, qazölçən, bağçapərəst, battadış, ahugözlü, badamçörəyi, bayquş, beşgüşə, beşyaşlı, vurğuqabağı, Zərqələm, yəhərüstü, yumşaqləlekli, məşinqayırma, atsifət, atüstü.

2) Morfoloji-sintaktik yolla sözyaratma

§ 568. Morfoloji-sintaktik üsulla sözyaratmanı izah edin, misal göstərin.

§ 569. Verilmiş sözləri diqqətlə nəzərdən keçirin, sözyaratmada istifadə olunan qrammatik vasitələri qruplaşdırıb izah edin.

Arakəsmə, armudboğaz, asfaltoxsar, axşamüstü, başıacıq, beşgünlük, baftatoxuyan, atquşu, başlıqotu, axşamqabağı, arşinhesabı, arzuolunmaz, başıasağı, başısoyuqluq, radioqəbuledici, tərəvəzqurudan, çaysüzən.

ÜMUMİLƏŞDİRİCİ TƏHLİL

§ 570. Verilmiş şəkilçilərlə yeni sözlər düzəldin, hansının daha məhsuldar olduğunu göstərin.

-al, -əl	-dan, -dən
-ac, əc	-lan, -lən
-dakı, -dəki	-ca, -cə

§ 571. Verilmiş ifadələri sözlə əvəz edin.

Ağ qızıl, qara qızıl, hava gəmisi, səma ulduzları, bilik mənbəyi, Azərbaycanın paytaxtı, dəmir quş, xalq yaradıcılığı, yerin təbii peyki, insan qəlbinin mühəndisi, yaşıl xəzinə.

§ 572. “Yeni söz yaratmaqda yazıçının rolu” mövzusunda məruzə hazırlayın.

§ 573. Purizm nədir? Bu haqda danışın.

§ 574. Aşağıdakı sözlərin hansı mənada işlədiyini göstərin və bunların nə üçün ədəbi dildə hüquq qazana bilmədiyini aydınlaşdırın.

Qaldırım Lətif libaslarda, xanımlar və qızlar deyib-gülürdülər; tələbə və talibələr ötüb keçirdilər; zabitlər təmkin və vüqarla qılınclarını *qaldırım* ilə sürüyə-sürüyə gəzirdilər (Y.V.Ç.).

Atılqan Qara, yüksək, şubay buruqlardan
Nert atılqanlan nöyüt səpər (C.C.).

Gündoğuş keçmişin bu işıqlı ulduzunun,
Allah, Allah, bu gündoğuş qızının
Nələr etmiş xəyalını məğşuş,
O ayıqdırmı, yoxsa, bir bihuş? (C.C.)

§ 575. Aşağıdakı abbreviatur ixtisar sözlərin necə yaradıldığını izah edin.

HES, ATC, RƏF, ADPU, BDU, ÜDSŞ.

§ 576. Aşağıdakı qısaltma və ixtisar sözlər necə əmələ gəlmişdir.

Az.TV., Azərneft, Bak.ŞEŞ, Azərnəşr, Bel.AZ.

§ 577. Aşağıdakı abbreviatur sözlərin tərkibini açın.

Nümunə:

HƏEK – Həkim Əmək Ekspert Komissiyası.

ANS, AFFA, ATB, HƏEK, ABŞ, MOİK MAŞ

SUALLAR:

1. Dilin lüğət tərkibi hansı imkanlar əsasında inkişaf edir?
2. Dildə yeni söz və ifadə necə yaradılır?
3. Azərbaycan dilində sözyaratmanın neçə yolu vardır?
4. Semantik yolla sözyaratma nəyə deyilir?
5. Morfoloji yolla sözyaratma nəyə deyilir?
6. Sintaktik yolla sözyaratma nəyə deyilir?
7. Leksik-sintaktik üsulla sözyaratma nəyə deyilir?
8. Morfoloji-sintaktik üsulla sözyaratma nəyə deyilir?

ƏDƏBİYYAT:

1. Afad Qurbanov. Müasir Azərbaycan ədəbi dili. Bakı, I c., 2003.
2. Səlim Cəfərov. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı. Bakı, 1960.
3. M.Qiyasbəyli. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı: Düzəltmə sözlərin lüğəti. Bakı. 1987.
4. İ.Quliyev. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin inkişafında morfoloji yolla söz yaradıcılığı prosesi. Bakı. 1991.

ŞƏRTİ İŞARƏLƏR

<i>A.M.</i> – A.Mirzə	<i>Q.İ.</i> – Qılman İlkin
<i>A.S.</i> – Abbas Səhhət	<i>M.C.</i> – Mir Cəlal
<i>A.Ş.</i> – Abdulla Şaiq	<i>M.D.</i> – Mirvarid Dilbazi
<i>A.Z.</i> – A.Zöhrəbəyov	<i>M.Ə.</i> – M.Əlizadə
<i>B.A.</i> – Balaş Azəroğlu	<i>M.Ə.S.</i> – Mirzə Ələkbər Sabir
<i>B.B.</i> – B.Bayramov	<i>M.H.</i> – Mehdi Hüseyn
<i>B.V.</i> – Bəxtiyar Vahabzadə	<i>M.M.</i> – Mikayıl Müşfiq
<i>C.C.</i> – Cəfər Cabbarlı	<i>M.S.</i> – M.Süleymanov
<i>C.H.</i> – C. Heyət	<i>M.S.O.</i> – Məmməd Səid Ordubadi
<i>C.M.</i> – Cəlil Məmmədquluzadə	<i>M.T.</i> – Mənəxanım Təhləli
<i>Ə.C.</i> – Əhməd Cəmil	<i>O.S.</i> – Osman Sarıvəlli
<i>Ə.Ə.</i> – Ə.Əbülhəsən	<i>R.Z.</i> – Rəfiq Zəkə
<i>Ə.H.</i> – Əbdürrəhim Haqverdiyev	<i>S.H.</i> – S.Hüseyn
<i>Ə.Q.</i> – Əlfi Qasimov	<i>S.R.</i> – Sabir Rüstəmxanlı
<i>Ə.M.</i> – Ənvər Məmmədخانlı	<i>S.Rəh.</i> – Sabit Rəhman
<i>Ə.N.</i> – Əli Nəzmi	<i>S.Rəhi.</i> – Süleyman Rəhimov
<i>Ə.V.</i> – Əli Vəliyev	<i>S.Rüs.</i> – Süleyman Rüstəm
<i>H.A.</i> – Hüseyn Abbaszadə	<i>S.S.A.</i> – Süleyman Sani Axundov
<i>H.A.</i> – Hüseyn Arif	<i>Y.Ə.</i> – Y.Əzimzadə
<i>İ.Ə.</i> – İlyas Əfəndiyev	<i>Y.V.Ç.</i> – Yusif Vəzir Cəmənzəminli
<i>İ.H.</i> – İsa Hüseynov	<i>Z.Y.</i> – Zəlimxan Yaqub
<i>İ.Ş.</i> – İsmayıl Şıxlı	<i>Z.X.</i> – Zəhid Xəlil

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	5
I. LEKSİKOLOGİYA	9
Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi	9
Azərbaycan dilinin lüğəvi vahidləri	12
1) Leksik vahidlər	12
2) Frazoloji vahidlər	14
Azərbaycan dilinin leksik sistemi	16
Söz anlayışı	16
İlkin və düzəltmə sözlər	27
Qohum sözlər	32
Leksik tərkibin mənşəcə təsnifi	33
I. Azərbaycan sözləri	37
Türk dilləri ilə ortaq olan Azərbaycan sözləri	39
Azərbaycan sözlərinin xüsusiyyətləri	56
II. Alınma sözlər	57
Azərbaycan dilindəki alınma sözlərin təsnifi	59
Azərbaycan dilində alınma sözlərin mənimsənilməsi	67
Müasir Azərbaycan ədəbi dilində işlənən söz qrupları	68
Ümumişlək sözlər	72
Poetik sözlər	76
Köhnəlmiş sözlər	77
Köhnəlmiş sözlərin təsnifi	82
1. Tarixizmlər	83
2. Arxaizmlər	84
Köhnəlmiş sözlərin üslubi rolu	84
Yeni sözlər	88

Neologizmlərin əmələ gəlməsi	93
Neologizmlərin tipləri	96
Terminlər	98
Dialektizmlər	105
Loru sözlər	107
Vulqar sözlər	109
Ümumiləşdirici leksik təhlil	109
Suallar	114
Ədəbiyyat	116

II. ONOMALOGİYA

Onomastika anlayışı	117
Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin onomastik sistemi	120
Onomastik vahidlərin təsnifi	124
1. Antroponimlər (şəxs adları)	127
2. Etnonimlər (nəsil, qəbilə, tayfa adları)	137
3. Toponimlər (yer adları)	137
4. Hidronimlər (su hövzələri adları)	142
5. Zoonimlər (heyvan adları)	147
6. Kosmonimlər (səma cisimlərinin adları)	148
7. Fitotoponimlər (bitki adları)	149
Ümumiləşdirici onomastik təhlil	151
Suallar	151
Ədəbiyyat	152

III. SEMASİOLOGİYA

Semantika anlayışı	154
Azərbaycan dilinin semantik sistemi	154
Sözün mənası	158
Tam və natamam mənalı sözlər	160
1. Tam mənalı sözlər	162
2. Natamam mənalı sözlər	164

Sözün lüğəvi və qrammatik mənalı	165
a) Lüğəvi məna	165
b) Qrammatik məna	167
Sözün mənasının dəyişilməsi və inkişafı	168
Sözün məcazi mənada işlənməsi	168
Sözlərin təkmənalılığı (monosemiya)	173
Sözlərin çoxmənalılığı (polisemiya)	175
Çoxmənalılığın əmələ gəlməsi	190
Sözlərin mənaca qrupları	193
Omonim sözlər	194
Omonimlərin çoxmənalı sözlərdən fərqi	195
Omonimlərin tipləri	196
Leksik omonimlər	197
Omonimlərin üslubi rolu	199
Paronim sözlər	199
Paronimlərin xüsusiyyətləri	201
Sinonim sözlər	202
Sinonimlərin tipləri	205
Leksik sinonimlərin xüsusiyyətləri	207
Sinonimik cərgə	211
Leksik sinonimlərin əmələ gəlməsi	213
Leksik sinonimlərin üslubi rolu	214
Antonim sözlər	228
Antonimlərin məna növləri	229
Antonimlərin əmələgəlmə yolları	230
Antonimlərin üslubi rolu	232
Ümumiləşdirici semantik təhlil	234
Suallar	238
Ədəbiyyat	239

IV. FRAZEOLÖGİYA	240
Müasir Azərbaycan dilinin frazeoloji tərkibi	240
Azərbaycan ədəbi dili frazeoloji vahidləri və onların xüsusiyyətləri	247
Frazeoloji vahid anlayışı	249
Frazeoloji vahidin sözdən fərqi	250
Frazeoloji vahidin sərbəst söz birləşməsindən fərqi	253
Frazeoloji vahidlərin leksik tərkibi	258
Müasir Azərbaycan ədəbi dili frazeoloji vahidlərinin tipləri	261
A. Frazeoloji (sabit) söz birləşmələri	263
1) Frazeoloji qovuşma	266
2) Frazeoloji birlik	270
3) Frazeoloji birləşmə	275
B. Frazeoloji (sabit) ifadə və ibarələr	276
1) Frazeoloji (sabit) ifadələr.....	280
2) Frazeoloji (sabit) ibarələr.....	282
Azərbaycan ədəbi dili frazeoloji vahidlərinin quruluşu	283
1) Birləşmə formasında olan vahidlər	284
2) Cümlə formasında olan vahidlər	289
Müasir Azərbaycan ədəbi dili frazeoloji vahidlərinin məna qrupları	297
Azərbaycan ədəbi dilində çoxmənalı frazeoloji vahidlər	300
Azərbaycan ədəbi dilində frazeoloji omonimlər	305
Azərbaycan ədəbi dilində frazeoloji sinonimlər	309
Azərbaycan ədəbi dilində frazeoloji antonimlər	319
Azərbaycan ədəbi dili frazeoloji vahidlərinin üslubi cəhətləri	323
Frazeoloji vahidlərin obrazlılığı	323
Nitqdə frazeoloji vahidlərdən istifadə olunmasının formaları	325
Nitqdə frazeoloji vahidlərdə dəyişiklik edilərək istifadə olunması	328

Azərbaycan ədəbi dili frazeoloji vahidlərin mənşəyi	330
Azərbaycan ədəbi dili frazeoloji vahidlərinin mənbəyi	332
a) Azərbaycan dilinin özünəməxsus frazeoloji vahidləri	333
b) Başqa dillərdən alınma frazeoloji vahidlər	335
Azərbaycan ədəbi dili frazeoloji vahidlərinin əmələgəlmə yolları	335
Ümumiləşdirici frazeoloji təhlil	337
Suallar	345
Ədəbiyyat	346
 V. LEKSİKOQRAFİYA	347
Lüğətçilik anlayışı	347
Lüğətlərin quruluşu və tərtib prinsipləri	348
Lüğətlərin əsas tipləri	349
1) Ensiklopedik lüğətlər	349
2) Linqvistik lüğətlər	349
Linqvistik lüğətlərin növləri	350
Suallar	352
Ədəbiyyat	353
 VI. DERİVATOLOGİYA	354
Sözyaratma anlayışı	354
Azərbaycan dilində sözyaratma yolları	357
1) Semantik yolla sözyaratma	359
2) Morfoloji yolla sözyaratma	359
3) Sintaktik yolla sözyaratma	365
Ümumiləşdirici təhlil	366
Suallar	368
Ədəbiyyat	368
 ŞƏRTİ İXTİSARLAR	369

Afad Qurbanov
Müasir Azərbaycan ədəbi dilinə dair praktikum
II cild

Dizayn: Novruz Novruzov
Texniki tərtibat: Gülnar Səfərova,
Vüsal Qurbanlı, Rüstəm Əliyev
Məsul katib: Jalə Muradova
Korrektor: Kəmalə Cəfərova

Çapa imzalanmış: 10.01.2019.
Kağız biçimi: 84x108 1/32.
Ümumi həcmi: 23.5 ç.v.
Sayı: 1000 nüsxə.
Ofset çap üsulu.
Sərbəst qiymətlə.

www.afadgurbanov.az

Kitab “İmak” (İstanbul, Türkiyə) mətbəəsində çap edilmişdir.

